

Я.М. Бердичевський, І.Я. Щупак, Л.В. Морозова

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Запоріжжя

2009

УДК 94(100)(076)
ББК 63.3(0)я721-1
В85

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 02.02.2009 р. № 56)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Відповідальні за підготовку видання:

Р.І. Євтушенко, головний спеціаліст МОН України

О.В. Галєгова, методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти

Незалежні експерти:

О.А. Іваненко, науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук

Ю.Б. Малієнко, співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки АПН України, кандидат педагогічних наук

І.В. Курп'єнко, вчитель Запорізької гімназії №6

О.В. Левченко, методист Управління освіти виконкому Житомирської міської ради

Л.І. Хмиз, методист районного методичного кабінету м. Ізяслав Хмельницької області

Науковий консультант:

М.О. Фролов, кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України

Бердичевський Я.М., Щупак І.Я., Морозова Л.В.

В85 Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів. –
Запоріжжя: Прем'єр, 2009. – 320 с.: іл., карти.

ISBN 966-685-193-8

У підручнику висвітлюється історія періоду Нової історії, що охоплює добу від Французької революції XVIII ст. до кінця XIX ст. У підручнику розглядаються історичні події та явища, пов'язані з радикальними соціально-економічними та політичними змінами в Європі та світі, підйомом революційного та національного руху, становленням нових незалежних держав та територіальними змінами; особлива увага приділяється новим ідейним течіям у суспільстві, тенденціям та особливостям розвитку культури, повсякденному життю людей.

Підручник вирізняється особливою системою побудови та структурування навчального матеріалу, визначенням основних понять. Фрагменти історичних документів, довідкова та додаткова інформація, ілюстративний матеріал, карти, питання та завдання спрямовані на формування інтересу учнів до історії та підвищення ефективності навчання.

ISBN 966-685-193-8

ББК 63.3(0)я721-1

© Бердичевський Я.М., Щупак І.Я., Морозова Л.В., 2009

© Видавництво «Прем'єр», 2009

© Щупак І.Я., Матвєєв Ю.М., карти, 2009

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний дев'ятикласнику! Роки навчання, які у Вас попереду, мають велике значення у зміцненні Ваших знань та формуванні основи подальшої освіти. Є можливість удосконалити свою підготовку, досягти успіхів у навчанні. Сподіваємось, що цьому, зокрема, буде сприяти наш підручник.

Курс всесвітньої історії XVIII – кінця XIX ст., який викладається в цьому підручнику, звичайно, тісно пов'язаний з курсами історії, що Ви вже вивчали, і продовжує їх. Разом з тим, цей курс є важливим для розуміння подій і явищ новітньої історії, що триває до сьогодні.

Підручник побудований у повній відповідності до діючої навчальної програми з історії. Автори намагалися використовувати досягнення сучасної історичної науки.

Матеріал підручника побудований у рамках шести тем, які, в свою чергу, поділяються на параграфи.

Виклад тексту за пунктами та підпунктами має особливості. Одна з них – *певний порядок структурування тексту*.

Мабуть, Ви звертали увагу на випадки, коли Ви намагалися повторити за підручником пояснення якогось поняття з історії. Гортаючи сторінки підручника, Ви, напевно, згадували, що це пояснення знаходиться, наприклад, десь на правому боці сторінки, унизу, а поруч, на лівому боці сторінки – ілюстрація. Навіть якщо Ви не пам'ятаєте точно поняття, у пам'яті збереглися певні візуальні деталі. Саме на візуальну, зорову пам'ять варто спиратися під час роботи з підручником. Тому фрагменти тексту, пункти параграфа в нашому підручнику невеликі за обсягом. Крім того, ми пропонуємо певну *систему виділення шрифтом та кольором головних думок, фактів, понять* тощо.

У таких рубриках синім кольором виділені важливі положення, а також підсумки, узагальнення попереднього матеріалу.

Найважливіші **дати** (наприклад, **14 липня 1789 р.**) виділені кольором у тексті підручника.

Історичні карти в підручнику висвітлюють основні події та явища кожної з поданих тем.

В рубриках «Свідчать документи», «Погляд дослідника» розміщені важливі документи та матеріали, до яких наводяться *питання та завдання*.

Малюнки та фото в підручнику ілюструють та допомагають зробити наочним текст, надають важливу інформацію. До деяких ілюстрацій наводяться питання. Карикатури та плакати тих часів оживляють історичний матеріал.

Зверніть увагу на те, як у підручнику подається **визначення понять**. По-перше, складні поняття треба не зазубрювати, а розуміти, тому ми намагає-

мось продемонструвати *логіку* тлумачення поняття. А по-друге, опора на *зорову пам'ять* має полегшити запам'ятовування виділених у тексті фрагментів.

Пояснимо це на прикладі тлумачення поняття «промисловий переворот». Якщо є інше розуміння того ж поняття, у нашому випадку – «промислова революція», це пишеться в дужках.

У спеціально виділеному фрагменті тексту визначення поняття має певну побудову. В нашому прикладі – це:

Промисловий переворот (промислова революція) – система економічних, технологічних і соціально-політичних змін, що забезпечили *перехід від мануфактурного виробництва, заснованого на ручній праці, до фабрично-заводського виробництва, що базується на використанні машин.*

Тут звертається увага на дві важливі риси промислового перевороту: по-перше – це перехід від *мануфактурного* до *фабрично-заводського виробництва*, а по-друге – перехід від *ручної праці* до *використання машин*.

Додатковий матеріал, який містить цікаву додаткову інформацію до відома, що поглиблює розуміння історичних подій та явищ, поміщено в окремі рамки та позначено значком.

– таким значком позначені **питання і завдання** в підручнику, що спрямовані на різні види систематизації учбового матеріалу, на самостійну роботу та роботу в групі. На початку кожної теми наведені питання на повторення. Приділена увага роботі з історичними термінами і поняттями, географічними назвами. Є питання і завдання як на повторення, так і творчі.

Отже, перед Вами – підручник, який має бути Вашим надійним помічником у вивченні історії, в самостійній роботі. Хоча будь-який підручник, звичайно, не може замінити живого слова Вашого Вчителя.

Бажаємо Вам успіхів у навчанні!

Вступ. Світ наприкінці XVIII – у XIX ст.

1. ПЕРІОДИЗАЦІЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ

У Новий час людство вперше усвідомило, що відтепер воно приречене жити в одному історичному просторі, у межах одного історичного часу. Ця епоха істотно відрізнялася від Стародавнього світу й Середньовіччя і тому отримала назву *«Новий час»*. Цей термін з'явився в європейській суспільній думці за доби Відродження. Новий час охоплює епоху всесвітньої історії *від кінця XV ст. до початку XX ст.*, що можна розділити на кілька періодів.

1.1. Ранній новий час (кінець XV – перша половина XVII ст.).

Це час Великих географічних відкриттів і завоювання європейцями Нового Світу, Реформації та Контрреформації.

У першій половині XVI ст. в Європі завершилося формування централізованих держав – Франції, Англії, Іспанії. Це був період релігійних війн у Франції, зародження й становлення республіки в Нідерландах, правління Єлизавети I й приходу до влади династії Стюартів в Англії, створення Речі Посполитої, правління Івана IV Грозного, «смутних часів» і становлення династії Романових у Росії, Тридцятирічної війни й Вестфальського миру.

 XVI – початок XVII ст. продовжили добу розквіту європейської культури. Головною течією культури у цей період був гуманізм, що народився в Італії та згодом поширився по всій Європі.

1.2. Новий час. Перша частина (друга половина XVII – кінець XVIII ст.).

Цей період починається Англійською революцією. У Франції при королі Людовіку XIV, що правив у 1643–1715 рр., досяг свого апогею абсолютизм. Освітений абсолютизм був характерний для Австрійської імперії Габсбургів під час правління Марії-Терезії та її сина Йосифа II. У Німеччині була закріплена роздробленість. Росія прагнула до оволодіння узбережжям Балтійського і Чорного морів, реформи Петра I і Катерини II зміцнили феодальні підвалини Російської імперії. Боротьба північноамериканських колоній проти Великої Британії завершилася державо-творенням Сполучених Штатів Америки. Важливі зміни відбулися в Османській імперії, Китаї, Індії.

 Друга половина XVII–XVIII ст. часто називається «Добою Просвітництва». Діячі Просвітництва боролися за встановлення «царства розуму», заснованого на «природній рівності», за політичну свободу і поширення знань.

1.3. Новий час. Друга частина (кінець XVIII – XIX ст.).

Заклучний період Нової історії починається Французькою революцією 1789–1799 рр., що знищила феодалізм у Франції й установила республіку.

Французька буржуазія, яка прийшла до влади, розв'язала терор проти монархів і народу. Згодом була встановлена диктатура Наполеона Бонапарта. Рішення Віденського конгресу (1814–1815 рр.) «перекроїли» карту Європи.

Важливими подіями XIX ст. стали революції 1848–1849 рр. у Франції, німецьких та італійських державах, в Австрійській імперії. У 60–70-і рр. відбулося об'єднання Німеччини й Італії, перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію. Громадянська війна у США між рабовласницьким Півднем і промисловою Північчю закінчилася скасуванням рабства, масовим освоєнням західних земель, Реконструкцією Півдня. Завершилося формування колоніальних імперій, активізувалася національно-визвольна боротьба в Індії, Китаї, у ряді інших країн.

Друга половина XIX ст. пройшла під знаком модернізації і ствердження індустріального суспільства в провідних країнах світу.

2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІН У ГОСПОДАРЮВАННІ

На зламі XVII – XVIII ст. розпочався аграрний переворот.

Аграрний переворот (аграрна революція) – *докорінні зміни в сільському господарстві*, що полягали у застосуванні *землеобігу, механізації* польових робіт, використанні кращих *сільськогосподарських технологій*, що дозволяло задовольнити потреби суспільства у *сільськогосподарській продукції*.

Саме в Новий час головна роль в економіці переходила від сільського господарства до промисловості (остаточно це відбулося у XIX ст.). У цю епоху відбувся *перехід від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до індустріального*. Наймогутніший поштовх розвитку індустріальної цивілізації дав промисловий переворот, що розпочався у Великій Британії в 60-і рр. XVIII ст.

Промисловий переворот (промислова революція) – система економічних, технологічних і соціально-політичних змін, що забезпечили *перехід від мануфактурного виробництва*, заснованого на *ручній праці*, до *фабрично-заводського виробництва*, що базується на *використанні машин*.

Перший етап промислової революції. Спочатку промисловий переворот відбувся в текстильній промисловості в результаті винаходу прядильної машини, механічного ткацького верстата та інших машин. Широке використання текстильних машин вимагало нового й порівняно дешевого джерела енергії. У 1784 р. механік *Дж. Уатт* винайшов парову машину, що приводила в дію текстильну машину з постійною швидкістю. Створення парових машин відкрило простір для освоєння нових методів виробництва чавуну й сталі, розширення видобутку кам'яного вугілля, появи залізничного транспорту й судноплавства

Парова машина Уатта

Деякі вчені кажуть, що винахід парової машини Уатта мав таке ж вирішальне значення для розвитку господарства, як і початок використання первісною людиною вогню та винахід луку зі стрілами; інші кажуть, що сила пару наповнила людське суспільство енергією до змін.

- Чи погоджуєтесь Ви з цими думками? Наведіть аргументи.

- Наведіть приклади використання принципу роботи парової машини в сучасній техніці.

(з винаходом паровоза й пароплава). Винаходи кінця XVIII – початку XIX ст. створили передумови для розвитку телеграфного й поштового зв'язку.

Другий етап промислової революції. У Великій Британії розпочався другий етап промислової революції, коли *машини стали створюватися за допомогою машин*. Виникло й стало стрімко розвиватися машинобудування. Високими темпами розвивалися металургійна й хімічна галузі промисловості, виробництво паровозів, пароплавів, будувалися залізниці й судноплавні канали.

Характерною рисою виробничої діяльності наприкінці XIX ст. стало витіснення пару як головного джерела енергії електрикою в промисловості та побуті. Різно зросла роль нафтової промисловості. Тоді ж був винайдений і двигун внутрішнього згоряння, що зробив справжній переворот у техніці. У результаті освоєння видобутку й переробки нафти зменшилася вартість перевезення вантажів і пасажирів, виникли нові види транспорту (автомобіль, літак).

У промисловості почали використовуватись нові матеріали. Вже з 70-х рр. XIX ст. виплавка сталі стає найважливішим показником промислового потенціалу країни. Виникла хімічна галузь промисловості, що дозволила створити нові барвники, штучні добрива, синтетичні матеріали, вибухові речовини тощо.

Наприкінці XIX ст. почалося застосування мінеральних добрив, нових агротехнічних прийомів, використання сільськогосподарських машин. Це дозволило збільшити врожайність сільськогосподарських культур, продуктивність худоби, підвищити продуктивність праці в аграрному секторі економіки, звільнивши робочі руки для індустрії.

Промисловий переворот, що почався у Великій Британії у 60-і рр. XVIII ст., у XIX ст. поступово поширювався на інші країни Європи: Францію, Німеччину, Італію, Австро-Угорщину, Росію, а також США та Японію.

3. РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Залізничний транспорт. У 1803–1804 рр. гірничий інженер *Р. Тревітік* створив на заводській кінній залізниці в Південному Уельсі перший у світі

паровоз. Англійський винахідник *Дж. Стефенсон* поклав початок паровому залізничному транспорту. Він створив перші практично придатні зразки паровозів, а у 1828 р. – паровоз «Ракета», що розвивав швидкість 50 км/год. .

Пароплави. Першим пароплавом було річкове судно «Клермонт», побудоване в 1807 р. американським винахідником *Р. Фултоном*. Морське плавання перестало залежати від вітру.

Виробництво заліза й сталі. Новий спосіб переплавлення чавуну в залізо й сталь у конверторі увів англійський винахідник *Г. Бессемер*. Французький інженер *П. Мартен* у 60-их рр. XIX ст. сконструював мартенівські печі, що дозволяли виплавляти сталь більш високої якості.

Машинобудування. Були створені стругальний верстат із плоскими поверхнями (*Р. Робертс, Англія*), фрезерний верстат із багаторізцевим інструментом (*Е. Уїтні, США*), автоматичний токарно-гвинторізний верстат (*Дж. Вітворт, Англія*).

Електрифікація. Серед найважливіших винаходів – створення «гальванічної батареї», динамо-машини, електричної залізниці, генератора, трансформатора й іншої електроапаратури.

Технічні винаходи впливали і на розвиток економіки, і на політичні події. Далі Ви дізнаєтесь про прагнення Наполеона Бонапарта до світового панування, чому перешкоджала Велика Британія. Наполеон мав непереможну на той час наземну армію, але висадитися на британських островах не міг через перевагу на морі найсильнішого у світі англійського флоту. До імператора зверталось чимало винахідників з найфантастичнішими проектами переправи французьких військ до Британії – від створення армади повітряних куль до переходу протоки Ла-Манш по морському дну. За легендою, звернувся до Наполеона і винахідник пароплава. Геніальний полководець розгнівався на автора чергового, на його думку, безглузлого винаходу – використання парової машини, що дихає вогнем, на судах, і наказав вигнати винахідника. Після поразки Наполеона, коли його везли на острів Ельба, пароплав перегнав вітрильник із в'язнем. Тоді Наполеон зауважив: «Вигнавши винахідника пароплава, я вигнав свою долю...»

Робоча сила. Технологічний прогрес і машинне виробництво вимагали *якісних змін* у складі й рівні кваліфікації робочої сили. Різко зросла кількість учених, інженерів, техніків, безпосередньо зайнятих у виробництві.

4. ЗМІНИ В ХАРАКТЕРІ ПРАЦІ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА.

Машини змінили характер праці й роль людини у виробництві. Американський інженер *Ф. У. Тейлор* організував роботу на конвеєрі – системі безперервного й потокового виробництва стандартизованих виробів, що забезпечувало гігантське зростання продуктивності праці.

Наприкінці XIX ст. поряд зі збереженням конкуренції багато дрібних і середніх підприємств стали зливатися з великими компаніями, які контролювали значну частину різних галузей промисловості. Так з'явилися монополії.

Монополії – це великі капіталістичні підприємства або об'єднання підприємств, що зосередили у своїх руках *значну частку виробництва певної продукції*, що давало змогу диктувати:

- умови праці;

- головне – *ціни* на ринку

внаслідок чого отримували
НАДВИСОКІ прибутки.

5. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІН У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ, УТВЕРДЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Все більшої економічної та політичної влади набувала буржуазія; верхівкою суспільства залишалась ще аристократія. Практично не мали політичної ваги селяни, ремісники, наймані робітники, дрібні торговці. Представники інтелігенції, службовці формували «середній клас», який відіграв усе більшу роль у суспільстві вже у XX столітті. На дні суспільства перебували *люмпени* (від нім. *lumpen* – *лахміття*) – волоцюги, жебраки, кримінальні елементи тощо.

XIX століття в історії Європи стало епохою утвердження **парламентаризму**.

Парламентаризм (утвердився в епоху революцій XVI–XVIII ст.) – система політичної організації держави, за якої чітко **розмежовані функції законодавчої й виконавчої влади** при привілейованому стані парламенту.

Демократичне державне управління відбувалося у **двох основних формах**:

1) республіки і 2) конституційної (або парламентської) монархії.

Республіка могла бути *парламентською* (наприклад, в окремі періоди у Франції, де більші повноваження мав парламент), або *президентською* (наприклад, у США, де президент був наділений великою владою). Разом з тим, у багатьох країнах продовжували панувати феодальні порядки – у Росії, країнах Азії. Прикладом *парламентської монархії* є Велика Британія.

Капітолійський дім (США)

Англійський парламент

Найпоширенішою політичною течією XIX ст., яка виражала інтереси підприємців-промисловців, став **лібералізм**. Його прихильники виступали за обмеження прав монархів конституціями, за парламентський лад, за свободу підприємництва, право людини на вільне вираження своїх думок.

Прихильники **консерватизму**, родоначальником якого була аристократія, феодальна знать, виступали проти різких суспільних змін, за збереження традицій політичного й культурного життя.

Лібералізму й консерватизму із середини XIX ст. почав протистояти **соціалізм**, головними ідеологами якого були К. Маркс і Ф. Енгельс. Соціалісти відстоювали необхідність класової боротьби, перерозподіл приватної власності на користь трудящих і встановлення їхньої влади в суспільстві

Політичні ідеї завжди впливають на економіку, господарське життя. І лібералізм, і консерватизм, і соціалізм визначали певну модель господарювання, спосіб життя людей. Так, лібералізм в економіці означає ліквідацію обмежень з боку держави, вільну конкуренцію та поділ праці.

Як Ви думаєте, які моделі господарювання пропонують консерватизм і соціалізм?

Соціально-політична диференціація суспільства, усвідомлення різними верствами населення своїх власних інтересів, розширення прав громадян та учасників політичної діяльності сприяли виникненню політичних партій.

Політична партія – добровільна політична організація, що *представляє інтереси частини громадян* держави, має *політичну програму*, в якій сформульовані ідеї та політичні цілі партії, та ставить за мету *здобуття влади* або участь у ній для реалізації своєї програми.

Важливим у політичному житті Європи стало посилення національних почуттів, прагнення до звільнення народів з-під гніту іноземних держав. Прискорення процесу формування націй призвело до посилення об'єднаних рухів в Італії й Німеччині, виступів за створення централізованих держав.

Політичний розвиток країн у XIX ст. відбувався двома різними напрямками: *шляхом реформ* (Велика Британія, США) або *шляхом революцій* (у різні періоди – Франція, Австро-Угорщина, німецькі, італійські держави). Незважаючи на всі труднощі й протиріччя, у провідних країнах Західної Європи й США формувалася правова держава як невід'ємний елемент демократії, заснована на принципах верховенства закону, правах та основних свободах людини.

6. РОЗВИТОК ДУХОВНОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬСТВА

Досягнення у галузі засобів транспорту й зв'язку сприяли **розвитку контактів між людьми**. Ще в 1820 р. не існувало громадських залізниць, але до 1900 р. їх будувала кожна економічно розвинена країна. Після того, як були прокладені лінії електротелеграфу, стало можливим передати будь-яке повідо-

млення протягом декількох секунд. Винахід телефону дав можливість людям вести двосторонні розмови з різних міст. Поява радіо означала, що усна інформація могла бути трансльована на будь-який приймач.

Наприкінці XVIII – у XIX ст. накопичення нових знань про навколишній світ сприяло утвердженню *нової наукової картини світу*, відмінної від релігійного світосприйняття. Крім того, промислова революція потребувала розвитку науки і освіти, підготовки кваліфікованих технічних кадрів.

Теорії *просвітителів* підірвали традиційну віру у непорушність суспільного ладу в країнах, стверджуючи, що він установлений не Богом, а людьми. Отже, його можна й потрібно було змінювати й удосконалювати.

Мистецтво все більше поверталось до людини, до реальностей життя, ставало все більш «земним». Але під впливом індустріальної цивілізації поступово відбувалася втрата гуманістичних традицій, губився самотній національний характер у розвитку культури, обривалися нитки традицій.

Церква стала терпимішою, ідеї свободи совісті, рівності релігій поступово прокладали шлях до свідомості провідної частини суспільства.

Відбувалося *становлення людини нового типу* з особливою системою цінностей і ставленням до суспільства, праці, моралі, релігії. Нові умови життя на перший план висували такі характеристики особистості, як заповзятливість, працьовитість, ощадливість.

Людина цього часу не тільки творила, але й руйнувала і грабувала, а багатство далеко не завжди використовувалось на добро для ближнього. І все-таки людина нового типу впливала на суспільну свідомість і нову систему цінностей.

7. ТРАДИЦІЙНІ Й ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Традиційні цивілізації (або суспільства) – китайська, індійська, мусульманська та інші – багато в чому не були схожими на західноєвропейську цивілізацію, що складалася ще з часів Відродження. У традиційному суспільстві над людиною панували вікові традиції й звичаї (обряди, заборони тощо). *Таке суспільство не було схильне до сприйняття будь-яких нововведень.*

У системі цінностей *західноєвропейської цивілізації* на перший план висувалася активна, творча, перетворююча діяльність людини. Наукове пізнання розширювало сили й винахідницькі здатності людини, її можливості перетворити навколишній світ. У західноєвропейській цивілізації поступово вищою цінністю ставала особистість, що призвело, у свою чергу, до усвідомлення важливості прав людини й прагнення формувати громадянське суспільство, засноване на пріоритеті законів, обов'язкових для всіх громадян.

Західноєвропейська цивілізація вплинула на розвиток цивілізацій усіх регіонів світу, *сприяла швидкому перетворенню навколишнього світу*. Це у наш час призвело як до загального покращення якості життя в розвинутих країнах, так і, з іншого боку, до екологічної кризи та інших глобальних проблем.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Згадайте курс Нової історії, що Ви вивчали у 8 класі. В яких європейських країнах відбулися революції, які вплинули на їх історичний розвиток?
2. Які були основні підсумки промислової революції кінця XVIII ст.?
3. Назвіть зміни, що відбулися в характері праці, структурі й організації виробництва.
4. Охарактеризуйте основні зміни у політичному житті й у соціальній сфері.
5. Як змінився духовний світ людей у добу становлення індустріальної цивілізації?
6. Чим західноєвропейська цивілізація відрізнялася від традиційних?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть і охарактеризуйте основні періоди епохи Нового часу.
2. Визначте найважливіші ознаки індустріальної цивілізації.
3. Охарактеризуйте досягнення науки й техніки наприкінці XVIII – у XIX ст. та їхню роль у розвитку індустріальної цивілізації.
4. Дайте визначення понять: «аграрний переворот», «промисловий переворот», «монополія», «парламентаризм», «політична партія», «опозиція».

III. Для обговорення в групі

1. Англійський суспільствознавець А. Тойнбі відзначав, що драматична й багатозначна зустріч Заходу з усім іншим світом стала центральним явищем Нової історії. Як Ви думаєте, які були підстави у вченого для такого твердження?
2. Чому філософ Х. Ортега-і-Гассет стверджував, що демократія, експериментальна наука й індустріалізація створили в XIX ст. нове поле діяльності для людини, нову ситуацію у світі?
3. Прокоментуйте, чому для пояснення найважливіших соціальних процесів у XIX ст. іноді вживається вислів «земля викидала своїх дітей».

IV. Творчі завдання

1. Використовуючи твори світової літератури, складіть словесний портрет, опис діяльності, способу життя одного з буржуа XIX ст.
2. Деякі мислителі вважають, що західноєвропейські цивілізації прагнули змінити навколишній світ та підкорити його, а традиційні цивілізації намагалися гармонізувати життя людини з навколишнім світом та спонукали до самовдосконалення людини. Що Ви думаєте з цього приводу?

Тема 1. Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн

§1. Початок революції у Франції

1. ФРАНЦУЗЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

1.1. Особливості розвитку Франції наприкінці XVIII ст.

У другій половині XVIII ст. Франція була однією з наймогутніших держав у Європі, але феодально-абсолютистський лад стримував її розвиток.

а) Селяни й дворяни. До революції Франція залишалася *аграрною країною*. Сільське господарство давало понад три чверті всіх прибутків до скарбниці. З 25 млн. населення країни 22 млн. становило селянство. Дворяни й духовенство володіли третинною всієї землі, але самі не господарювали.

Переважна більшість селян були *особисто вільними*. Однак земля, якою вони користувалися, належала сеньйорам, за що селяни змушені були виконувати грошові й натуральні повинності. Сільський трудивник не міг скористатися пасовищем, переправитися через ріку, продати товар на базарі, зловити рибу, змолоти зерно у млині, вирити колодязь без того, щоб не сплатити податок місцевому дворянинові. Дворянин сам судив селян або призначав суддів, які виконували його волю. Селяни платили десятину на користь церкви, а державі – податки.

Селяни жили в дерев'яних хатинах, часто в напівземлянках без вікон і димаря. У цих житлах за перегородкою розміщувалась худоба і птиця. Землю обробляли ручним способом – сохою або мотикою. Часто неврожаї й голод забирали чимало селянських життів. Зубожіння сіл призводило до запустіння цілих областей.

б) Розвиток промисловості й торгівлі. В середині XVIII ст. у Франції стрімко розвивалася текстильна промисловість, виробництво полотна, шовку, збільшувалося виробництво скла, металевих виробів, паперу, мила й інших товарів. Королівська влада заохочувала створення мануфактур.

Великим промисловим, торговельним і фінансовим центром став Париж, зростає роль в економіці міст Ліона, Бреста, Тулона.

Але *промисловий переворот у країні ще не розпочався*. Цеховий лад у Франції був підірваний, але в ряді великих міст він ще зберігався. Домінуючою формою в організації виробництва була примітивна домашня мануфактура.

Міські вулиці XVIII ст.

Внутрішня торгівля розвивалася повільно. Зубожіння селян не дозволяло їм купувати товари, а це звужувало внутрішній ринок. У поганому стані перебували шляхи сполучень, існували митниці всередині країни, була відсутня єдина система мір і ваги.

в) Абсолютна монархія. За формою державного правління Франція була абсолютною монархією, ознаки якої:

1. Ніким і нічим <i>не обмежена влада монарха.</i>
2. <i>Відмова монарха від скликання станово-представницьких установ.</i>
3. Опора монарха на розгалужений <i>бюрократичний апарат і армію.</i>
4. <i>Церква інтегрувалася до державної системи й підкорялася монархові.</i>
5. Абсолютизм обґрунтовувала <i>теорія божественної природи влади монарха.</i>

Французькі королі могли видавати й скасовувати закони, встановлювати розмір податків, оголошувати війну та укладати мир. Монарх був главою уряду, одноосібно приймав усі рішення. Станово-представницький орган влади – Генеральні штати – не скликалися з 1614 р.

Генеральні штати – станово-представницький орган влади у Франції (1302–1789 рр.), що складався з депутатів від духовенства, дворянства й третього стану. Скликалися королем головним чином для збору податків.

Міста втратили колишнє самоврядування. Усі посади державного апарату продавалися або передавалися в спадщину. Непомірна кількість чиновників, їхні хабарництва та свавілля заважали нормальному життю країни.

г) Становий лад. У Франції зберігався середньовічний розподіл суспільства на *три стани*. **До першого стану** належало **духовенство**. Духовних осіб у Франції до середини XVIII ст. налічувалося до 130 тис. чоловік. На вищі церковні посади – архієпископів, єпископів, прелатів – призначалися винятково дворяни, як правило, молодші сини зі знатних родин. Вище духовенство вело світський спосіб життя, оточувало себе розкішшю. Священники й все нижче духовенство жили набагато скромніше.

Другий стан складало **дворянство**, до якого належало приблизно 350 тис. чоловік. Верхівкою дворянства була титулована знать, близька до королівського двору. Дворяни, які не перебували при дворі й не посідали важливих посад, усе більше втрачали колишню велич. Серед дворян було чимало малоземельних і навіть безземельних. На відміну від англійських «нових дворян», які займалися розвитком промисловості й торгівлі, французькі дворяни вважали заняття підприємництвом принизливою для себе справою.

Привілейовані стани – духовенство й дворяни – становили всього 4% населення країни. Вони платили незначну частину державних податків, але займали вищі посади в армії, державному апараті й при дворі. Король дарував їм землі й палаци.

До *третього стану* у Французькому королівстві належала більша частина населення країни: *підприємці, селяни, ремісники, робітники мануфактур*. Саме третій стан виплачував левову частину податків, за рахунок яких утримувалися королівська родина, двір, органи влади, армія й флот. Збагачуючись, третій стан збагачував і країну. Зі складу третього стану поступово відокремлювалася міська й сільська буржуазія. Серед буржуазії було чимало заможних людей, які давали позики монарху й придворній знаті, однак вони не мали жодних політичних прав.

1.2. Криза феодално-абсолютистського ладу

У 1774 р., після смерті Людовика XV, королем став 20-річний Людовик XVI, одружений на дочці австрійської імператриці Марії-Терезії – *Марії-Антуанетті*.

Марія-Антуанетта, яка обожнювала розкіш і розваги й мала великий вплив на Людовика XVI, фактично зосередила владу у своїх руках. Про життя простого народу королева не мала жодної уяви. Коли їй сказали, що народ бунтує через нестачу хліба, вона відповіла: «Нехай їдять тістечка!» У народі наростала ненависть як до самої монархії, так і до королівського подружжя.

Криза в країні поглиблювалася. Неврожай 1788 р. спричинив загрозу голоду. Державний борг збільшували витрати на утримання пишного королівського двору та зростаючі витрати на нескінченні війни, які без успіху продовжувала вести Франція. Витрати в державі набагато перевищували доходи. *Держава виявилася банкрутом.*

Абсолютизм став гальмом розвитку економіки та суспільства: королівська влада, дворянство й духовенство чинили опір реформам, які могли послабити феодалну залежність селянства та знищити цехову систему.

Французька карикатура на суспільну систему

Прокоментуйте, яка з *постатей* на карикатурі символізує *перший стан*, яка – *другий*, яка – *третій*.

Яке *ставлення* демонструє *художник* до *суспільної системи*, що існувала у Франції?

Марія-Антуанетта

2. ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА

XVIII століття увійшло в історію як доба Просвітництва.

Просвітництво – ідейна течія та суспільний рух другої половини XVII–XVIII ст. у країнах Європи й Америки, який формував ідеологію низки революцій, особливо у Франції. Діячі Просвітництва боролися:

- за встановлення «царства розуму», заснованого на *«природній рівності»*;
- за *політичну свободу й громадянську рівність*;
- за *поширення знань* у народі.

Діячі Просвітництва заперечували всевладдя держави й церкви, прагнули до звільнення особистості від станових і релігійних обмежень. Просвітителі виступали поборниками рівності всіх людей перед законом та надання права кожній людині звернутися до вищих органів управління, позбавлення церкви світської влади та недоторканності власності, підтримки розвитку науки, свободи друку, аграрної реформи та справедливого оподатковування.

2.1. Визначальна роль розуму

Наріжним каменем усіх просвітницьких теорій була *віра у всецілья розуму*. Розум став основним критерієм у пізнанні світу. Просвітництву був властивий оптимізм, який ґрунтувався на вірі у здатність людини до самовдосконалення. Відмова від релігійного мислення у філософії, в результаті якого Людина, а не Бог, ставала стрижнем ідейних пошуків, сприяла глибоким суспільним змінам. Уперше в історії *філософія стала опозиційною до церкви й релігії*.

2.2. «Енциклопедія»

Головним центром Просвітництва у XVIII ст. стала Франція. Одним з найважливіших досягнень цієї епохи було видання *«Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел»*, що, за задумом видавців, мало містити в собі усі знання, накопичені людством на той час. Головними організаторами цього видання були філософ *Дені Дідро* й математик *Жан д'Аламбер*.

д'Аламбер

«Енциклопедія» містила безліч статей, написаних різними вченими й філософами; в них зазнавали критики церква (хоча більшість провідних філософів залишалися християнами), кріпосництво, свавілля королівської влади.

Епоха Просвітництва пов'язана з іменами Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Д. Дідро, Г. Маблі, К. Гельвеція, П. Гольбаха, Ж. д'Аламбера та інших мислителів.

2.3. Вольтер

Вольтер був генієм свого часу. З однаковим блиском він виявив себе в літературі, публіцистиці, історії й філософії. Популярності набули його «Філософські листи», «Філософський словник», а також «Досвід про дух і звичаї народів», «Століття Людовика XIV» та інші твори.

Вольтер засуджував абсолютизм, але був прихильником влади «освіченого» монарха у формі конституційної монархії. Він виступав за забезпечення свободи й рівності всіх людей у правах, поваги до приватної власності. Вольтер був проти привілеїв духовенства й дворянства, висміював церковне мракобісся. Він припускав існування Бога, але лише як розумної першооснови світу, вважаючи, що все в природі відбувається відповідно до природних законів. Йому належить вислів: «Якби Бога не було, то його варто було б вигадати». Релігію Вольтер вважав гарантом ладу в суспільстві. Мислитель ніколи не закликав до революції, однак вся його діяльність об'єктивно сприяла руйнуванню підвалин абсолютизму.

Вольтер

2.4. Шарль Монтеск'є

Вчення французького просвітителя, філософа, письменника Шарля-Луї де Монтеск'є відбилося в американській Конституції й у ряді документів перших етапів Французької революції. Монтеск'є розрізняв три форми державного управління: деспотію, основою якої є страх, монархію, засновану на «принципі честі», і республіку, засновану, за переконанням вченого, на чесноті. Головним твором Ш. Монтеск'є стала його робота «Про дух законів». Ідеалом Монтеск'є була конституційна монархія англійського зразка з двопалатним парламентом і поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Він виступав за надання державою гарантій приватної власності й особистої свободи. Під свободою він розумів право «робити все, що не заборонено законом». Ш. Монтеск'є відстоював відокремлення церкви від держави.

Монтеск'є

Руссо

2.5. Жан Жак Руссо

Жан Жак Руссо – французький філософ, просвітител, письменник – виступав проти монархії, феодальних порядків, соціальної нерівності, станового егоїзму. Руссо засуджував розбещеність і розкіш дворянської знаті, закликав до простоти, близькості до природи. У трактаті «Про причини й походження нерівності» він доводив, що джерелом усіх суспільних нещасть є приватна власність. Але мислитель не закликав до її скасування, а пропонував лише обмеження її розмірів для усунення крайнощів у багатстві й злиденності.

Кращу форму правління Руссо вбачав у демократичній республіці за безпосередньої участі народу в управлінні державою. Ідеалом Руссо було суспільство із самостійних селян, ремісників і торговців, без розкоші багатіїв і бідкування незаможних. До «природних прав» людини Ж. Ж. Руссо відносив свободу, рівність, право на життя й щастя.

2.6. Історична заслуга просвітителів

Історичною заслугою діячів епохи Просвітництва у Франції були пошуки кращої організації суспільства й утвердження принципів гуманізму, відстоювання необхідності дотримання й захисту прав і основних свобод людини. Вони вказували шляхи досягнення економічного й соціального добробуту людей. Просвітителі зробили величезний внесок у розвиток науки, накопичення знань про природу й суспільство, загальний прогрес людства.

3. ПРИЧИНИ ТА ПОЧАТОК ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Революція (від лат. revolution – переворот) – *якісний стрибок, корінна зміна* в розвитку яких-небудь явищ *природи, суспільства або пізнання*. **Соціальна революція** – *переворот у житті суспільства*, що спричиняє ліквідацію старого суспільного ладу й утвердження нового.

Основні причини революції у Франції

1. Феодально-абсолютистський лад і підтримуваний ним «старий порядок» <i>гальмували соціальний, економічний і політичний</i> розвиток країни.
2. <i>Протиріччя між третім станом</i> (абсолютною більшістю населення країни) <i>і пануючими привілейованими станами</i> – дворянством і духовенством.
3. Неспроможність державної влади впливати на ситуацію за умов економічної, соціальної, політичної <i>кризи</i> в країні у 80-х рр. XVIII ст.
4. <i>Банкрутство держави</i> , нездатність влади сплатити величезні внутрішні й зовнішні борги, різке <i>зростання соціальної напруженості в суспільстві</i> .

3.1. Скликання Генеральних штатів

За умов кризи були скликані збори нотаблів – представників станів – для введення нових податків і покладання частини їх на привілейовані стани, однак ця спроба провалилася. Побойючись виступів народу, Людовик XVI скликав Генеральні штати.

Генеральні штати скликали у Версалі 5 травня 1789 р., після 175-літньої перерви. По обидва боки від трону велично сиділи по 300 депутатів від дворянства й духовенства. Позаду стояли 600 депутатів третього стану, одягнені у простий чорний одяг.

Король і його прихильники сподівалися за допомогою Генеральних штатів заспокоїти громадську думку та отримати кошти для поповнення скарбниці, де не було грошей навіть для розрахунків із кредиторами королівського двору. Уряд зажадав нової позики в розмірі 80 млн. ліврів. Мали бути затверджені нові податки. Дворяни, духовенство й король наполягали на голосуванні по станах, сподіваючись у такий спосіб підкорити собі діяльність Генеральних штатів.

Відкриття Генеральних штатів у Версалі

3.2. Проголошення Національних зборів

Представники третього стану відкинули принцип голосування за станами. Посилаючись на те, що представляють 96% французької нації, 17 червня вони проголосили себе Національними зборами. До них приєдналася частина депутатів від дворян і духовенства, які були не задоволені королівською владою.

Король відправив до депутатів, що збунтувалися, свого придворного з наказом розійтися, але депутати зібралися в залі для гри в м'яч і урочисто присяглися не розходитися. У цей час все більшою популярністю користувався О. Мірабо.

Мірабо

Мірабо (Оноре Габрієль Рикетті) (1749–1791 рр.) – граф, один із лідерів Французької революції у 1789 р., депутат Генеральних штатів від третього стану. Мав блискучий ораторський талент. Прихильник конституційної монархії, він вбачав у ній гарантію стабільної влади, власності й свобод громадян. Водночас він мав величезну популярність у радикальних колах революціонерів. Мірабо прагнув зайняти міністерську посаду, щоб зміц-

нити владу короля і стримати розвиток революції. Він налагодив секретний зв'язок із двором, пропонував способи порятунку монархії (визнання конституції, вплив на громадську думку через газети, зміцнення армії). Мірабо занедужав і невдовзі, 2 квітня 1791 р., помер, перебуваючи на гребені слави.

Король не посмів пустити в хід зброю – більша частина версальського гарнізону була на боці депутатів від третього стану.

3.3 Установчі збори

9 липня 1789 р. Національні збори оголосили себе Установчими зборами, тим самим пікресливши своє право на встановлення нового державного устрою на основі прийняття вищого закону держави – Конституції.

Королівський двір забив тривогу. До Парижа було стягнуто близько 20 тис. солдат з найманих швейцарських і німецьких полків. Намагання короля розігнати Установчі збори призвели до народного повстання.

3.4. Узяття Бастилії

13 липня виборці на вимогу жителів міста утворили в ратуші *Парижський комітет*, що фактично став вищим органом влади в столиці.

Комітет сформував збройні загони, названі *Національною гвардією*.

Парижани громили магазини зброї, в арсеналах було захоплено десятки тисяч рушниць і кілька гармат. Частина війська перейшла на бік повсталих. На шляху до центру Парижа стояла Бастилія – похмурий восьмибаштовий замок. Бастилія давно перестала бути тією страшною королівською в'язницею, якою вона була за Людовика XIV. Тепер у ній було лише 10 ув'язнених – кримінальних злочинців і божевільних.

Взяття Бастилії

14 липня 1789 р. маси народу з рушницями, ножами й піками, загони Національної гвардії, а також солдати й офіцери, що приєдналися до повстання, оточили Бастилію.

За рік після штурму Бастилії, як символ абсолютизму, була повністю зруйнована. День взяття Бастилії згодом став *національним святом* Французької Республіки. Він відзначається у Франції щорічно 14 липня.

4. «ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА»

4.1. Скасування феодального ладу

Владу у столиці захопила велика буржуазія. *Жан Байї* був призначений мером Парижа. До великої буржуазії приєдналися представники ліберального дворянства. Начальником Національної гвардії став *Марі Жозеф Лафайєт*.

Після падіння Бастилії всією Францією прокотилася хвиля «*муніципальних революцій*». Замість раніше існуючих створювалися нові муніципалітети, влада в яких переходила до рук прихильників третього стану.

Розгорнувся потужний *селянський рух*. Селяни захоплювали замки своїх сеньйорів, палили боргові розписки, відмовлялися виконувати повинності, що існували століттями.

Лафайєт

Лафайєт Марі Жозеф (1757–1834 рр.) – маркіз, французький політичний діяч. Учасник війни за незалежність у Північній Америці. У 1789 р. був обраний до Генеральних штатів (від дворянства) і одним із перших перейшов на бік третього стану. Командував Національною гвардією. Розробив основу «Декларації прав людини і громадянина». Лідер прихильників конституційної монархії. У 1792 р. протестував проти повалення короля. Зміщений з усіх постів, був змушений тікати за кордон. Повернувся до Франції після перевороту 18 брюмера. У період Липневої революції 1830 р. сприяв вступу на престол Луї-Філіпа.

Під впливом селянських повстань Установчі збори в ніч на 4 серпня 1789 р. проголосили, що **феодальний лад повністю скасовується**. У прийнятому законі скасовувалися станові привілеї, феодальні права, оголошувалася рівність всіх перед законом у сплаті податків та у праві займати державні, військові й церковні посади.

Були скасовані так звані особисті повинності селян, у тому числі панщина й церковна десятина. Щоб стати власником земельної ділянки, селянам треба було сплатити великий викуп. Грошей у них, як правило, не було. Тому землі, що належали дворянству, почали в масовому порядку скуповувати представники великої буржуазії.

4.2. Прийняття «Декларації прав людини і громадянина»

26 серпня 1789 р. Установчі збори прийняли «Декларацію прав людини і громадянина». Вона проголосила принцип національного верховенства, тобто нація визначалася як єдине джерело влади. Декларація стверджувала, що люди народжуються вільними й рівними в правах, а «свобода особи, її безпека й опір гнобленню є природними й невід'ємними правами людини». Проголошувалися свобода слова, думки, совісті, друку, віросповідання, вибору будь-яких занять, недоторканність приватної власності.

Декларація стала маніфестом народів Європи в боротьбі проти гніту феодалізму й абсолютизму.

«Декларація прав людини і громадянина»

Витяг із «Декларації прав людини і громадянина»:

«Стаття 1. Люди народжуються й залишаються вільними й рівними в правах. Суспільні розходження можуть ґрунтуватися... на загальній користі.

Стаття 2. Мета... політичного союзу – забезпечення природних і невід’ємних прав людини. Такими є – свобода, власність, безпека й опір гнобленню...

Стаття 4. Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому...

Стаття 11. Вільне вираження думок та поглядів є одним із найдорогоцінніших прав людини...

Стаття 17. Власність є правом недоторканим і священним...

Які права Декларація відносить до природних і невід’ємних прав людини? Чи є принципи Декларації актуальними сьогодні?

5. ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЇ В 1789–1791 рр.**5.1. Ситуація в країні восени 1789 р.**

Восени 1789 р. погіршилася загальна ситуація в країні. Король не хотів затверджувати «Декларацію прав людини і громадянина». Тривало зростання цін і спекуляції хлібом. Такий хід розвитку подій викликав народне обурення.

5 жовтня величезна колона демонстрантів, що складалася з робітників, крамарів, ремісників, рушила на Версаль. У Версальському палаці почалася стрілянина. Король був змушений дати згоду на переїзд до Парижа королівського двору й Установчих зборів. Після цих подій усе більше монархістів тікали за кордон. Активізували свою діяльність **політичні клуби**.

Якобінський клуб	У 1789 р. було утворено «Товариство друзів конституції», що одержало назву Якобінського клубу (від бібліотеки монастиря Св. Якова, де проходили його збори). Членами клубу були прихильники революційних перетворень : від помірних (Мірабо, Сієєс та ін.) до радикальних (Робесп’єр, Марат та ін.).
Клуб кордельєрів	Назва Клубу кордельєрів («Товариства друзів прав людини і громадянина») утворилась від слова «корда» – мотузки, якою підперізувалися монахи-францисканці. Члени клубу вимагали повалення монархії і встановлення республіки . Переважний вплив у Клубі належав лівим демократам. На початку революції він був більше демократичний, ніж Якобінський клуб.
Клуб фельянів	Члени клубу фельянів (назва склалася від колишнього монастиря ордена фельянів, у приміщенні якого проводилися засідання клубу) відстоювали інтереси великої буржуазії й виступали за конституційну монархію .

5.2. Закони Установчих зборів

а) Закони в адміністративній сфері. В 1789 р. Установчі збори скасували колишній розподіл країни на провінції й губернаторства й розділили територію Франції на 83 департаменти з наданням їм прав самоврядування. На чолі департаментів мали стояти *виборні виконавчі колегії (директорії)*. Містам надавалося право самоврядування, яке мали здійснювати *комуни (міські органи управління)*.

б) Закони в політичній сфері. Виборчим правом володіли ті, хто платили податок у розмірі не менше десятиденної заробітної платні. Їх називали «активними» громадянами. Усього «активних» громадян у Франції з 25 млн. населення було близько 4,5 млн. чоловік. Тих, хто не міг брати участь у виборах, називали «пасивними» громадянами. Король лишався головою виконавчої влади, а закони приймали Установчі (згодом Законодавчі) збори. Королю заборонялося оголошувати війну й укладати мир.

в) Закони в економічній сфері. За новим законодавством уряд не мав права втручатися у виробничу діяльність. Скасовувалися цехи, дозволялася вільна торгівля. Запроваджувалася єдина система оподаткування, ліквідувалися внутрішні митні збори, а ввізні мита збільшилися. Церковні землі були оголошені «національним майном» і пущені в продаж для погашення фінансового боргу. Продавалися вони великими ділянками, і купити їх могли тільки заможні селяни й міська буржуазія.

г) Законодавство в соціальній сфері. Установчі збори прийняли закон про заборону страйків і створення союзів найманих робітників. Був запроваджений декрет про так званий громадянський устрій церкви. Скасовувалася десятинна плата на користь церкви від парафіян.

Окремим декретом був скасований розподіл на стани, а також дворянські титули й герби. У країні запроваджувалися громадянська реєстрація актів народження і громадянський шлюб. Всі громадяни Франції із прийняттям нового закону мали лише імена і прізвища. Французи стали називати один одного «громадянин» і «громадянка».

Прийняті Установчими зборами закони реформували систему управління в державі, відкривали широкі можливості для розвитку торгівлі й підприємництва, створили основу для демократизації французького суспільства.

6. КОНСТИТУЦІЯ 1791 р.

6.1. Загострення політичної ситуації в країні

Закони Установчих зборів викликали різке невдоволення з боку короля, аристократії й вищого духовенства. Колишні привілейовані стани втратили значну частину власності й основних джерел прибутків. Серед аристократії й вищого духовенства почалася масова еміграція.

У ніч на 21 червня 1791 р. королівська родина спробувала таємно втекти до Австрії, сподіваючись на допомогу правлячих кіл цієї країни. Але їх викрили, заарештували й перепроводили до Парижа. Населення столиці розцінило це як доказ зрадництва, і вимагало осуду короля.

Члени Клубу кордельєрів очолили рух тисяч парижан, що вимагали повалення монархії і проголошення республіки в країні. 17 липня 1791 р. на Марсовому полі відбувся багатотисячний мітинг, учасники якого були готові підписати республіканську петицію. Але за наказом Установчих зборів, що виконав мер Парижа, загони Національної гвардії почали стрілянину по беззбройній юрбі. Близько 50 учасників мітингу було вбито. Бійня на Марсовому полі означала остаточне розмежування прихильників конституційної монархії і республіканців.

Після цих подій почалися переслідування інакомислячих. Клуб кордельєрів був заборонений, а значна кількість його членів – заарештована. Кордельєри, що залишилися на волі, приєдналися до Якобінського клубу.

6.2. Прийняття Установчими зборами Конституції Франції

Установчі збори **3 вересня 1791 р.** затвердили першу в історії Франції Конституцію, підготовлену ще наприкінці 1789 р. Король майже два роки затягував її затвердження, оскільки вважав конституцію занадто радикальною, але згодом підписав Основний Закон країни.

Преамбулою (вступом) до конституції стала «Декларація прав людини і громадянина», згідно з якою усі громадяни Франції оголошувалися рівними у правах. Конституція 1791 р. закріплювала конституційну монархію як форму державного правління. Вища законодавча влада надавалася парламенту – однопалатним Законодавчим зборам, що обиралися шляхом двоступеневого голосування терміном на два роки. Його депутати обиралися «активними громадянами» (чоловіками у віці від 25 років) відповідно до майнового цензу. Депутатами могли бути обрані тільки землевласники. Виконавча влада передавалася королю й міністрам, які призначалися королем і звітували тільки перед ним. Король не міг розпускати Законодавчі збори, але одержував право тимчасового вето (заборони) на рішення парламенту. У Конституції Франції були закріплені закони, прийняті Установчими зборами у 1789–1791 рр.

7. ЗАКОНОДАВЧІ ЗБОРИ

1 жовтня 1791 р. відкрилося перше засідання Законодавчих зборів. 745 його депутатів були обрані відповідно до Конституції 1791 р. «активними» громадянами.

«*Ліві*» – найбільш революційна частина Законодавчих зборів – були представлені 136 депутатами-якобінцями, але серед них відразу ж відбувся розкол.

Жирондисти (депутати від департаменту Жиронда) виступали за помірні й поступові реформи. Представники цього політичного угруповання виражали

інтереси торгово-промислової буржуазії й нових землевласників. Їхніми лідерами були *Жак П'єр Бріссо, П'єр Верньо* та інші.

Монтаньяри (франц. *montagnards*, буквально – *горці, від montagne – гора*) – найбільш революційно налаштована частина депутатів, що займали верхні лави законодавчого органу, звідси й назва фракції – «Гора». Монтаньярів очолювали *Максиміліан Робесп'єр, Жан Поль Марат*.

«*Центр*» представляли 345 так званих «незалежних» депутатів. Вони виступали за повну реалізацію всіх положень Конституції 1791 р. «Незалежні» депутати займали вичікувальну позицію й вагалися у політичному виборі між фельянами та яacobінцями. Згодом ця група одержала назву «*болото*».

«*Праві*» представляли інтереси великої буржуазії, ліберального дворянства, фельянів, що приєдналися спочатку до революції. У 1789–1791 рр. фельяни – прихильники конституційної монархії – були провідною політичною силою в Установчих і Законодавчих зборах. Після прийняття Конституції 1791 р. вони не хотіли поглиблення революції й виступали за примирення з Бурбонами.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. На які стани поділялось суспільство Франції напередодні революції? У чому були привілеї першого й другого станів?
2. Які обмеження існували для французьких селян наприкінці XVIII ст.?
3. Яким чином абсолютна монархія гальмувала економічний розвиток Франції?
4. Назвіть основні події, які відбулися в перший рік Французької революції.
5. Які основні ідеї «Декларації прав людини і громадянина»?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які основні проблеми Франції були висвітлені в роботах просвітителів?
2. Визначте основні причини Французької революції.
3. Охарактеризуйте закони, прийняті Установчими зборами в 1789–1791 рр.
4. Які політичні сили були представлені в Законодавчих зборах? Як вони бачили перспективу розвитку революції у Франції?
5. Пригадайте з курсу історії за 8 клас, хто такі «нові дворяни» в Англії. Чим французькі дворяни відрізнялися від «нових дворян»?
6. Які події й факти 1789–1791 рр. свідчили про поступове перетворення абсолютної монархії на конституційну?

III. Для обговорення в групі

1. Чому Генеральні штати були скликані лише після 175-літньої перерви?
2. Як Ви думаєте, чому день взяття Бастилії – 14 липня 1789 р. – у наш час є головним національним святом Французької Республіки?

3. Вольтер говорив: «Я не поділяю Ваших переконань. Але я готовий віддати життя, щоб Ви могли їх сповідувати». Наскільки Ви вважаєте це висловлення великого мислителя актуальним на сьогодні?
4. Один із французьких просвітителів стверджував, що «наси́льство, на якому тримається деспотизм, може бути ліквідоване тільки за допомогою наси́льства». Що Ви думаєте з цього приводу?
5. Як Ви розумієте твердження, що «Декларація прав людини і громадянина» заклала основи сучасної правової держави, у якій відносини між громадянами, а також між громадянином і державою регулюються за допомогою законів, а не традицій або грубої сили?
6. Як Ви думаєте, чи була революція у Франції наприкінці XVIII ст. неминучою?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями

1. У тексті наводиться два визначення. Яке з них має відношення до революції, а яке до еволюції?
 - корінна зміна в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства або пізнання; стрімкий перехід від одного якісного стану до іншого;
 - процес поступової зміни, розвитку, перетворення когось, чогось.
2. За текстом визначте, про яке політичне угруповання йдеться.
Найреволюційніша частина депутатів, що займала верхні лави законодавчого органу: а) монтаньяри, б) жирондисти, в) фельяни.

V. Творчі завдання

- Ж. Ж. Руссо й Вольтер по-різному ставилися до приватної власності. Ж. Ж. Руссо вважав, що перший, хто відгородив ділянку землі – поклав початок приватній власності, і закликав: «Не слухайте цього ошуканця; ви загинете, якщо забудете, що плоди належать усім, а земля – нікому».
- Вольтер відповідав так: «Цю нісенітницю написав, мабуть, якийсь злодій з великої дороги, що захотів пожартувати», «це просто ледачий нероба: замість того, щоб ганьбити свого розумного й працьовитого сусіда, потрібно було лише наслідувати його...».
- Уявіть себе третім учасником суперечки. Чиї аргументи є більш переконливими для Вас? Поясніть свою точку зору стосовно приватної власності та її ролі в історії та житті сучасного суспільства.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 14 липня 1789 р. початок революції у Франції
- 26 серпня 1789 р. прийняття Установчими зборами «Декларації прав людини і громадянина»
- 3 вересня 1791 р. прийняття першої в історії Конституції Франції

§2. Встановлення республіки

1. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЙНИХ ВІЙН

1.1. Створення першої антифранцузької коаліції

Революція у Франції стурбувала європейські монархії. У лютому 1792 р. Австрія підписала із Пруссією угоду, що стала початком утворення *першої антифранцузької коаліції*, до якої приєдналися й інші держави. Поблизу кордону французькі емігранти при підтримці Австрії створили збройний табір *роялістів* (прихильників короля) і закликали європейських монархів до *інтервенції*.

І **Інтервенція** (лат. *interventio* – втручання) – *втручання* однієї або декількох держав у *внутрішні справи іншої держави* або в її взаємини з третіми державами. Інтервенція буває військовою, економічною, дипломатичною.

Новий монарх Австрії Франц в ультимативній формі зажадав від Франції відмовитися від конституції й передати всю повноту влади королівському двору. Оскільки Австрія відкрито втручалася у внутрішні справи Франції, Законодавчі збори у квітні 1792 р. оголосили Австрії війну.

1.2. Патріотичний підйом французького народу

Незабаром у Францію вторглися пруські війська. На дії інтервентів французький народ відповів вибухом патріотизму. Незважаючи на опір короля, Законодавчі збори 11 липня 1792 р. проголосили гасло «Батьківщина в небезпеці!» До Парижа стікалися загони національних гвардійців. Представники кожного департаменту співали патріотичні пісні. Одна з них – «*Марсельєза*» (тобто «*Гімн марсельців*») – стала гімном патріотичних сил Франції. Сьогодні «Марсельєза» є державним гімном Французької Республіки.

Війни, які стала вести Франція, носили оборонний характер і були спрямовані на захист батьківщини та революції. Їх називали «*революційними війнами*».

2. ПОВАЛЕННЯ МОНАРХІЇ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ РЕСПУБЛІКИ

2.1. Різке загострення обстановки в країні

Обстановка в країні різко погіршилася. Зростали ціни, спекуляція набула загального характеру. Парижу загрожувало вторгнення пруських військ.

Королівський двір зраджував інтереси країни. Прихильники республіки в Парижі вимагали повалення короля, але Законодавчі збори боялися народу й не хотіли розриву з Бурбонами. Змінити становище могло тільки повстання.

2.2. Повстання 10 серпня 1792 р.

У ніч на 10 серпня 1792 р. почалося нове повстання. Батальйони Національної гвардії з робочих передмість та загони прихильників республіки, що прибули з департаментів, рушили до палацу Тюільрі – резиденції короля. У ході штурму повсталі втратили близько 500 чоловік убитими й по-

раненими. Влада в столиці перейшла до Комуни, що спиралася на *санкюлотів*. Санкюлотами у Франції називали бідняків-городян. Вони носили не дворянські панталони (кюлоты), а довгі штани («санкюлот» – буквально «без штанів»).

Король і королева були доставлені до зали засідань Законодавчих зборів. Через три дні за наполяганням Паризької Комуни вони були взяті під варту.

Законодавчі збори оприлюднили декрет про вибори до нового вищого законодавчого органу влади – *Національного Установчого конвенту*.

 Конвент (Національний конвент) – вищий законодавчий орган Першої Республіки у Франції.

2.3. Кривава різанина в Парижі

По Парижу поповзли чутки про те, нібито ув'язнені супротивники революції за допомогою іноземних агентів готують повстання. З 2-го по 5-те вересня юрби озброєних санкюлотів і національних гвардійців вривалися у в'язниці, безжалісно винищуючи ув'язнених. Сп'яніння вбивством було таким великим, що вбивали всіх без винятку: кримінальних злочинців, політичних в'язнів, жінок, старих. Кількість жертв у ці дні перевищила 5 тис. чоловік. Цей жакхливий акт продемонстрував інший бік революції – жагу помсти, насильства й крові.

2.4. Битва при Вальмі: злам у війні

Наступаючі пруські війська загрожували Парижу. 20 вересня 1792 р. біля селища Вальмі французькі війська, що склалися переважно з добровольців, завдали поразки пруським інтервентам. Це була *перша перемога французької армії*. Захищаючи свою батьківщину й революцію, французи здобули перемогу над кращою європейською армією того часу. Французькі війська перейшли в наступ по всьому фронту й незабаром вигнали інтервентів зі своєї території.

2.5. Жирондисти при владі.

Боротьба «Гори» й Жиронди в Конвенті

У день битви при Вальмі в Парижі відкрилося перше засідання Національного конвенту. У Конвенті було 750 депутатів. 165 із них належали до жирондистів, близько 100 становили угруповання монтаньярів. Інші депутати не приєдналися до жодної з політичних сил, їх іронічно називали «болотом».

Жирондисти й монтаньяри на початку революції спільно боролися проти короля і великої буржуазії, але незабаром між ними стали виникати розбіжності, що переросли у ворожнечу. Узимку 1792 р. жирондисти вийшли з Якобінського клубу. З цього часу слова «монтаньяр» й «якобінець» набули однакового значення.

 Якобінці – у період Французької революції члени Якобінського клубу, що залишилися в його складі після виходу з нього жирондистів узимку 1792 р. Лідерами якобінців були *М. Робесп'єр, Ж. П. Марат, Ж. Дантон* та інші. 11 листопада 1794 р. Якобінський клуб був закритий.

Протиборство жирондистів і монтаньярів (якобінців)

Жирондисти – *поміrkовані*, захищали *інтереси великої буржуазії*, відстоювали: розширення прав департаментів, свободу торгівлі, невтручання держави в розвиток промисловості, недоторканність приватної власності.

Із проголошенням республіки і завоюванням політичних свобод вважали революцію завершеною.

Монтаньяри (якобінці) – *радикальні революціонери*, захищали *інтереси дрібної буржуазії*, вимагали знищення всіх феодальних повинностей у селі, поліпшення становища міської бідноти за рахунок заможних громадян.

Виступали проти великої власності, були прихильниками авторитарних методів управління.

2.6. Проголошення Франції республікою

Першим декретом (законом) Конвенту став декрет про скасування монархії (21 вересня), а **22 вересня 1792 р.** Франція була проголошена республікою.

Республіка – форма правління, за якої вища державна влада належить обраним на певний термін *представницьким органам влади*.

Девізом республіки стало гасло «*Свобода, рівність, братерство*». Одним із перших декретів Конвенту став декрет про недоторканність власності.

2.7. Страта короля

Жирондисти були проти страти короля, а якобінці вимагали розправи над монархом. Ж. П. Марат закликав: «Ви врятуєте батьківщину... і ви забезпечите благо народу, стявши голову з тирана!» Після 40-годинних дебатів 387 депутатів проголосували за страту й за негайне виконання вироку. Проти цього висловилися 334 депутати. 21 січня 1793 р. король був привселюдно страчений.

Страта короля

Погляд дослідника.

Французький історик Ж. Жорес про страту Людовика XVI

«...Людовик зняв каптан і комір... Раптом він ступив на лівий бік ешафоту й, сильно почервонівши, заговорив, звертаючись до народу... «Я вмираю невинним, – сказав він голосно й дуже виразно, – я вибачаю своїх ворогів і бажаю, щоб моя кров пролилася на користь французам і заспокоїла Божий гнів». Але... загриміли барабани... і заглушили його слова... О 10 годині 10 хвилин його голова впала. Тіло короля відвезли на цвинтар Мадлен і поховали в товщі негашеного вапна».

2.8. Розширення антифранцузької коаліції

Страта французького короля шокувала Європу. Велика Британія розірвала дипломатичні відносини з Францією. У лютому 1793 р. Конвент оголосив Великій Британії війну й направив свої війська на територію Голландії.

До антифранцузької коаліції, крім Австрії й Пруссії, ввійшли Велика Британія, Іспанія, Сардинське королівство, Неаполь і більшість малих німецьких держав. Не посилаючи свої війська на Захід, до коаліції приєдналася Росія.

2.9. Наростання загальної кризи в країні

У містах зростали дорожнеча й безробіття. Добровольці залишали армію, війська революційної Франції зменшувались. Збідніле населення бурхливо вітало вимоги священика *Жака Ру* про запровадження страти за спекуляцію та встановлення «максимуму» цін. Він і його прихильники хотіли створити суспільство дрібних власників, де б кожний володів своїм полем, майстернею, крамницею. Жирондисти називали їх «скаженими».

У березні 1793 р. у департаменті *Вандея* спалахнув роялістський заколот. Дворяни й священики підбурювали селян до погромів у містах. З їхньою допомогою вони сподівалися повернути дореволюційні порядки в країні.

3. ЯКОБІНСЬКА ДИКТАТУРА ТА ЇЇ КРАХ.

3.1. Перехід до диктаторських методів правління.

За умов загальної кризи влада почала перехід до диктаторських методів правління. Якобінці домоглися створення у березні 1793 р. *Революційного трибуналу* – надзвичайного політичного суду.

Конвент у квітні заснував новий уряд – *Комітет громадського порятунку*, який під свій контроль взяли якобінці. Комітет мав надзвичайні повноваження. Його завданням було забезпечити «національну оборону», що на практиці означало знищити всіх «ворогів народу». У країні почався новий оберт *терору*.

3.2. Повстання 31 травня – 2 червня 1793 р.

Вплив жирондистів і в Конвенті, і в країні неухильно слабнув. Якобінці на чолі з М. Робесп'єром прагнули силою вигнати їх з Конвенту й установити свою владу. 31 травня 1793 р. 10 тис. збройних санкюлотів оточили будинок

Конвенту й навели на нього жерла 160 гармат. Під загрозою розстрілу картечню якобінці й керівники Комуни змусили депутатів видати на розправу юрбі 29 лідерів жирондистів. Таким чином, у результаті подій **31 травня – 2 червня 1793 р. якобінці фактично здійснили державний переворот** і захопили владу.

3.3. Прийняття нової Конституції Франції

24 червня 1793 р. після референдуму якобінський Конвент прийняв нову Конституцію Франції. Природними правами людини проголошувалися рівність, свобода, безпека. Конституція передбачала свободу слова й друку, загальну освіту, свободу здійснення релігійних культів, недоторканність приватної власності й свободу підприємництва. Франція проголошувалася республікою.

Однак уже в жовтні вищий законодавчий орган «тимчасово» скасував конституцію до «повної перемоги над ворогами революції». *Конвент пригласив собі повноваження, яких не було у жодного монарха в Європі.* У Франції не було більше ані виборів, ані будь-яких гарантій прав і свобод людини.

3.4. Організація влади якобінської диктатури

Характерною рисою якобінської диктатури була *централізація державної влади*. Вищим законодавчим органом залишався Конвент. Йому був підпорядкований уряд, що складався з 11 чоловік – Комітет громадського порятунку, який з кінця липня 1793 р. очолив Максиміліан Робесп'єр.

Боротьбу з контрреволюцією вели Комітет громадської безпеки й революційні трибунали на місцях. *Комісари Конвенту (спеціальні уповноважені)* у департаментах та армії мали необмежені повноваження. Їм доручалися «чистки» місцевих органів, усунення та призначення армійських командирів.

3.5. Реформи якобінців

а) Аграрна реформа й скасування феодальних повинностей. Для залучення на свій бік селянства Конвент 3 червня 1793 р. прийняв декрет, що

Перед революційним трибуналом – сатиричний образ епохи

Зверніть увагу на людей, що засідають в революційному трибуналі. У членів трибуналу на головах червоні фригійські шапки, що були символами свободи; на шапках – кокарди в кольорах революції. Людина перед членами трибуналу вдягнута у короткі панталони (кюлоты), які носили представники аристократії.

Опишіть сцену, зображену на малюнку. Як поведуть себе члени три-

буналу? Чому цей малюнок вважався сатиричним?

Робесп'єр

Робесп'єр Максиміліан (1758–1794 рр.) – діяч Французької революції. Вчився на юридичному факультеті Паризького університету (1780 р.). Замкнутий і педантичний адвокат з Арраса здобув необмежену владу як голова Комітету громадського порятунку. Метою якобінської диктатури, як відзначав М. Робесп'єр, був «порятунок революції за будь-яку ціну». Себе він вважав суддею суспільства, що має право вирішувати, хто є «чистим» громадянином, а хто ні. Після термідоріанського перевороту 1794 р. був заарештований і страчений. Його згадують як одного з основоположників політики терору. На могилі М. Робесп'єра поміщена епітафія: «Перехожий! Не засмучуйся над моєю долею. Ти був би мертвий, коли б я був живий».

дозволив розпродаж земель емігрантів окремими ділянками. Декрет від 10 червня повертав селянам общинні землі, захоплені дворянами до революції. Важливим був декрет «Про повне й безоплатне знищення феодалських прав».

Селяни перетворювалися на вільних людей і повних власників своїх наділів. Але вимоги сільської бідноти про безкоштовну роздачу землі та ліквідацію великого землеволодіння задоволені не були.

б) Боротьба зі спекуляцією і зростанням цін. Вантозькі декрети. Для боротьби проти зростання цін і спекуляції Конвент видав закон, що перешкоджає приховуванню товару. Були встановлені тверді ціни на товари першої необхідності. 27 липня Конвент видав закон про страту за спекуляцію. Однак ці заходи не принесли бажаного результату: у Франції панували голод і розорення.

26 лютого – 3 березня 1794 р. уряд прийняв *Вантозькі декрети*, за якими майно контрреволюціонерів безкоштовно роздавалось біднякам.

в) Військова реформа. Восени 1793 – навесні 1794 р. територія республіки була очищена від інтервентів. Це стало можливим завдяки патріотичному підйому французького народу й створенню масової революційної армії.

Якобінський уряд провів *реорганізацію армії*, перейшовши *від добровольчого принципу її формування до обов'язкового масового набору*. Була введена суворя військова дисципліна. Солдатам й унтер-офіцерам, що відзначилися в боях, надавалися можливості швидкого отримання вищих військових посад.

У країні збільшилися виробництво селітри для виготовлення пороху, будувалося безліч збройних заводів і майстерень, *покращилося оснащення армії*.

Характерною властивістю нової армії була її *маневреність*. Республіканська армія за чисельністю, організаційно, моральним духом перевершувала всі армії антифранцузької коаліції.

г) **Дехристиянізація.** У період якобінської диктатури в католицькій Франції стала активно проводитися політика **дехристиянізації** (руху, спрямованого проти християнської церкви й служителів її культу). Якобінці **зруйнували католицькі храми**, вбивали священників.

Нова влада запровадила **новий «революційний календар»**. За початок літочислення, або нової ери, приймався день проголошення у Франції республіки (22 вересня 1792 р.). Місяці ділилися на декади й одержали нові назви за характерними для них погодою, рослинністю, плодами або сільськогосподарськими роботами. Замість католицьких свят впроваджувались революційні.

Гільйотина

3.6. Тотальний терор

Диктатура – нічим не обмежена влада однієї особи або певних політичних сил у державі, що **опираються на силу**.

Якобінці встановили жорстоку **диктатуру** й почали масові репресії не тільки проти контрреволюціонерів, але й проти всіх опозиційно налаштованих громадян.

Свідчать факти

Юрби роззяв спостерігали за стратами, їли, пили, билися об заклад про черговість, за якою будуть обезголовлені нові приречені. На ешафот піднімалися цілі родини, чия єдина провина складалася в їхніх взаєминах: сестри засуджувалися на смерть за оплакування загинув братів, дружини – за жалобу за чоловіками, безневинні сільські дівчата – за танці з пруськими солдатами.

Гільйотина на площі Революції працювала в такому напруженому режимі, що ті, хто жив у найближчих околицях, скаржилися, що запах крові шкодить їхньому здоров'ю й знижує вартість їхньої нерухомості.

У Нанті «старався» такий собі Ж. Карр'є. Він завантажив понад 2000 ув'язнених на баржі, наказав відтягнути їх на середину Луари й потопити.

Особливо любив Карр'є вбивати дітей. Гільйотина виявилася несефективною – малесенькі голівки розкрюювалися навпіл. Один кат упав намертво прямо на ешафоті після того, як йому довелося обезглавити четверо крихіток-сестер. Тоді Карр'є вивіз 500 дітей у поле за межі міста, і там їх розстріляли, добиваючи кийками.

17 вересня 1793 р. був оприлюднений *декрет «Про підозрілих»*. «Підозрілими» оголошувалися всі, хто не одержав від народних товариств свідчень про громадянську благонадійність, емігранти й особи, які не могли вказати джерела свого існування. Усі «підозрілі» підлягали арешту. При виявленні «підозрілих» допускалися брутальні зловживання владою.

Мільйони французів жили в страху почути стукіт у двері посеред ночі, що означало арешт. Шпигуни Робесп'єра були всюди. Люди думали, що страхиття, у якому опинилась Франція, не закінчиться ніколи.

За час якобінського терору було заарештовано й кинуто у в'язниці близько 500 тис. чоловік, з них закатовано близько 40 тис. чоловік. Терор М. Робесп'єра був спрямований не тільки проти прихильників монархії, але й *проти третього стану*, в ім'я рівноправності якого й відбувалася революція.

3.7. Падіння якобінської диктатури

а) **Розкол усередині Якобінського клубу.** «Крайні» якобінці, очолювані керівниками Комуні *П'єром Гаспаром Шометтом* і *Жак-Рене Ебером*, виступали проти великої власності, за виконання закону про «максимум цін», посилення революційного терору, розподіл майна «підозрілих». Принцип рівності вони розуміли як зрівнялівку всіх у майновому плані.

«Поміrkованими» якобінцями називали прихильників *Жоржса Дантона*. Вони прагнули досягти компромісу між різними угрупованнями якобінців. «Поміrkовані» вимагали послаблення революційної диктатури, відмови від терору, виступали за утвердження демократії й побудову правової держави.

Дантон

Дантон Жорж Жак (1759–1794 рр.) – діяч Французької революції. До її початку був адвокатом у королівському суді. У 1791 р. Дантон був обраний помічником прокурора Паризької Комуні. Брав участь в організації якобінського терору. Його примирлива позиція стосовно жирондистів спонукала якобінців усунути Дантона з Конвенту. Дантон сформував опозиційну групу, що виступала за пом'якшення терору. У 1794 р. Ж. Дантон і його

прихильники були віддані на суд Революційного трибуналу й страчені.

Максиміліан Робесп'єр і його прихильники прагнули побудувати суспільство людей середнього статку без крайнощів убогості й багатства. Він ненавидів багатіїв, але презирливо ставився й до бідняків. У політичній боротьбі Робесп'єр користувався крайніми, кривавими, аморальними засобами.

б) **Повалення М. Робесп'єра.** «Крайні» якобінці закликали до повстання проти влади робесп'єрівського Конвенту. У відповідь Комітет громадського порятунку в березні 1794 р. заарештував Ж. Ебера, П. Г. Шометта та їхніх

прихильників. Незабаром вони були страчені. Ж. Дантон та інші лідери «поміrkованих» яacobіncів також були обвинувачені у змові проти уряду, зradі революції, «особливих стосунках» з Великою Британією й страчені на гільйотині.

В останні місяці перебування при владі М. Робесп'єра називали «*яacobіncем без народу*». Яacobіncі не підтримали селянську бідноту. Зменшився їхній вплив серед санкюлотів. Жахи яacobіncького терору призвели до того, що більшість населення країни відвернулася від диктатора і його спільників.

Більшість у Конвенті вже становили представники «нової буржуазії». Вона нажила багатство в ході революції й прагнула до повалення яacobіncів і встановлення стабільної влади. Представники «нової буржуазії», депутати Конвенту – *Поль Баррас, Ніколя Леонар Карно, Жан Тальєн* та інші – організували змову, і **27 липня 1794 р.** (за революційним календарем **9 термідора** II року республіки) Максиміліан Робесп'єр, Жорж Кутон та їхні спільники були заарештовані. Конвент оголосив їх поза законом. Наступного дня вожді яacobіncів були страчені. Така ж доля спіткала й близько 100 членів Паризької Комуни.

Трагічний досвід яacobіncів глибоко повчальний. Він переконує, що свавілля й насильство не можуть бути основою для суспільства справедливості.

4. ТЕРМІДОРІАНСЬКА РЕАКЦІЯ

4.1. Перші кроки нової влади

За революційним календарем катастрофа яacobіncів відбулася 9 термідора, тож подальші події одержали назву **термідоріанської реакції**. «Термідоріанці» були прихильниками республіки, у якій були б усунуті всі обмеження свободи підприємництва. У той же час вони прагнули покінчити з народним рухом. До нової влади приєдналися жирондисти й колишнє «болото» Конвенту.

Із приходом до влади «термідоріанців» наступив час нової хвилі *терору*: коли жертви отримали можливість помститися своїм катам. У листопаді 1794 р. Яacobіncький клуб був закритий, у містах лютували банди з так званої «золотої молоді». Стосовно роялістів «термідоріанці» робили послаблення. Учасникам повстання у Вандеї була надана амністія. До Франції поверталися емігранти. Був скасований закон «Про підозрілих». У грудні 1794 р. був відмінений «максимум цін». У країні почалася інфляція. Яacobіncі, що вціліли після переслідувань, навесні 1795 р. під гаслами «Хліба!» й «Конституції 1793 р.!» двічі піднімали парижан на повстання, які були з жорстокістю придушені військами.

4.2. Прийняття нової Конституції Франції.

22 серпня 1795 р. термідоріанський Конвент прийняв нову Конституцію Франції. Законодавча влада передавалася **Законодавчому корпусу**, що складався з двох палат – Ради п'ятисот із законодавчою ініціативою й Ради старійшин. Знову запроваджувався майновий ценз – виборчі права надавалися тільки платникам податків.

Виконавчу владу здійснювала **Директорія (уряд)** у складі п'яти членів. Директорія призначала міністрів. Муніципалітети у великих містах скасовувалися. Влада на місцях переходила під контроль уряду.

Водночас Конституція закріпила завоювання революції. Були узаконені акти продажу земель емігрантів, церкви, королівського двору. У Конституції поряд із правами вперше були закріплені й **обов'язки** громадян.

4.3. Активізація роялістів

Політика «термідоріанців» відразу ж викликала невдоволення різних кіл населення країни. Скориставшись зростаючими проблемами Директорії, **роялісти** у жовтні 1795 р. спробували організувати заколот і прийти до влади.

Роялісти (від франц. royal – королівський) – термін, що виник під час Французької революції для позначення **прихильників династії Бурбонів**. У більш широкому значенні роялісти – те ж, що **монархісти**.

Для придушення заколоту Директорії була потрібна енергійна людина. Вибір уряду випав на генерала **Наполеона Бонапарта**. За його наказом на підступах до будинку Конвенту були виставлені гармати, і їх залпи розсіяли повсталих. Це було перше застосування картечі у вуличному бою. Розгром заколоту роялістів приніс Наполеону велику популярність, поклавши початок його стрімкій кар'єрі. Після цих подій він був призначений начальником гарнізону Парижа, а через півроку – головнокомандувачем французької армії в Італії.

5. ФРАНЦІЯ ЗА ДИРЕКТОРІЇ

5.1. Перехід влади до Директорії й Законодавчого корпусу

25 жовтня 1795 р. відповідно до нової конституції термідоріанський Конвент віддав владу Директорії й Законодавчому корпусу. Новий уряд відразу зіткнувся з **подвійною опозицією** – з боку монархістів, а також з боку колишніх якобінців і санкюлотів. Політика нового уряду виражала інтереси банкірів, промисловців, торговців та інших представників «*нової буржуазії*».

5.2. Змова Франсуа Ноель Бабефа

Найбідніші верстви населення були незадоволені новою владою. У 1795–1796 рр. у Парижі виникла «**змова в ім'я рівності**» на чолі з Ф. Н. Бабефом. У роки революції він перейнявся ідеями рівності, виступав за скасування приватної власності. Бабеф очолив таємне «**Товариство рівних**», метою якого було скасування режиму Директорії й здійснення фактичної рівності. Його програмним документом став «**Маніфест рівних**», написаний П'єром Марешалем.

Франсуа Ноель (Гракс) Бабеф і його прихильники вважали, що повна рівність можлива тільки при **комунізмі** – такому суспільному ладі, що не знає приватної власності. Після повалення Директорії Бабеф передбачав заснувати в країні «**Національну комуну**». Господарство мало вестися спільними силами її членів, а продукти праці розподіляться порівну. Гроші підлягали скасуванню.

Ідеалом Ф. Н. Бабефа було встановлення «республіки рівних» у формі революційної диктатури трудящих, а методом його боротьби були змова й насильство.

У травні 1796 р. таємне «Товариство рівних» було розгромлене. Ф. Н. Бабеф та інші учасники змови були заарештовані та згодом страчені на гільйотині.

5.3. Зміни характеру війн із боку Франції.

Італійський та Єгипетський походи Наполеона Бонапарта

«Термідоріанці» відкрито прагнули до територіальних захоплень. Із цього моменту війни почали поступово перетворюватися на *агресивні й загарбницькі*.

а) Італійський похід. Французькій армії вдалося розгромити війська першої коаліції і відкинути інтервентів за межі французької території. У квітні 1795 р. Пруссія й Іспанія підписали з Францією сепаратні мирні угоди, але війна з Австрією й Британією тривала.

У квітні 1796 р. почався Італійський похід французької армії, що очолював Директорії Наполеон Бонапарт. Майже вся Північна Італія тоді перебувала під владою Австрії, а частина її належала Сардинському королівству (П'ємонт). Протягом квітня – травня французька армія одержала важливі перемоги. У травні між Францією й Сардинським королівством був підписаний договір, за яким королівство перетворювалося на васала Франції. 17 жовтня 1797 р. австрійці пішли на укладання з Францією *мирного договору*.

Після вигнання австрійських військ з Ломбардії та Генуї Директорія створила на цих територіях залежні від Франції республіки. Перестала існувати як окрема держава Венеціанська республіка. До Франції відійшли Іонічні острови. З Мілану, Венеції, Генуї, інших італійських міст Наполеон взяв контрибуцію, чим допоміг значно поліпшити фінансове становище Директорії.

Вихід з війни Австрії означав закінчення існування першої коаліції.

б) Єгипетський похід. Друга антифранцузька коаліція. У 1798 р. Наполеон почав експедицію в Єгипет, що входив до складу Османської імперії. У липні 1798 р. французька армія здобула перемогу в «битві біля пірамід».

Французьким кораблям довелося зустрітися з англійським флотом під командуванням адмірала *Гораціо Нельсона*. Морська битва біля Абукіра 1 серпня завершилася для французів катастрофою. Зв'язок із Францією був перерваний, не вистачало озброєнь і продовольства.

У ці роки відбувалося формування *другої антифранцузької коаліції* в складі Великої Британії, Австрії, Росії, Османської імперії й інших держав.

Із Франції приходили тривожні звістки. Російський генерал *Олександр Суворов* своїми діями звів нанівець всі перемоги Наполеона в Італії, в 1799 р. він повністю витиснув французів з Італії.

Російська ескадра адмірала *Федора Ушакова* звільнила Іонічні острови, а англійська ескадра адмірала Г. Нельсона встановила контроль над о. Мальта. Наполеон залишив армію й 9 жовтня 1799 р. повернувся до Парижа.

Однак незабаром між учасниками другої коаліції загострилися протиріччя. Французькі війська здобули перемоги під Маренго в Італії (червень 1800 р.) і під Гогенлінденом (під Мюнхеном) у грудні 1800 р. *Друга коаліція розпалася.*

6. БОНАПАРТИСТСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

Військові невдачі викликали переполох серед членів Директорії. Уряд вирішив вжити надзвичайних заходів. Був оголошений масовий призив до армії, зроблені поступки лівим силам: дозволялася діяльність Якобінського клубу, деякі колишні якобінці були висунуті на керівні пости, була проведена примусова позика за рахунок заможних верств населення. Але ці дії уряду викликали невдоволення «нової буржуазії». В той же час знову спалахнув заколот у Вандеї.

Впливові буржуазні кола робили ставку на встановлення влади «твердої руки». Їх вибір припав на Наполеона Бонапарта. Наполеон давно плекав честолюбні мрії про владу. Він був не тільки найталановитішим генералом, але мав найтісніші зв'язки з «новими багатіями». Бонапарту допомогли і впливові політичні діячі – *Емануель Сієєс, Шарль Талейран, Жозеф Фуше.*

9 листопада 1799 р. (18 брюмера VIII року республіки) відбувся державний переворот. Під приводом захисту республіки від вигаданої якобінської змови в Парижі був запроваджений воєнний стан, а Наполеон був призначений командувачем військ Паризького військового округу. Одночасно подали у від-

Наполеон Бонапарт

Наполеон Бонапарт (1769–1821 рр.) – одна з найяскравіших особистостей Нового часу, політичний, державний і військовий діяч Франції. Народився 15 серпня 1769 р. у м. Аяччо на о. Корсика в родині збіднілого дворянина. Освіту одержав у військових школах. З дитинства дуже любив математику, з інтересом читав книжки з історії, географії, захоплювався літературою. В 1785 р. Наполеон почав військову службу. Проявив себе в період Французької революції і за Директорії. 9 листопада 1799 р. здійснив держав-

ний переворот. З 1804 р. – імператор французів. Увів Громадянський кодекс, здійснив ряд реформ. У результаті війн під владою Наполеона опинилася велика частина Європи. Розгром французької армії в Росії (1812 р.) став початком краху імперії Наполеона I. Вступ у 1814 р. військ антифранцузької коаліції в Париж змусив його зректися престолу. Бонапарт був засланий на о. Ельба. У 1815 р. він знову зайняв французький престол («Сто днів»). Після поразки під Ватерлоо Наполеон удруге зрікся престолу. Останні роки життя провів на о. Св. Єлени бранцем англійців. Помер 5 травня 1821 р. У 1840 р. прах Наполеона Бонапарта був перевезений у Париж.

ставку всі члени Директорії. Наступного дня генерал за допомогою відданих йому гренадерів розігнав Раду п'ятисот і Раду старійшин.

Влада в країні перейшла до *колегії з трьох консулів* – генерала Наполеона й двох колишніх членів Директорії, що брали участь у змові – Е. Сієєса й Р. Дюко. Фактично ж влада зосереджувалася в руках Наполеона. Роялістів і ліворадикальних республіканців відсторонили від політичних справ.

Цими подіями закінчилася Французька революція кінця XVIII ст.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Які дві країни в 1792 р. підписали між собою союзний договір з метою розв'язання війни проти Франції? Які цілі вони переслідували?
2. Які події передували проголошенню республіки у Франції?
3. Чий інтереси захищали жирондисти і монтаньяри у Конвенті? Яких перетворень вони вимагали?
4. Назвіть відмінні риси нової армії, створеної якобінцями.
5. Чим відрізнялися прихильники Робесп'єра від інших членів Якобінського клубу?
6. За яких обставин «термідоріанці» прийшли до влади?
7. Охарактеризуйте внутрішню політику режиму Директорії.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Укажіть послідовність історичних подій:
а) відкриття першого засідання Законодавчих зборів;
б) страта короля; в) битва при Вальмі; г) штурм королівського палацу.
2. Які реформи провели якобінці в соціально-економічній сфері?
3. У чому проявлявся тотальний терор якобінської диктатури?
4. Які політичні сили чинили опір режиму Директорії? До яких наслідків для внутрішнього становища країни призвело це протистояння?
5. Визначте причини, що призвели до державного перевороту 9 листопада 1799 р.

III. Для обговорення в групі

1. У чому полягають відмінності між війнами, які Франція вела на початку революції та після термідоріанського перевороту?
2. Монархія у Франції існувала близько тисячі років. Чому стало можливим її повалення в 1792 р.?
3. У повстаннях проти якобінської диктатури брали участь не тільки роялісти, жирондисти, але й селяни, торговці, ремісники та інші. Чим можна пояснити загальний опір якобінській диктатурі?
4. Як Ви думаєте, чи закономірним було падіння якобінської диктатури?
5. У свій час один із основоположників марксизму Ф. Енгельс писав: «Якби не було Наполеона, то його роль виконав би інший». Про яку роль іде мова?

6. Перед своєю стратою Ж. Дантон з гіркотою сказав: «Револуція пожирас своїх дітей». Як Ви думаєте, який зміст він вкладав у свої слова?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями, географічними назвами

1. Як називався вищий виконавчий орган влади за Конституцією 1795 р.: Конвент; Директорія; Законодавчий корпус.
2. Поясніть терміни й поняття: «якобінська диктатура», «монтаньяри», «термідоріанці», «дехристиянізація», «термідоріанська реакція», «роялісти».
3. З якими подіями пов'язані географічні назви: Вальмі, Вандея, Абукір?

V. Творчі завдання

1. Під час обговорення подальшої долі Людовика XVI кожен депутат Конвенту піднімався на трибуну й висловлював свою особисту думку з цього питання. Виступаючи в Конвенті, американський гуманіст Т. Пейн сказав: «Моя ненависть і відроза до монархії досить відома... але настільки ж щире моє співчуття до людини, що потрапила в біду – друг вона чи ворог». Після 40-годинних дебатів 387 депутатів проголосували за страту й за негайне виконання вироку. Проти страти монарха висловилися 334 депутати. Уявіть себе депутатом Конвенту. Яким був би зміст Вашої промови?
2. До весни 1794 р. до Конвенту надійшла маса народних петицій з вимогами покінчити з тиранією «класу багатих». Суддя Клемансо писав: «Принцип мій – війна палацам, мир хатам: поселення на землі всіх щирих санкюлотів, а отже, розподіл великих маєтків всіх колишніх дворян». Клемансо радив «поділити всі землі емігрантів на дрібні ферми» і заборонити «для кожного республіканця бути орендарем або власником більше, ніж однієї з таких ферм». Уявіть себе сучасником цих подій. Що б Ви написали у своїй петиції до Конвенту?
3. Ви чули про революцію 1917 р. в Росії, яку здійснили більшовики. Що, на Вашу думку, незважаючи на всю умовність порівняння, споріднює якобінців з російськими більшовиками? Як Ви думаєте, чому досвід якобінців є повчальним?
4. Чому, на Ваш погляд, певні політичні сили, і не тільки Франції, жаждали (і жадають у наш час) влади «твердої руки»?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 22 вересня 1792 р.Франція проголошена республікою
31 травня – 2 червня 1793 р. прихід якобінців до влади
24 червня 1793 р.прийняття Конституції
27 липня 1794 р.Термідоріанський переворот
9 листопада 1799 р.Бонапартистський переворот

§3. Франція в період Консульства й Імперії

1. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД КОНСУЛЬСТВА

1.1. Новий політичний режим

Новий політичний режим, установлений у Франції в 1799 р., був спрямований одночасно *проти демократичних перетворень* в країні та *проти спроб роялістів відновити монархію*. Його опорою були великі землевласники, фабриканти й банкіри. До 1804 р. цей режим існував як Консульство. За формою державного правління Франція залишалася республікою. Однак реальна політична влада була зосереджена в руках вищих чинів армії й державного апарату.

Це був *авторитарний*, відверто антидемократичний режим.

1.2. Конституція 1799 р.

Нова Конституція Франції, що була прийнята 13 грудня 1799 р., на відміну від попередніх конституцій (1791, 1793, 1795 рр.) вже не містила «Декларації прав людини і громадянина», тому що «громадянин Бонапарт» не вважав за доцільне згадувати в цьому документі свободу й братерство. Але Конституція 1799 р. гарантувала буржуазії й селянству власність, отриману в роки революції в результаті конфіскацій і розподілів дворянського майна.

У країні створювалися відразу *чотири органи влади*: *Трибунат, Законодавчі збори, Сенат і Державна рада*. Два перших були палатами нового парламенту, що не мав реальної сили. Незабаром законодавча галузь влади перетворилася в безмовний інструмент затвердження законів, написаних Наполеоном.

Сенат, що складався з 80 чоловік, був покликаний стежити за дотриманням конституції, але на практиці також перетворився в знаряддя першого консула.

Всі виконавчі функції опинилися в руках *Державної ради*, яку очолив сам Наполеон Бонапарт. Таким чином, вся повнота влади перебувала в руках першого консула, що обирався на 10 років. Наполеон Бонапарт зосередив у своїх руках командування армією, призначення на вищі військові й цивільні посади, керівництво внутрішньою й зовнішньою політикою. Два інших консули – Е. Сієєс і Р. Дюко – мали тільки дорадчі голоси.

Отже, *Наполеон Бонапарт практично покінчив з парламентським режимом* навіть у тому урізаному вигляді, в якому він існував при Директорії.

Місьцеве самоврядування було знищено. З 1800 р. на чолі департаментів були поставлені *префекти* – ставленики першого консула. Мери міст і члени муніципальних рад міст і комун призначалися префектом. Вся Франція була підпорядкована строго централізованому адміністративному апарату, на чолі якого був Наполеон.

У серпні **1802 р.** був проведений плебісцит (всенародне голосування), що довічно *закріпив за Наполеоном Бонапартом посаду першого консула*, надав йому право затверджувати мирні договори й навіть призначати собі спадкоємця.

1.3. Конкордат

Конкордат (від лат. concordatum – угода) – *договір між Папою Римським як главою католицької церкви і певною державою, що регулює правовий стан католицької церкви в даній державі та її відносини з папським престолом.*

У релігії Наполеон Бонапарт бачив важливий засіб зміцнення своєї влади. У липні 1801 р. він уклав конкордат з Папою Римським Пієм VII.

Католицизм оголошувалося «релігією більшості французів». Папа визнавав розпродані церковні землі власністю їхніх нових власників. Держава виплачувала духовенству платню. Церковні будинки поверталися католицькій церкві. Архієпископи призначалися французьким урядом і потім затверджувалися Папою. Католицьке духовенство мало підтримувати владу консулів.

Незабаром по всій Франції священники читали проповіді, в яких говорилося, що Наполеона Бонапарта на чолі держави поставив сам Бог.

2. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД ІМПЕРІЇ

2.1. Встановлення імперії

«Нові багатії» боялися реставрації монархії, що могла позбавити їх власності, набутої в роки революції. Вони вимагали проголосити Наполеона імператором. Це підтримували й селяни, що купили землі емігрантів.

Союз із Папою перший консул використав для утвердження у Франції монархії. Як у свій час Карл Великий, Наполеон Бонапарт вирішив прийняти імператорську корону. В країні вже не було кому протестувати проти цього відкритого поправлення революційних і республіканських ідей. У травні 1804 р. указом Сенату Наполеон Бонапарт був проголошений «імператором французів».

Імперія (від лат. imperium – влада) – 1) *державна, що прагне до панування в регіоні або світі, проводить агресивну зовнішню політику, прагне встановити контроль над іншими державами.*

2) *монархічна держава, глава якої, як правило, носить титул імператора.*

Наполеон не поїхав у Рим для коронації, а викликав Папу до себе в Париж. Помазання він прийняв 2 грудня 1804 р. У кульмінаційний момент церемонії Бонапарт вихопив з рук понтифіка корону й сам поклав її собі на голову, після чого поклав корону й на голову своєї дружини Ж. Богарне. Таким чином новий імператор підкреслював, що жадає одержати спадщину Карла Великого, тобто стати імператором усього Заходу. Францію ще продовжували називати республікою, але з 1808 р. слово «республіка» було замінено словом «імперія». Фактично ж Франція стала імперією ще в 1802 р., коли Наполеон був проголошений довічним консулом і зосередив у своїх руках всю поаноту виконавчої влади. За своїм змістом це була *буржуазна монархія*.

Коронація Наполеона Бонапарта (Картина Давида, 1805-1807 рр.)

2.2. Особливості внутрішньої політики Наполеона в 1799–1812 рр.

а) Політика стосовно великих власників та емігрантів. «Нове дворянство». Наполеонівський режим захищав та охороняв той перерозподіл власності, що відбувся в роки революції. Наполеон «відкрив двері» у країну емігрантам, які відмовилися від підтримки монархії Бурбонів і були готові служити йому. Деяким із них були повернуті непродані маєтки.

Бонапарт прагнув створити «нове дворянство» як опору своєї влади. У 1802 р. перший консул заснував «Почесний легіон», до якого увійшли найбагатші люди – по 600 чоловік від кожного департаменту. Згодом членом «Легіону» можна було стати за особливі заслуги перед Францією. Головними складовими наполеонівського «нового дворянства» стали генерали, сенатори, архієпископи й люди, що розбагатіли під час революції. Родичі Наполеона і його найближчі соратники одержували титули принців, князів, графів і т.ін.

б) Підтримка розвитку промисловості. У 1800 р. був заснований Французький банк і здійснені заходи щодо зміцнення нової грошової одиниці – франка. Для розвитку промисловості імператор не шкодував на урядові замовлення й державні субсидії. Підприємства, що виготовляли продукцію на експорт, одержували премії. Уряд захищав внутрішній ринок від іноземної, у першу чергу британської конкуренції. Були скорочені прямі податки.

в) Особливості внутрішньої політики. В основі внутрішньої політики Наполеона Бонапарта було створення максимально *централізованої системи влади*. Департаменти очолили призначені першим консулом префекти, округи – субпрефекти, а міста – мери, що призначалися урядом.

Заборонялися публічні збори й маніфестації, установлювалася *жорстка цензура над пресою*. У січні 1800 р. Наполеон заборонив «на період війни» 60 паризьких газет і журналів. 13 видань, які продовжували з'являтися, були під-

леглі міністри поліції з попередженням про закриття, якщо на їхніх сторінках буде критикуватися устрій країни, влада, армія тощо. З літератури, театру, викладання в школах вилучалося все, що нагадувало про революцію та її діячів.

При міністерстві поліції, яке очолював Ж. Фуше, була створена розгалужена система політичного розшуку й шпигунства.

З переходом Франції до імперії суспільство набуло стабільності, але втратило всі основні демократичні завоювання революції.

3. КОДЕКСИ НАПОЛЕОНА

Правління Наполеона Бонапарта було відзначено розробкою **нових норм права**, які юридично закріплювали його особисту владу, напрямки внутрішньої політики, нові соціально-економічні й політичні відносини в державі. Прийняті закони називаються *«Кодексами Наполеона»* (кодекс – звід законів).

Громадянський кодекс (виданий у 1804 р.) включав кращі положення правових систем різних епох: проголосив рівність громадян перед законом, недоторканність особи й приватної власності, свободу совісті тощо. У ньому закріплювалася буржуазна модель майнових відносин, спадкоємного права, становище дружини стосовно свого чоловіка, найманого робітника – стосовно роботодавця. Важливе місце в документі займали статті, що охороняли приватну власність. Кодекс закріплював принцип свободи приватного підприємництва.

Свідчать документи. Із Громадянського кодексу (витяг)

«Ст. 544. Власність є правом користуватися або розпоряджатися речами...

Ст. 546. Власність на річ як рухому, так і нерухому, надає право на все, що ця річ робить, і на те, що природно або штучно з'єднується із цією річчю...»

Як Ви думаєте, чи існує зв'язок між захистом приватної власності й наявністю демократії у державі?

За принципами **сімейного права** окремі статті кодексу підкреслювали рівність чоловіка й дружини, у цілому чоловік займав у родині пануюче положення: «чоловік зобов'язаний надавати заступництво своїй дружині, дружина – виявляти слухняність чоловікові». Чоловік мав право визначати місце проживання для родини, дружина мала слідувати за своїм чоловіком. Майно дружини розглядалося як власність чоловіка; дружина й діти не мали майнових прав. Але в цілому норми сімейного права мали прогресивне значення: кодекс увів громадянський шлюб і дозволив розлучення.

У 1807 р. був прийнятий спеціальний **Торговельний кодекс**, в якому відбиті положення щодо комерсантів, торговельних товариств, розподілу майна тощо. Багато статей цього кодексу були присвячені питанням міжнародної торгівлі, регулюванню порядку банкрутства, діяльності торговельних судів.

У **Кримінальному кодексі** (1810 р.) проводилася ідея рівності людей перед карним законом, визначалося коло покарань, вводилися чіткі критерії злочину. Особливо підкреслювалося, що злочинами є діяння, які заборонені законом. У той же час Кримінальний кодекс увів скасовані революцією покарання бато́гом, таврування залізом і зберіг смертну кару.

4. ВІЙНИ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

4.1. Характер і цілі наполеонівських війн

У роки Консульства (1799–1804 рр.) та Імперії (1804–1814, 1815 рр.) війни наполеонівської Франції мали *агресивний і загарбницький характер*.

На межі XVIII–XIX ст. Франція була найпотужнішою у військовому відношенні державою Європи. Вона мала першокласну армію, що формувалася на основі загальної військової повинності. Французька артилерія й стрілецька зброя за своїми бойовими якостями були поза конкуренцією. На командні пости в армії висувалися найбільш здібні офіцери й генерали. Наполеон розвинув і удосконалив теорію ведення війни за допомогою масових армій.

4.2. Склад і цілі третьої антифранцузької коаліції

Після перемог французьких військ над другою коаліцією влада Наполеона Бонапарта поширилася практично на всю Італію, багато німецьких держав, територію Голландії. У 1803 р. Наполеон Бонапарт відновив війну з Великою Британією й почав підготовку до вторгнення на Британські острови.

Влітку 1805 р. була створена *третья антифранцузька коаліція*, до складу якої увійшли Велика Британія, Росія, Австрія, Швеція, Неаполітанське королівство. Коаліція могла виставити понад 500 тис. солдат. Її метою було вигнання французьких військ з Німеччини, Італії, Швейцарії, Голландії й реставрація монархічних режимів. Наполеон Бонапарт назвав третю коаліцію «черговим союзом, витканим Англією із золота й ненависті», та заявив, що «третьою коаліцію чекає доля перших двох», які впали «під чоботами солдатів Франції».

4.3. Трафальгарський бій

Наполеон виношував ідею вторгнення на територію Великої Британії – головного свого суперника на шляху до світового панування. Імператор навіть розглядав ідеї використання повітряних куль або морських суден, які віддалено нагадували сучасні підводні човни. Водночас він ясно усвідомлював, що перемогти Британію можна тільки розгромивши її могутній морський флот.

У морському бою в **жовтні 1805 р.** біля мису Трафальгар, південніше Кадіса (Іспанія), об'єднаний франко-іспанський флот під командуванням адмірала *П'єра Шарля де Вільньова* зустрівся з британським флотом адмірала *Горатіо Нельсона*. Коли французькі кораблі вишикувалися своєрідним півмісяцем, Нельсон уперше застосував нову тактику – розставив свої кораблі в колону по два і спрямував її перпендикулярно до центральної частини розташування кораблів супротивника. Британці розірвали лави ворожих кораблів

Віце-адмірал Нельсон

у центрі, а потім уже розправилися із двома половинами окремо. Врятувалася лише третина ескадри Вільньова, а сам французький адмірал був полонений.

Велика Британія стала морською володаркою світу. Горацио Нельсон був смертельно поранений у своєму 140-му бою на флагманському кораблі «Вікторія».

Трафальгарський бій був останнім в історії великим військовим зіткненням кораблів-вітрильників.

4.4. Аустерліцька битва

На суші події розвивалися по-іншому. Наполеон Бонапарт стрімко перекинув свої війська з території Франції за Рейн і змусив капітулювати австрійську армію поблизу фортеці Ульм. У листопаді 1805 р. французька армія захопила Відень.

Тим часом російські війська й залишки австрійської армії об'єдналися в Чехії. Біля селища Аустерліц у запеклому бою зустрілися наполеонівські війська й об'єднана російсько-австрійська армія під командуванням *Михайла Кутузова*. Цей бій одержав назву *«битви трьох імператорів»*. Російський імператор *Олександр I* вирішив дати бій за австрійським планом, складеним із серйозними помилками, відхиливши пораду М. Кутузова не розпочинати бою до прибуття підкріплень.

2 грудня 1805 р. Наполеон, маючи меншу за чисельністю армію, завдав нищівного удару по союзній армії. Бездарне командування з боку окремих генералів призвело до того, що частина російських військ опинилася на тонкій кризі великого ставка, який Бонапарт наказав обстріляти ядрами. Багато російських воїнів знайшли свою смерть у його холодних водах.

Під Аустерліцем союзні війська втратили 27 тис. чоловік, з них росіян – 21 тис. Втрати французів склали 12 тис. чоловік убитими. Багато солдатів союзників здалися в полон. Ледь уник його поранений М. Кутузов. У полоні міг опинитися й сам імператор Олександр. У паніці він був покинутий свитою і якийсь час залишався на полі бою лише з особистим медиком і двома козаками. Самодержець плакав, втративши самовладання. У паніці втік двір австрійського імператора Франца на чолі із самим монархом.

Третя коаліція розпалася. Австрійський імператор 26 грудня 1805 р. уклав з Бонапартом Пресбурзький мирний договір, за яким поступився Франції значною частиною своїх володінь в Італії. Австрія виплатила Франції контрибуцію в розмірі 85 млн. франків. Аустерліц зумовив розпад Священної Римської імперії німецьких націй у серпні 1806 р. Тоді ж Наполеон об'єднав 16 німецьких держав у *Рейнський союз*, який сам і очолив.

Битва під Аустерліцем

4.5. Війна із четвертою коаліцією

Розгромивши Австрію, Наполеон спрямував удар на Пруссію. У липні 1806 р. між Росією й Пруссією був підписаний союзний договір, що поклав початок формуванню *четвертої коаліції*. До союзників приєдналися Велика Британія, Швеція й Саксонія. Але в жовтні 1806 р. одночасно під *Єною* й *Ауерштедтом* сили пруської армії були розбиті. Пруські фортеці здавалися одна за іншою. Пруський король разом з урядом утік у Східну Пруссію.

4.6. Континентальна блокада

У жовтні 1806 р. Наполеон вступив з військами в Берлін, де підписав декрет про континентальну блокаду Великої Британії. Цей декрет забороняв всім залежним від Франції державам торгувати з цією країною. Всі виявлені британські товари підлягали конфіскації. Бонапарт наказав конфіскувати всі нейтральні судна, що заходили в порти Великої Британії та її колонії.

Усунення британської конкуренції, насамперед, дало імпульс розвитку торгівлі й промисловості на європейському континенті. Франція одержала нові ринки на Сицилії та в Іспанії й істотно розширила своє текстильне виробництво.

Однак намір Наполеона закрити для британської торгівлі весь європейський континент зазнав невдачі. Британські товари потрапляли туди через Піренейський півострів, через Балкани й північнонімецьке узбережжя. Розвивалася контрабандна торгівля. Проти блокади виступили європейські торговці. Росло невдоволення й у самій Франції через скорочення імпорту колоніальних товарів, у тому числі цукру й кави. Велика Британія зі свого боку оголосила блокаду портам Франції та її васалів (контрблокаду).

4.7. Воєнні дії в Польщі й Східній Пруссії. Тільзітський мир

На допомогу Пруссії поспішала Росія. Російські війська рушили в Польщу й Східну Пруссію. Причин для такого кроку було чимало. Крім союзних

зобов'язань, були й побоювання за свої польські володіння, бо Наполеон на-
тякав полякам на відновлення їхнього королівства, розділеного ще наприкінці
XVIII ст.; і близькість французів до російських кордонів; і невідгідна для Росії
блокада Великої Британії.

а) Бої в Східній Пруссії. У лютому 1807 р. у *Прейсіш-Ейлау* в Східній
Пруссії відбувся один із найбільш кровопролитних боїв у ході наполеонівських
війн. Обидві армії зазнали величезних втрат, однак російська армія втрималася.
Вперше Наполеону Бонапарту не вдалося здобути перемогу, але в червні, у
битві біля *Фрідланда*, російська армія зазнала поразки й відійшла за р. Німан.

б) Обстановка перед підписанням мирного договору. У Росії вичерпува-
лися військові й людські ресурси, допомога від Великої Британії не надходила.
З іншого боку, *Франція* втратила свій наступальний потенціал. Сил для масш-
табної війни з Росією явно не вистачало. Загрозу для Франції становила, як і
раніше, Австрія, що відновлювала сили після поразок і жадала реваншу.

Командування російських військ запросило перемир'я. 25 червня 1807 р.
відбулася зустріч між Олександром I і Наполеоном у м. Тільзіт (нині м. Советськ
Калінінградської області Росії). Для переговорів посередині р. Німан був побу-
дований пліт, на якому перебував зведений для цієї зустрічі намет. Переговори
відбувалися щодня, й 8 липня 1807 р. був підписаний *Тільзітський мир*.

в) Умови Тільзітського миру. Франція з польських володінь Пруссії ство-
рила залежне Герцогство Варшавське. Данціг (Гданьськ) оголошувався «віль-
ним містом». На Пруссію була накладена контрибуція, вона втратила території
на захід від р. Ельби. Франція значно зміцнила свій вплив у Західній Європі.

**Погляд дослідника. З книги історика А. Манфреда «Наполеон Бо-
напарт». Про політику Наполеона Бонапарта в польських землях**
«Серед кріпосного селянства пруської Польщі під впливом вільних громадян –
солдатів французької армії – стали з'являтися ознаки руху проти поміщиків.
...Завдяки воскреслим надіям на звільнення Польщі від пруського... й від
австрійського панування при перспективі «возз'єднання» Литви, Білорусії й
України французьку армію приймали в Польщі з розкритими обіймами. У
Познані маршалові Даву влаштували тріумфальний прийом...»

Чому поляки із захватом зустрічали французьку армію?

Росія зобов'язалася вийти з антифранцузької коаліції, визнавала відокрем-
лення від Пруссії значної частини земель, хоча домоглася збереження її дер-
жавної самостійності. Олександр I визнавав зміни, зроблені Наполеоном I у
Європі, обіцяв посередництво між Францією й Великою Британією в питанні
про мир. Росія прийняла зобов'язання припинити війну з Туреччиною, вивести
війська з Молдавії й Валахії. Між Наполеоном Бонапартом й Олександром I
був також укладений таємний договір, за яким Росія приєднувалася до конти-
нентальної блокади Великої Британії й зберігала свій вплив у Східній Європі.

5. ВТОРГНЕННЯ ФРАНЦУЗЬКИХ ВІЙСЬК В ІСПАНІЮ Й ПОРТУГАЛІЮ. ВІЙНА З АВСТРІЄЮ

5.1. Вторгнення французьких військ на Піренейський півострів

У 1807 р. за підтримки Іспанії Бонапарт зажадав від *Португалії*, щоб вона приєдналася до континентальної блокади. В Лісабоні не погоджувалися на це, тому між Наполеоном й Іспанією була підписана угода про завоювання й розподіл Португалії з її колоніями. Влада Іспанії погодилася на прохід до Португалії французької армії. Однак на боці Португалії виступила Британія, що ввела свої війська на територію цієї країни, і вторгнення французів було відбито.

У 1808 р. французькі війська вдерлись в *Іспанію*. Наполеон призначив королем свого брата Жозефа. Однак в Іспанії почалася визвольна війна, яку підтримала Британія. Франція була змушена послати в цю країну війська.

5.2. Загострення обстановки в Європі. Війна з Австрією

Значно *погіршилися відносини Франції й Росії*. Російські поміщики й купці були незадоволені континентальною блокадою, що розоряла їх внаслідок згортання торгівлі з Великою Британією. Французький уряд підбурював до воєнних дій проти Росії Іран, Туреччину й Швецію. У цій ситуації Росія не хотіла послаблення Австрії й бачила в ній противагу наполеонівській Франції.

У 1809 р. Австрія й Велика Британія уклали союз і створили *п'яту антифранцузьку коаліцію*, але Наполеону вдалося завдати поразки австрійській армії. У жовтні 1809 р. між Францією й Австрією був підписаний *Шенбрунський мирний договір*. Австрія втрачала величезну територію й вихід до Адріатичного моря й зобов'язувалася приєднатися до континентальної блокади, обмежити свою армію до 150 тис. чоловік, сплатити Франції контрибуцію.

 Після розгрому основних сил п'ятої коаліції могутність наполеонівської імперії досягла своєї кульмінації.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Визначте особливості внутрішньої політики Наполеона в 1799–1812 рр.
2. Назвіть характер і цілі наполеонівських війн.
3. Розкажіть про хід і підсумки боїв під Аустерліцем і Трафальгаром.
4. Визначте основні цілі континентальної блокади. Чому Франції не вдалося досягти запланованих результатів?
5. Чому Росія прийшла на допомогу Пруссії в 1806–1807 рр.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть країни третьої, четвертої, п'ятої антифранцузьких коаліцій.
2. Назвіть основні положення Громадянського кодексу Наполеона.

3. Які зміни в житті суспільства й держави відбили Кодекси Наполеона?
4. Назвіть положення Тільзійського та Шенбрунського мирних договорів.
5. Порівняйте наполеонівську монархію з монархією Людовика XVI.

III. Для обговорення в групі

1. «Моя справжня слава, – говорив Наполеон на острові Святої Єлени, – не в тому, що я виграв сотні боїв... Але те, що ...буде жити вічно, – це мій Громадянський кодекс». Громадянський кодекс, яким імператор пишався, надовго пережив його ініціатора. Як Ви думаєте, чому?
2. У свій час великий німецький композитор Л. ван Бетховен захоплювався Наполеоном і присвятив йому «Героїчну симфонію». Коли Бетховен довідався, що громадянин Бонапарт став імператором, він порвав свою присвяту. Як Ви думаєте, чим можна пояснити цей вчинок геніального композитора?
3. Гасло революції «Свобода, рівність, братерство!» за Наполеона було замінено гаслом «Власність, свобода, рівність!». У чому був зміст такої заміни?
4. Після підписання Тільзійського миру Наполеон Бонапарт заявив: «Тепер я можу все». Як Ви думаєте, який зміст він вкладав у ці слова?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями, географічними назвами

1. Дайте визначення понять: «імперія», «конкордат», «коаліція».
2. Які географічні назви пов'язані з боями під час наполеонівських війн: Прейсіш-Ейлау, Гданськ, Портсмут, Трафальгар, Фрідланд, Єна, Зальцбург?

V. Творчі завдання

Наполеону належить багато висловів, що стали крилатими. Серед них:

«Для того, щоб володіти світом, немає інших секретів, окрім того, щоб стати сильним; сила не знає ані помилок, ані ілюзій»;

«Домагайтеся успіху; я думаю про людей тільки за результатами їхніх дій»;

«Є два важелі, якими можна спонукати людей, – страх й особистий інтерес»;

«Серце державної людини має знаходитися в її голові»;

«Якщо хочеш зберегти за собою хоч якусь перевагу, треба міняти воєнну тактику кожні десять років»;

«Я більше боюся трьох газет, ніж ста тисяч багнетів».

Використовуючи ці афоризми, складіть словесний портрет Наполеона.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1802 р.....Наполеон обраний першим консулом

1804 р.....Наполеон став імператором Франції

1804 р.....прийнято Громадянський кодекс

жовтень 1805 р.Трафальгарський бій

2 грудня 1805 р.Аустерліцька битва

§4. Падіння першої імперії у Франції

1. РОСІЙСЬКИЙ ПОХІД НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

Для завоювання світового панування Наполеону необхідно було розгромити великі держави і, насамперед, Велику Британію й Росію.

1.1. Загострення відносин між Францією й Росією

Умови Тільзйтського договору не дотримувалися. Наполеон підбурював Туреччину й Іран до війни з Росією. Континентальна блокада та скорочення вивозу у Британію хліба, лісу, прядива, сала розорило російських поміщиків і купців. У 1810 р. збільшилося мито на ввезення в Росію французьких товарів.

Каменем спотикання у відносинах між двома імперіями було так зване «польське питання». У 1809 р., після розгрому Австрії, Наполеон повернув Герцогству Варшавському польські землі, захоплені раніше австрійцями. У самому Великому герцогстві ще з 1807 р. діяла конституція, яка скасувала кріпосне право й відновила Сейм. Олександр I розглядав сам факт відродження Польської держави як небезпеку для своєї влади в Білорусії, оскільки місцева шляхта з надією дивилася на Захід, сподіваючись, що французька армія принесе на ці землі волю. У грудні 1809 р. у Петербурзі була підписана російсько-французька конвенція, що забороняла відродження Речі Посполитої, але Бонапарт відмовився ратифікувати цей документ.

У жовтні 1811 р. Росія підписала з Пруссією таємний договір про спільний напад на Герцогство Варшавське. Ці плани не залишилися таємницею для Наполеона, який увів у герцогство армійський корпус для відсічі можливого російсько-пруського нападу. Наприкінці 1811 р. Наполеон остаточно переконався в необхідності випереджального удару по Росії.

1.2. Підготовка Наполеона Бонапарта до війни з Росією

Наполеон уникав війни на два фронти. Імператор розпочав підготовку війни з Росією, після розгрому якої він мав намір розправитися з Великою Британією. Він створив величезну армію (понад 600 тис. чоловік), причому більше половини її становили солдати з підкорених Францією країн – пруські, австрійські, саксонські, італійські, польські, іспанські й інші частини.

Наполеона планував розчленування Російської імперії, відторгнення її прибалтійських, польських і литовських земель і відродження Речі Посполитої. Південні області Росії Наполеон мав намір передати Туреччині й Ірану. У його планах був похід через Закавказзя в Індію, щоб там завдати поразки британцям.

1.3. Росія перед війною із Францією

Російській дипломатії вдалося трохи відтягнути початок військового зіткнення з Францією й створити більш сприятливу для Росії зовнішньополітичну обстановку в результаті укладання Бухарестського мирного договору з Туреччиною й секретного договору зі Швецією.

Росія довела чисельність своєї армії до 900 тис. чоловік. Але оскільки значна частина військ перебувала в Молдавії, Криму, Фінляндії, на Кавказі й у внутрішніх районах, на західних кордонах до червня 1812 р. вдалося зосередити лише близько 240 тис. чоловік. Ці сили входили до складу трьох армій.

- 1-а – генерала *Михайла Барклая-де-Толлі* – на петербурзькому напрямку;
- 2-а армія генерала *Петра Багратіона* прикривала московський напрямок;
- 3-я армія генерала *Олександра Тормасова* – київський напрямок.

1.4. Вторгнення наполеонівської армії в Росію

Наполеон напав на Росію без оголошення війни. Зосередивши на російському кордоні величезну армію чисельністю понад 440 тис. чоловік (інші війська розташовувалися в резерві між Віслою й Одером), **24 червня 1812 р.** він перейшов ріку Німан. Ядро його армії становили війська, що пізнали смак перемог у Європі, на чолі з кращими воєначальниками – маршалами *Мішелем Нессі*, *Йоахімом Мюратом*, *Луї Даву* й іншими. Наполеон розраховував розгромити основні сили російської армії в генеральному бою ще поблизу кордону, а потім рушати на Москву й там продиктувати умови миру.

Імператор Олександр I, отримавши відомості про напад французької армії, віддав наказ про відступ російських військ від кордону. Загальної військової повинності в Росії не було. Олександр I видав маніфест, у якому він закликав створювати народне ополчення й узаконив партизанську війну, однак боротьба народу проти загарбників розгорталася й без вказівки зверху.

Російське командування зірвало стратегічний задум Наполеона. 1-а і 2-а армії, відступаючи, зуміли уникнути генерального бою і зберегти свої основні сили. В серпні обом російським арміям удалося з'єднатися неподалік від Смоленська. У *Смоленській битві* російські війська хоробро билися проти переважаючих сил супротивника, але змушені були залишити місто. Хоча дії М. Барклая-де-Толлі були виправданими з воєнно-стратегічної точки зору, безперервний відступ викликав загальне невдоволення в Росії. Деякі навіть обвинувачували полководця в зраді. Це змусило Олександра I призначити головнокомандувачем всіх діючих армій та ополчення популярного у військах генерала *Михайла Кутузова*. 17 серпня 1812 р. генерал прибув в армію й прийняв командування. Попереду був Бородинський бій.

1.5. Бородинський бій

Бородинський бій між російськими й французькими військами відбувся **7 вересня 1812 р.** у районі села Бородіно в 125 км на захід від Москви. Ця битва стала вирішальною битвою війни 1812 р.

Плани протиборчих сторін виглядали так:

- М. Кутузов прагнув завзятою обороною і нанесенням якомога більших втрат послабити французьку армію, зупинити її просування до Москви, одночасно зберегти боєздатність російських військ.

Михайло Кутузов
(Картина Р. Волкова)

Кутузов Михайло Іларіонович (1745–1813 рр.) – російський полководець, генерал-фельдмаршал (1812 р.). Народився в Петербурзі в родині військового. Закінчив з відзнакою Дворянську артилерійську школу й був залишений при ній викладачем математики. У 1761 р. підвищений у прапорщики й призначений командиром роти Астраханського піхотного полку. Учень О. Суворова. Учасник російсько-турецьких війн у другій половині XVIII ст. У 1790 р. взяв участь у штурмі Ізмаїла, отримавши високу оцінку О. Суворова. У 1805 р. командував об'єднаними збройними силами Росії й Австрії в боротьбі з Наполеоном Бонапартом. У 1806–1807 рр. – київський військовий губернатор. У 1811 р. – головнокомандувач російської армії в Молдавії. З серпня 1812 р. – головнокомандувач всіх армій та ополчень.

- Наполеон Бонапарт прагнув розгромити російську армію в генеральному бою. Маючи кількісну перевагу, він збирався прорвати центр російських позицій, обійти їхній лівий фланг і відрізати російській армії шляхи на Москву, щоб потім вступити в столицю Росії й примусити Олександра I капітулювати.

Генеральному бою передував бій за **Шевардінський редут**, у ході якого російські війська героїчно відбивали атаки супротивника. Цей бій дав можливість російським військам завершити оборонні роботи на основних позиціях.

7 вересня, побачивши сонце, що піднімалося, Наполеон вигукнув: «Ось воно, сонце Аустерліца!». Битва почалася. Після могутньої артпідготовки французькі війська атакували **Багратіонові флеши** (земляні укріплення з гарматами). Обстановка на полі бою змінювалася практично щогодинно.

Бородінський бій

У критичний момент французький імператор не наважився ввести в бій свій найнадійніший підрозділ – стару гвардію. Імператор сказав: «За вісімсот льє від Парижа я не можу ризикувати моїм останнім резервом». Французи завзято атакували, але розгромити російську армію їм не вдалося.

Продовжувати битву наступного дня М. Кутузов не став. Уночі російські війська покинули укріплення й відправилися через Москву на південь, не підпускаючи до себе на відстань пострілу французькі полки.

Бородинський бій закінчився. Російська армія нанесла супротивникові непоправні втрати – понад 58 тис. чоловік убитих. Бородіно позбавило непереможного до того французького полководця 40% його армії.

Великими були втрати й російської армії: понад 40 тис. чоловік убитих. Втім, російська армія зберегла боєздатність і рішучість продовжувати боротьбу.

1.6. Покидання Москви російськими військами

М. Кутузов зібрав у **Філях** (село поблизу Москви) Воєнну раду. Більшість генералів висловлювалися за новий бій, хоча вони й не були впевнені в його успішному результаті. Уважно вислухавши всіх, М. Кутузов оголосив своє рішення залишити Москву без бою. «Із втратою Москви, – сказав він, – не втрачена ще Росія... Але, якщо буде знищена армія, загине й Москва, й Росія». Виявивши величезну мужність і витримку, головнокомандувач взяв відповідальність за наслідки цього рішення на себе. Російські війська залишили місто.

Вступ військ Наполеона в Москву найменше нагадував тріумф – жителі покинули столицю, ніхто не зустрічав французького імператора. Незабаром у місті спалахнули пожежі, що знищили дві третини міста, у тому числі й продовольчі склади. У пожежі зникли безцінні реліквії стародавньої столиці. Армія ворога опинилася на межі голоду. Французи вешталися по спустошених вулицях, вривалися в уцілілі будинки й садиби, грабували населення.

Перебуваючи в Москві, Наполеон гадав, що він виграв війну. Однак, не дочекавшись російських послів із пропозицією миру, гордий завойовник змушений був сам звернутися із запитами до М. Кутузова й Олександра І. М. Кутузов відповідав ухильно, посилаючись на відсутність повноважень. Командування армії було рішуче налаштовано проти переговорів про мир, а оточення російського імператора наполягало на укладанні угоди із Наполеоном. Однак за умов напружених відносин між двором та армією та з огляду на зростання патріотичних настроїв у суспільстві, Олександр І відмовився від переговорів.

1.7. Відступ і розгром армії Наполеона Бонапарта

Поки Бонапарт залишався в бездіяльності в Москві, М. Кутузов розташував свою армію на південному заході від столиці, що не давало французам можливості рухатися на південь. План полягав у тому, щоб змусити французів відступати з Москви по розореній Смоленській дорозі; оточити його війська між Дніпром, Березиною й Двіною та тоді вже завдати головного удару по ворогу.

Переконавшись, що миру в Москві він не дочекається, Наполеон змушений був прийняти рішення про відступ. Він мав намір зробити марш на Калугу й Тулу, захопити там російські військові бази, а потім відвести свої війська в Білорусію й Литву на зимові квартири, щоб наступного року зі свіжими силами відновити воєнні дії. Однак М. Кутузов перехопив ініціативу, перейшов у наступ і розбив корпус І. Мюрата. Після отриманої звістки про поразку, 19 жовтня Наполеон вивів свою 110-тисячну армію з Москви й рушив у південному напрямку.

Спроба Бонапарта пробитися в південні райони країни закінчилась невдачею. Російські війська перекрили шлях супротивникові біля *Малоярославця*, де зав'язався запеклий бій. Місто вісім разів переходило з рук у руки, та на решті французькі війська були відкинуті від нього. Наполеон був змушений повернути на розорену ним же *Смоленську дорогу*, як і планував М. Кутузов.

Від Березини до Неману. Переслідування французів російською армією

Погляд сучасника. Зі спогадів французького генерала А. Г. Жоміні про розлад у наполеонівській армії:

«У тих окремих бандах, які входили в Смоленськ, важко було визнати армію. Триденного морозу, навіть не дуже сильного дотепер, було досить, щоб дезорганізувати частину армії. Вже було кинуте 200 гармат за браком запряжених коней... Командири були змушені допускати відходи солдат від своїх команд на пошуки продовольства. Кожен солдат, що вийшов з рядів, якщо він не попадав у руки козаків, був уже не в змозі нагнати свою частину...».

Великих втрат зазнали французькі війська у боях *під Вязмою* й поблизу *села Красного*. Відступаючі частини наполеонівської армії, що розтягнулися на багато десятків кілометрів, зазнавали безперервних ударів російських військ і партизан. Народ Російської імперії піднявся на *Вітчизняну війну* проти загарбників. «Палиця народної війни» – напади партизанських загонів, що складалися переважно із селян, міщан, добивала завойовників.

Почалися морози. Погано одягнені й голодні солдати наполеонівської армії губили свою боєздатність. Через нестачу фуражу почався масовий падіж коней, що змушував супротивника кидати свою артилерію. Розв'язка наступила в битві *на річці Березина*. Наполеону пощастило переправитися через річку, але з катастрофічними втратами: у цьому бою французький головнокомандувач втратив 29 тис. чоловік і весь обоз. *Після цієї переправи «Велика армія» перестала існувати як організована бойова сила.*

Згодом, перебуваючи у Вільно, Наполеон Бонапарт довідався про спробу республіканського перевороту в Парижі. Відчуваючи можливу втрату влади, Наполеон передав загальне командування військами І. Мюрату й виїхав у Париж. Повстання було жорстко придушене, змовників стратили.

Тим часом залишки наполеонівської армії втікали до західних кордонів Росії. Через річку Німан переправилися тільки 20 тис. учасників «російського походу». *Плани Наполеона щодо завоювання світового панування були поховані в Росії.*

1.8. Завершення Вітчизняної війни 1812 р.

М. Кутузов привітав війська з перемогою над ворогом на території Росії й закликав їх «довершити поразку ворога на власних полях його». Олександр I видав Маніфест про закінчення Вітчизняної війни. Країну охопив патріотичний підйом.

2. БИТВА ПІД ЛЕЙПЦИГОМ

2.1. Створення нової армії

Повернувшись наприкінці 1812 р. у Париж, Наполеон Бонапарт негайно взявся за створення нової армії. Із Франції й залежних країн він брав людські ресурси, продовольство, фінанси. У короткий термін імператор призвав у військо всіх, кого тільки міг набрати, – понад 500 тис. чоловік, але співвідношення сил було для нього вже не таким сприятливим, як колись.

2.2. Утворення шостої коаліції

Після вигнання французьких військ з Росії, у січні 1813 р., розпочався *похід російських військ у Європу*. На продовженні війни з Наполеоном наполягав Олександр I. Кутузову, що не хотів вести війну за межами Росії, довелося поступитися, але вже у квітні 1813 р. полководець помер.

У 1813 р. проти Франції утворилася нова, *шоста коаліція*, до складу якої увійшли Росія, Велика Британія, Пруссія, Австрія, Швеція, Іспанія, Португалія.

Наполеон квапився завдати удару по російській й прусській арміях до того, як вони одержать підкріплення, і поки німецькі союзники по Рейнському союзу ще зберігали йому вірність. У травні 1813 р. Бонапарту вдалося завдати поразки союзникам у битвах під Лютценом і Бауценом, але резервів для продовження наступу в нього вже не було. Протиборчі сторони були змушені в червні укласти перемир'я з метою виграти час.

Однак незабаром *співвідношення сил змінилося*. Улітку 1813 р. Британія й Швеція оголосили війну Франції. Міністр закордонних справ Австрії Клеменс

Меттерніх запропонував Франції відмовитися від завойованих територій, але Наполеон відхилив усі умови. У серпні 1813 р. Австрія приєдналася до коаліції. Тепер загальна кількість військ союзників склала понад 1 млн. чоловік.

У серпні *під Дрезденом* відбулася велика битва, у якій Наполеон, незважаючи на чисельну перевагу супротивника, здобув перемогу. Поразка під Дрезденом загрожувала розвалом коаліції. Але ця небезпека відпала після того, як у бою при Кульмі були розгромлені війська наполеонівського генерала Вандамма. У вересні учасники коаліції підписали Теплицький договір про продовження боротьби з Бонапартом до остаточного знищення.

2.3. «Битва народів»

16–19 жовтня 1813 р. під Лейпцигом відбулася вирішальна битва, в якій брало участь з обох боків понад півмільйона чоловік. Французькій армії протистояли об'єднані війська Росії, Пруссії, Швеції й Австрії. Запеклий і кровопролитний бій ввійшов в історію під назвою *«битва народів»*. Армія Наполеона зазнала нищівної поразки й почала поспішно відступати. Однак Бонапарту вдалося уникнути повного розгрому, й він відвів залишки своєї армії за Рейн.

Результатом перемоги союзників стали розпуск Рейнського союзу, ліквідація Вестфальського королівства, ряду залежних від Франції німецьких герцогств. Вся Німеччина повстала проти завойовників. Закінчилося французьке панування в Голландії. Французька армія змушена була відступити до Франції.

Битва під Лейпцигом (Картина А.І. Зауерейда, XIX ст.)

3. «СТО ДНІВ». БИТВА ПІД ВАТЕРЛОО

3.1. Вступ союзних військ на територію Франції

Наприкінці 1813 р. об'єднані війська союзників, що нараховували понад 450 тис. чоловік, форсували Рейн і вступили на територію Франції. Незважаючи на те, що Наполеон мав усього 160 тис. солдат, він наніс низку поразок союз-

ним арміям. Коаліція запропонувала Наполеону укласти мир на умовах збереження французьких кордонів 1792 р., але Бонапарт відмовився. На початку 1814 р. він програв бої при Ліоні й Арсі-сюр-Об. Війська союзників рушили на Париж і 31 березня, після нетривалого бою, вступили в столицю Франції.

Прихильники скинутої династії **Бурбонів**, підбадьорені присутністю величезної армії коаліції, підняли голову. За ініціативи колишнього наполеонівського міністра **Ш. М. Талейрана** й інших високопосадовців, що перейшли на бік роялістів, Сенат ухвалив рішення позбавити влади Наполеона Бонапарта.

Вони проголосили королем **Людовика XVIII**, брата страченого в 1793 р. Людовика XVI (Людвиком XVII у роялістів вважався померлий незабаром після революції син Людовика XVI).

3.2. Зречення Наполеона Бонапарта

Людвік XVIII

Наполеон відмовився від престолу на користь свого сина, але союзники не погодилися визнати права династії Бонапартів на престол. **6 квітня 1814 р.** вони примусили Наполеона Бонапарта остаточно зректися трону, і в той же день Сенат призначив на трон Людовика XVIII.

Союзники вислали Наполеона на острів Ельба в Середземному морі, наданий йому в довічне володіння. Йому залишили титул імператора, але не Франції, а всього лише острова Ельба. У травні 1814 р., після заслання Наполеона, переможці-союзники уклали **Паризький мирний договір** з новим французьким королем. Франція позбавлялась усіх своїх завоювань, здійснених наприкінці XVIII – на початку XIX ст., її кордони встановлювалися відповідно до кордонів 1792 р.

3.3. Реставрація Бурбонів

Реставрація – відновлення скинутого суспільного ладу або династії.

Реставрація Бурбонів відбулася за допомогою військ європейських монархів. До Франції поверталися дворяни-емігранти, ворожі до революції та її завоювань. На вимогу Великої Британії, Австрії й тих французьких політичних діячів, які розуміли неможливість повернення до старих феодально-абсолютистських порядків, у 1814 р. Людовик XVIII обнародував **Хартію (конституцію)**. У країні був установлений режим **конституційної монархії**. У парламенті була запроваджена двопалатна система: членів Палати перів призначав король, Палата депутатів обиралася відповідно до майнового цензу. Закони розроблялися міністрами, які були відповідальні лише перед королем.

Втім, Громадянський кодекс і демократичні свободи були збережені. Людовик XVIII змушений був визнати і зміни в землеволодінні, що відбулися за роки революції й імперії, та погодитися зі скасуванням станових привілеїв.

Однак озлоблені аристократи прагнули повернути країну в дореволюційний режим. У колах колишніх емігрантів всерйоз обговорювалося питання про повернення попереднім власникам земельних володінь, конфіскованих у них під час революції, та відновлення феодальних повинностей.

3.4. «Сто днів»

Перебуваючи на о. Ельба, Наполеон тонко відчув, яку ненависть викликали дії аристократів, які намагалися відкинути Францію у минуле. Йому було відомо також про гострі протиріччя між країнами антифранцузької коаліції. З огляду на все це Бонапарт вирішив відновити боротьбу.

У березні 1815 р. Наполеон висадився на південному березі Франції з невеликим загonom у тисячу чоловік і з шістьма гарматами. Людовик XVIII направив проти нього 30-тисячну армію. Побачивши урядові війська, що стояли у нього на шляху, Наполеон наказав своєму загону опустити рушниці й, підійшовши на відстань пострілу, розстебнув свій сюртук і сказав: «Солдати, чи впізнаєте ви мене? Хто з вас хоче стріляти у свого імператора? Я стаю під ваші кулі». «Хай живе імператор!» – вигукнули солдати, і загін у повному складі перейшов на бік Бонапарта. Через три тижні, без жодного пострілу, він на чолі військ, які були вислані проти нього, але перейшли на його бік, вступив тріумфатором у Париж. Незабаром Наполеон видав декрет про відновлення імперії.

Свідчать документи. Заголовки паризьких газет тих днів:

«Корсиканське чудовисько висадилося в бухті Жуан» – «Людожер іде до Грассу» – «Узурпатор увійшов у Гренобль» – «Бонапарт зайняв Ліон» – «Наполеон наближається до Фонтенбло» – «Його імператорська величність очікується сьогодні у своєму вірному Парижі».

Як змінювався тон газетних заголовків залежно від наближення Наполеона до столиці? Про що це свідчило?

Наполеон виступив у ролі захисника революції. Імператор декларував прагнення виправити свої минулі помилки, дати Франції мир, вигнати аристократів, прийняти конституцію, обмеживши свої повноваження. Однак протриматися при владі йому вдалося тільки **«сто днів» (20 березня – 22 червня 1815 р.)**. Європейські держави прагнули перешкодити відновленню наполеонівської імперії. Утворилася нова, **сьома коаліція** європейських монархій у складі Великої Британії, Росії, Пруссії, Австрії, Швеції, Іспанії та інших держав.

3.5. Битва під Ватерлоо

Союзники, що мали величезну перевагу в живій силі й озброєнні, не забарилися розпочати нову війну. Французька армія ввійшла на територію Бельгії й у двох боях розгромила пруссів і британців. **18 червня 1815 р.** Наполеон атакував

головні сили британців, що закріпилися поблизу бельгійського селища *Ватерлоо*. Французи вже майже зламали опір британських військ під командуванням фельдмаршала Артура Веллінгтона, коли на поле бою прибула прусська армія фельдмаршала Гекхарда фон Блюхера. Французькі війська були розгромлені. Вся імператорська гвардія була знищена. До кордонів Франції наближалися сотні тисяч військ союзників. Незабаром вони знову вступили в Париж.

22 червня 1815 р. Бонапарт *удруге відрікся* від престолу. У Франції знову утвердилися Бурбони. Наполеон не зміг виїхати до Америки внаслідок блокади берегів Франції британською ескадрою і був змушений здатися англійцям. Колишній імператор був засланий на острів Святої Єлени, що належав Великій Британії. Там 5 травня 1821 р. Наполеон Бонапарт помер.

4. ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ ВНАСЛІДОК ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ

4.1. Наростання протиріч між провідними державами Європи

Представники європейських держав (за винятком Туреччини) зібралися в столиці Австрії для вирішення питань відновлення у Європі феодальних порядків і монархій, скинутих у ході наполеонівських війн. Віденський конгрес (**вересень 1814 р. – червень 1815 р.**) зосередив свою увагу на новому територіальному устрої в Європі. Однак між його учасниками виникли протиріччя.

Росія прагнула приєднати до своєї території Велике герцогство Варшавське. Російський імператор пообіцяв відновити в Польщі місцеві закони й прийняти конституцію. Проти цього наміру рішуче виступали Велика Британія та Австрія. Прагнучи зберегти в Європі суперництво Австрії й Пруссії, які виконували б роль протизваги одне іншому, Росія підписала таємну угоду з Пруссією про передачу їй Саксонії. Проти російсько-пруського союзу виступили *Велика Британія, Австрія й Франція*, які в грудні 1814 р. підписали таємний договір про спільні дії проти Пруссії й Росії. Австрія прагнула посилити свій вплив на німецькі держави і була супротивником їхнього об'єднання.

4.2. Рішення Віденського конгресу

У березні 1815 р. робота конгресу була перервана звісткою про нову спробу Наполеона повернути владу. Однак, напередодні Ватерлоо, **9 червня 1815 р.** представниками Австрії, Великої Британії, Росії, Пруссії, Швеції й Португалії був підписаний головний документ конгресу – «Заключний генеральний акт». У наступні роки до нього приєдналися ще 33 європейські держави.

Основні положення «Заключного генерального акту»

<i>Франція</i> була зобов'язана відновити свої кордони, що існували до 1792 р.
Бельгія й Голландія об'єднувалися в <i>Нідерландське королівство</i> .
<i>Італія</i> була розділена, було відновлено Сардинське королівство (П'ємонт), до складу якого були включені Савоя, Ніцца й територія Генуезької республіки.

Австрія відмовилася від Австрійських Нідерландів (Бельгії) і замість них одержала Галичину й Далмацію, відновила свою владу у Венеції й Ломбардії.
Пруссія одержала майже половину території Саксонії, більшу частину Вестфалії, Рейнську область і Померанію.
Велика Британія отримала Мальту, Маврикій, Тринідад, Тобаго, Капську область у Африці, Цейлон, установила протекторат над Іонічними островами.
Росія приєднала Царство Польське, Фінляндію й Бессарабію.
Був створений Німецький союз у складі 34 держав й 4 вільних міст.
З 19 швейцарських кантонів була утворена Швейцарська конфедерація , що одержала гарантію «вічного нейтралітету».
Норвегія , що належала Данії – союзниці Наполеона, була приєднана до Швеції.

4.3. Підписання другого Паризького мирного договору

Другий Паризький мирний договір, підписаний 20 листопада 1815 р. представниками Великої Британії, Росії, Австрії, Пруссії із Францією, повернув кордони цієї держави до стану на 1790 р. Франція зобов'язалася повернути ряд прикордонних територій Нідерландам, Пруссії, Австрії, Швейцарії й Сардинії. Крім того, вона мала виплатити репарації в розмірі 700 млн. золотих франків, а її територію на 5 років окупували армії союзників. Підлягали поверненню всі художні й історичні цінності, вивезені з країн Європи Наполеоном під час його походів.

Віденський конгрес зафіксував нове співвідношення сил у Європі та сприяв реставрації монархій. Зберігалася роздробленість Італії й Німеччини. Найбільший вплив у Європі мали Велика Британія, Росія, Пруссія та Австрія.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Які були плани Наполеона перед війною з Росією?
2. Які були плани російського й французького командування перед Бородинським боєм? Яка роль цього бою у війні 1812 р.?
3. Чим можна пояснити крах Наполеона в Росії?
4. За яких обставин Наполеон прийшов до влади після вислання на о. Ельба?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні причини війни Франції й Росії.
2. Які події у Вітчизняній війні 1812 р. вплинули на її результат?
3. Які зміни відбулися у Франції після першої реставрації Бурбонів?
4. З якою метою був скликаний Віденський конгрес? Які основні рішення були прийняті під час його роботи?

III. Для обговорення в групі

1. Чим, на Ваш погляд, відрізнялася армія французів 1812 р. від армії часів Французької революції? Якими обставинами були викликані ці зміни?
2. III. М. Талейран говорив про Бурбонів: «Вони нічого не забули й нічому не навчилися». Як Ви думаєте, який зміст він вкладав у ці слова?
3. Після битви під Ватерлоо Наполеону пропонували озброїти ремісників і бідноту, створити з них численні загони Національної гвардії й установити диктатуру. Як Ви думаєте, чому Бонапарт відмовився це зробити?
5. На Віденському конгресі французький дипломат III. М. Талейран запропонував повернути всі держави до кордонів 1792 р., що існували до початку революційних війн. Хоча держави-переможниці прагнули до відновлення дореволюційних порядків, вони не прийняли цієї пропозиції. Як Ви думаєте, чому пропозиція Франції не була прийнята?
6. В сучасній Франції переможцем Бородинського бою вважають Наполеона. Як Ви думаєте, яка зі сторін здобула перемогу в цій битві?
7. Які події прискорили й зумовили крах наполеонівської імперії?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями, географічними назвами

1. Виберіть географічні назви, пов'язані з поразками Наполеона у 1813–1815 рр. (Лейпциг, Аустерліц, Бородіно, Ватерлоо, Прейсіш-Ейлау, Трафальгар).
2. Поясніть терміни й поняття: «континентальна блокада», «сто днів».

V. Творчі завдання

Письменник Ю. Олеша писав: «Наполеон пережив свою епоху, однак приваблива сила його долі ще довго буде розбурхувати голови, бо вона є не чим іншим, як символом людського життя з її молодістю й устремлінням у майбутнє».

Як Ви думаєте, чи можна говорити про Наполеона як про особистість, яка багато в чому персоніфікувала свою епоху? Чому у наш час до його особи прикута загальна увага й навіть замилування великої кількості людей?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 24 червня 1812 р.вторгнення армії Наполеона в Росію
7 вересня 1812 р.Бородинський бій
16–19 жовтня 1813 р.бії під Лейпцигом
квітень 1814 р.перша реставрація Бурбонів
вересень 1814 р. – червень 1815 р.робота Віденського конгресу
20 березня – 22 червня 1815 р.«Сто днів» Наполеона I
18 червня 1815 р.битва під Ватерлоо

Тема 2. Європа в добу революцій 1848–1849 рр.

§5. Політичне становище в Європі після Віденського конгресу

1. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПЕРЕБУДОВИ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ПІСЛЯ ВІДЕНЬСЬКОГО КОНГРЕСУ

Текст «Заключного генерального акту» Віденського конгресу ряснів фразами про «благо Європи» та «благо усього християнства». Насправді це був, як визначив тоді німецький публіцист Ф. Генц, «поділ між переможцями майна переможеного».

Система міжнародних відносин перебудовувалася на таких принципах:

- *відновлені кордони держав та їхній політичний устрій* за станом на 1792 р. визнавалися законними;
- *навколо Франції створювався спеціальний «бар'єр»*, що у випадку виникнення кризових ситуацій дозволив би ізолювати країну від інших держав;
- держави-учасники усіх антифранцузьких коаліцій отримували *компенсації* за їхню участь у боротьбі проти Наполеона Бонапарта;
- в Європі створювалася така *система політичної рівноваги*, що не дозволяла панувати будь-якій певній європейській державі.

2. УТВОРЕННЯ «СВЯЩЕННОГО СОЮЗУ»

Перемігши Французьку революцію й військову диктатуру Наполеона, європейські монархи перекроїли карту Європи та намагалися застрахувати себе й свої придбання від нових революцій і потрясінь. Із цією метою 26 вересня **1815 р.** у Парижі імператор Росії Олександр I, австрійський імператор Франц I і прусський король Фрідріх-Вільгельм III підписали договір про утворення «Священного союзу». Спочатку в нього ввійшли *правителі Росії, Австрії й Пруссії*, що зобов'язалися у випадку загрози кому-небудь «надавати один одному підкріплення й допомогу». Пізніше до «Священного союзу» приєдналася *Франція*. Фактично в його діяльності брала участь і *Велика Британія*, що формально не входила до складу «Священного союзу». У наступні роки до «Союзу» приєдналися майже всі європейські монархічні держави.

У підписаних державами-союзниками документах було заявлено, що монархи коаліції «формально обіцяли французькому королеві Людовіку XVIII підтримати його зброєю проти будь-якої революційної спроби».

3. «СВЯЩЕННИЙ СОЮЗ» У БОРОТЬБІ ПРОТИ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

«Священний союз» був союзом монархій, які об'єдналися для спільної боротьби проти революційних виступів, де б вони не виникали.

В 1818 р. у м. Ахен відбувся *перший конгрес «Священного союзу»* (усього їх було чотири). У його роботі брали участь представники держав-засновників «Союзу» – Росії, Австрії й Пруссії, а також Великої Британії й Франції. Учасниками конгресу був відновлений союзний договір, спрямований проти змін у Франції, «що загрожував спокою й безпеці її сусідів». З іншого боку, Франція була прийнята до «Священного союзу», з країни достроково виводилися окупаційні війська. Також була прийнята декларація щодо підтримки «міжнародного права, спокою, віри й моральності...» Однак за категоричною вимогою представника Британії було встановлено, що втручання у внутрішні справи інших держав може здійснюватися тільки за їхнім проханням.

Революційні виступи в Іспанії, Неаполі й П'ємонті змусили монархів змінити це положення. У декларації конгресу «Священного союзу» у 1820 р. в Троппау було сформульовано, що будь-яка держава, усередині якої відбудеться революція, виключається з «Союзу», і жодні зміни в державному устрої, зроблені революційним шляхом, не будуть визнані «Священним союзом».

У січні 1821 р. робота конгресу була продовжена в м. Лайбах (Любляна). Незабаром прийшло повідомлення про революції в П'ємонті й про повстання в Греції проти турецького панування. Олександр I відмовив православним одновірцям грекам у допомозі, а австрійські війська із благословення «Священного союзу» розправилися з революційним рухом в Італії.

Згодом загострилися відносини між Великою Британією та Росією, Австрією й Пруссією. Значною мірою підірвала «Священний союз» і його спроба придушення національно-визвольного руху в Латинській Америці.

4. ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ РЕАКЦІЇ

Політична реакція (франц. reaction від лат. «re» – проти й «action» – дія) – активний опір прогресу в суспільному житті з метою збереження й зміцнення старих порядків. Проявляється в переслідуванні інакомислячих, політичному терорі, придушенні всього прогресивного, політичному й економічному насильстві стосовно основної маси населення.

Свідчать факти

Наближені французького короля, члени його родини, що поверталися в 1814–1815 рр. з еміграції, дворяни й служителі церкви, не побоючись більше Наполеона Бонапарта, вимагали «оковів, катів, страт», «приборкування» преси, передачі всієї системи шкільної освіти в руки духовенства. Реакціонери розправлялися з прихильниками колишнього імператора, а разом і з усіма прогресивними елементами. Був розстріляний один із найталановитіших воєначальників Франції маршал М. Ней. Понад 10 тис. офіцерів були звільнені з армії як неблагонадійні, близько ста тисяч осіб, що перебували на державній службі, залишилися без роботи з тих же мотивів.

Політична реакція панувала в *італійських державах*. Між ними й навіть окремими провінціями відновлювалися митні бар'єри; відроджувалася феодальна строка́тість мір, ваги, законодавства; на населення накладалися нові податки; відновлювалися релігійні ордени. У Папській області, немов у час середньовіччя, діяла церковна інквізиція, влаштовувалося публічне спалення книг.

В *Іспанії* після придушення революції в 1814 р. король Фердинанд VII відновив інквізицію й ліквідовані раніше монастирі, повернув у країну єзуїтів, повернув землі колишнім власникам, закрити ліберальні видання. Були заборонені публічні розваги, збори й мітинги.

Одним із ідеологів реакції був французький граф *Жозеф де Местр*, який вважав людину природженим рабом, вихваляв інквізицію. Революцію де Местр називав «сатанинською»; він закликав повернутися до середньовічних порядків.

Руйнівній силі революції протистойть, вважав французький філософ і політичний діяч *Луї-Габріель Бональд*, система традицій; основи соціального порядку – релігія, абсолютна монархія, патріархальна родина.

Швейцарський публіцист *Л. Галлер* обґрунтував абсолютну владу монарха її божественним походженням і закликав підкорятися їй. Л. Галлер писав, що за установленим Богом природним законом сильний панує, слабший підкоряється. Суспільна нерівність виникає через природну нерівність людей. Всі ці й інші пропагандистські зусилля служили для придушення нових прогресивних ідей, які починали укорінюватися в суспільній свідомості народів Європи.

5. НАЦІОНАЛЬНИЙ І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХИ В ЄВРОПІ

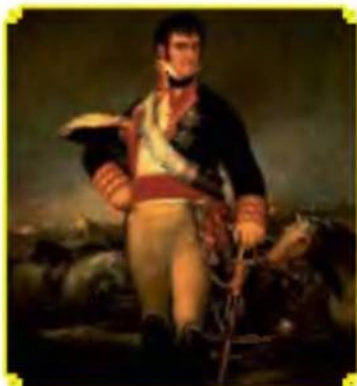
5.1. Спільні риси революцій

Революційні виступи 20-х рр. XIX ст. мали деякі спільні риси.

Ці виступи *були задумані й підготовлені таємними товариствами*, що склалися з представників буржуазії, інтелігенції, ліберальних дворян і військових.

У країнах Піренейського півострова та в італійських державах особливу роль у революціях відіграли *армії*.

В Іспанії, Португалії та італійських державах *буржуазія*, усе ще досить слабка та пов'язана із землею, *не була зацікавлена в глибоких соціальних перетвореннях*, виступала за компроміс з монархами й дворянством. Буржуазія й ліберальне дворянство у своїй більшості не могли й не бажали розгорнути широкий народний рух через страх втратити свою власність.

Фердинанд VII
(Портрет роботи Франсіско Гойя)

5.2. Революція в Іспанії (1820–1823 рр.)

а) Початок революції. У роки національно-визвольної боротьби проти наполеонівської Франції (1808–1814 рр.) іспанський народ чинив героїчний опір завойовникам. Після розгрому армії Бонапарта під Віторією (1813 р.) іспанський престол посів король Фердинанд VII. Новий монарх скасував дію Конституції 1812 р. і всі декрети кортесів, відновив владу феодалів і католицької церкви, інквізицію й став правити як абсолютний монарх.

Рафаель дель Рієго-і-Нуньес

Поштовхом для початку революції в Іспанії послужила війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. 1 січня 1820 р. недалеко від Кадіса, на околицях якого були розквартировані війська, призначені для відправлення в Латинську Америку, почалося *повстання*, яке очолив підполковник *Рафаель дель Рієго-і-Нуньес*. Незабаром до його загону приєдналися інші військові частини. Метою повсталих було відновлення Конституції 1812 р.

Звістка про повстання збудила всю країну. 6–7 березня народ вийшов на вулиці Мадрида. Фердинанд VII змушений був оголосити відновлення Конституції 1812 р., скликання кортесів, скасування інквізиції та призначив новий уряд, що складався з *поміrkованих лібералів* – *«модерадос»*.

Революція втягнула в політичне життя широкі кола міського населення. У 1820 р. створювалися «Патріотичні товариства», що підтримували прогресивні перетворення. У діяльності цих товариств, що згодом перетворилися на політичні клуби, брали участь підприємці, інтелігенція, військові, ремісники.

У містах формувалися загони національної міліції. Війська, які підняли повстання на півдні країни в січні 1820 р., увійшли до складу так званої «армії спостереження», покликаної захищати завоювання революції.

Найбільшим впливом в «армії спостереження», у національній міліції й «Патріотичних товариствах» користувалося ліве крило лібералів – *«запальні» («ексальтадос»)*. «Ексальтадос» вимагали рішучої боротьби проти прихильників абсолютизму й втілення в життя принципів Конституції 1812 р.

б) Перетворення 1820–1821 рр. Поміrkовані ліберали, що прийшли до влади, опиралися на підтримку ліберального дворянства й верхівки буржуазії. «Модерадос» здобули перемогу на виборах у кортеси, які відкрилися в Мадриді в червні 1820 р.

Соціально-економічна політика «модерадос» *сприяла розвитку промисловості й торгівлі*: була скасована цехова система, внутрішні мита, монополії

на сіль і тютюн, проголошена свобода торгівлі. Восени 1820 р. кортеси ухвалили рішення щодо *ліквідації релігійних орденів* і закриття частини монастирів. Їхнє майно перейшло у власність держави й підлягало продажу. Були *скасовані майорати* – відтепер дворяни могли вільно розпоряджатися своєю земельною власністю. Це створило можливість перерозподілу земельної власності на користь буржуазії.

«Модерадос» прагнули не допустити поглиблення революції й тому виступали проти участі народу в політичній боротьбі. Уряд розпустив «армію спостереження», обмежив свободу слова, друку й зборів. Це зіграло на руку роялістам.

в) Прихід до влади «ексальтадос». Наприкінці 1820 р. від «ексальтадос» відокремилося радикальне крило, що одержало назву «*комунерос*». Учасники цього руху вважали себе продовжувачами тієї боротьби, що вели проти посилення королівської влади «комунерос» у XVI ст. Опорою руху «комунерос» були міські низи. Вони вимагали очистити державний апарат від прихильників абсолютизму, відновити демократичні свободи й «армію спостереження». Однак у середовищі «комунерос» зберігалися монархічні ілюзії, їхній рух був відірваний від селянства.

На початку 1822 р. на виборах у кортеси здобули перемогу «ексальтадос». У червні 1822 р. кортеси прийняли закон про пустирища й королівські землі: половину цієї землі передбачалося продати, а іншу – розподілити між ветеранами антинаполеонівської війни й безземельних селян. Таким чином, «ексальтадос» намагалися полегшити становище знедоленої частини селян, не порушуючи при цьому корінних інтересів дворянства.

г) Контрреволюційна інтервенція й реставрація абсолютизму. Події 1820–1822 рр. показали, що іспанська реакція не змогла самостійно придушити революційний рух. Тому *Веронський конгрес* «Священного союзу», що зібрався в 1822 р., прийняв рішення про організацію інтервенції. У квітні 1823 р. французькі війська перейшли іспанські кордони. Розчарування селян політикою ліберальних урядів, зростання податків, контрреволюційна агітація духовенства призвели до того, що селяни не піднялися на боротьбу з інтервентами.

Незважаючи на опір військових частин, восени 1823 р. майже вся Іспанія опинилася під владою контрреволюційних сил. Фердинанд VII підписав декрет, що скасовував всі закони, прийняті кортесами в 1820–1823 рр. В Іспанії знову утвердився абсолютизм, церкві були повернуті заборані в неї землі. Уряд почав переслідувати учасників революції. У листопаді 1823 р. був страчений Р. Рієго. У 1830 р. король наказав закрити всі університети, вбачаючи в них джерело ліберальних ідей.

Спроби іспанського абсолютизму відновити свою владу в *Латинській Америці* виявилися марними. До початку 1826 р. Іспанія втратила всі колонії в Латинській Америці, за винятком Куби й Пуерто-Ріко. Події Іспанської революції дуже вплинули на революційні процеси в Португалії, Неаполі та П'ємонті.

5.3. Революції в італійських державах

а) Реставрація в Італії. Після поразки Наполеона за рішенням Віденського конгресу в Італії були *відновлені колишні абсолютистські держави*: Сардинське королівство, герцогства Парма, Модена й Тоскана, Папська держава й Неаполітанське королівство (з 1816 р. воно стало офіційно називатися Королівством Обох Сицилій). На трони повернулися колишні династії, у Римі була відновлена світська влада пап. Італія знову виявилася роздробленою.

Всі держави півострова (крім Сардинського королівства) опинилися в *залежності від Австрії*. Австрія стала головним захисником відновлених монархій і супротивником створення єдиної незалежної італійської держави.

В Італії запанувала *атмосфера реакції*. Була запроваджена цензура, поширилося поліцейське свавілля, різко зросла роль церкви як опори реставрованих монархій, у деяких державах були відновлені раніше скасовані церковні суди. Однак силам реакції вдалося лише частково відновити феодально-абсолютистські порядки.

Умови Реставрації в Італії були неоднаковими на різних її територіях. Реакція сильно відчувалася в *Сардинському королівстві*. Тут дворянство знову опанувало ключові посади в армії, у державному управлінні, судах і на дипломатичній службі, витіснивши багатьох офіцерів і чиновників із середовища буржуазії.

Повернення до колишніх порядків далеко зайшло в *Папській державі*: там знову утвердилося всевладдя верхівки духовенства, клерикальний гніт і поліцейський деспотизм, відроджувалося церковне землеволодіння.

Інший характер носила Реставрація в *Неаполітанському королівстві, Тоскані, Пармі й Ломбардо-Венеціанській області*, тобто там, де у XVIII ст. реформи «освіченого абсолютизму» підготували ґрунт, що дозволив глибше вкоренитися перетворенням республіканського й наполеонівського періодів. Тут дворянство й духовенство повернули собі тільки невелику частину колишніх привілеїв. Монархи, що повернулися до влади, визнали багато важливих змін, здійснених в роки французького панування в соціально-економічній, правовій та адміністративній сферах.

Режим Реставрації позбавив буржуазію політичних прав, вона гостро відчувала економічні обмеження. Абсолютизм забороняв будь-яку легальну політичну діяльність, що зачіпала його інтереси, і тому опозиційно настроєні групи буржуазії й дворян стали на шлях організації таємних товариств і змов.

б) Революційний рух у 1815–1820-х рр. В Італії революційний рух очолило *товариство карбонаріїв*, що виникло на півдні країни ще в період французького панування. Це товариство являло собою таємну й законспіровану організацію, що складалася з мережі *вент (осередків)*. Найбільший розмах набула діяльність карбонаріїв у 1815 р. Була створена мережа таємних вент

по всій Італії. До карбонаріїв йшли сміливі й стійкі патріоти: представники буржуазії, ліберально налаштованого дворянства й інтелігенції. З іншого боку, конспіративність і таємність руху карбонаріїв обумовили відсутність міцних зв'язків із широкими верствами населення.

У роки Реставрації мережа таємних товариств охопила всю Італію. Їхньою метою було обмеження абсолютизму й установлення конституційного правління. Рух у цілому носив конституційно-монархічний, ліберальний характер.

в) Революції 1820–1821 рр. у Неаполі й П'ємонті. Успіхи революції в 1820 р. в Іспанії підштовхнули неаполітанських змовників до дій. Карбонарії виступили по всьому Півдню, частина королівської армії приєдналася до повсталих. На початку липня революційні війська й тисячі озброєних карбонаріїв переможно вступили в **Неаполь**. Королю Фердинанду I Бурбону довелося оголосити запровадження конституції на зразок іспанської 1812 р. Був утворений новий уряд, обраний на основі запровадженої конституції парламент.

Революція, що досить легко перемогла завдяки широкій підтримці заможних верств населення, незабаром зустрілася із серйозними труднощами. *У таборі переможців виникли протиріччя.* Владу в Неаполі захопила сформована ще в наполеонівський період консервативна верхівка бюрократії й військових, які не допустили представників карбонаріїв в уряд, побоюючись їхнього радикалізму. Розбіжності виявилися й *у середовищі самих карбонаріїв*: із впровадженням конституції учасники подій, що володіли власністю, вважали революцію завершеною, тоді як радикальні елементи виступали за продовження перетворень. Наприкінці 1820 – на початку 1821 р. у південних провінціях королівства розгорнувся широкий *селянський рух* за повернення селянам общинних земель, що перейшли до великих власників у наполеонівський період.

За рішенням *конгресу «Священного союзу» у Лайбаху* австрійські війська в березні 1821 р. вирушили на придушення революції. Більшість населення країни не встало на захист конституційного ладу. 23 березня австрійці зайняли Неаполь. Абсолютистська влада Бурбонів була відновлена, конституція скасована.

На початку березня **1821 р.** почалася **революція в П'ємонті**. Змовники в м. Алессандрія захопили цитадель і створили тимчасову хунту, що закликала до війни з Австрією для завоювання національної незалежності. Повстання спалахнули в **Турині** й інших містах. Король Віктор Еммануїл відрікся від престолу, а призначений регентом принц Карл Альберт оголосив запровадження конституції за зразком іспанської. Однак він, злякавшись наслідків такого кроку, покинув Турин і відмовився від регентства й підтримки конституції. Незважаючи на це, керівники п'ємонтського повстання хотіли зберегти Савойську династію. Революція залишилась без підтримки народу, революційні військові частини були деморалізовані. Уже через місяць після початку революції австрійські війська зайняли Турин й окупували П'ємонт.

Королівством Обох Сицилій і П'ємонтом прокотилася хвиля репресій. Ініціаторам революційних виступів були винесені смертні вироки. Австрійській владі вдалося завдати удару по ліберально-патріотичному руху й у Ломбардо-Венеціанській області: близько 200 членів підпільних організацій були заарештовані.

і Революції виявили слабкість абсолютистських режимів, їхню нездатність утримати владу без військової допомоги Австрії, що продемонструвала свою справжню роль жандарма Італії, душителя свободи італійців.

5.4. Грецьке національно-визвольне повстання 1821–1829 рр.

З 1453 р., із захоплення турками Константинополя, у Греції встановилося *турецьке панування*. Однак воно не знищило прагнення грецького народу до незалежності, не примирило з феодальним і національним гнітом. Росла національна самосвідомість грецької буржуазії й патріотичної інтелігенції, загони грецьких партизанів – *клефтів* – активізували боротьбу проти завойовників.

Активну участь у національно-визвольному русі взяло численне грецьке населення, що проживало поза межами Греції, зокрема у портових містах.

і **Національно-визвольний рух** – боротьба поневолених народів за звільнення від чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гніту, завоювання національної незалежності.

У підготовці національно-визвольного повстання велику роль відіграли таємні товариства, зокрема товариство «*Філіки Етерія*» («Товариство друзів»), створене в 1814 р. в Одесі грецькими патріотами на чолі з Олександром Іпсиланті. Спроби невеликого збройного загону цього товариства, що переправилося через р. Прут, розширити визвольний рух у Валахії, закінчилися придушенням Валаського повстання. У 1821 р. почалося *повстання в самій Греції*, що охопило частину континентальної Греції та острови Егейського моря. У 1822 р. були скликані Національні збори, що проголосили незалежність Греції й прийняли демократичну конституцію.

У 1822 р. 30-тисячна турецька армія змушена була відступити з великими

Присяга людини, яка вступає до «Філіки Етерія»

втратами. Однак успіхи повстанців були ослаблені протистоянням, що виплило з дві громадянські війни.

У 1825 р. турецькому султанові Махмуду II обіцянками територіальних поступок удалося залучити на свій бік могутнього єгипетського васала Мухаммеда-Алі. Єгипетська армія під керівництвом його

сина висадилася в Мореї. Їй вдалося захопити значну частину грецької території. Однак незабаром активізували свої дії партизани, ряд перемог повсталим вдалося одержати в Центральній Греції.

Тоді ж намітилася сприятлива для греків **зміна в міжнародній обстановці**.

Свідчать факти

У багатьох країнах виникли філоеллінські комітети, у Грецію прибули іноземні добровольці. Серед них був великий англійський поет Дж. Байрон, що загинув у бою проти турецьких військ. У Росії серед найбільш ревних прихильників справи героїчної свободи були декабристи. Гаряче привітав боротьбу греків за своє звільнення великий російський поет О. Пушкін, що познайомився в Кишиневі з А. Іпсіланті.

Тим часом зростання російського впливу в Греції прискорило укладання угоди між урядами Великої Британії, Франції й Росії. Підписана 6 липня Лондонська конвенція 1827 р. передбачала припинення війни в Греції на умовах надання їй автономії під сюзеренітетом султана. Результатом ігнорування Туреччиною Лондонської конвенції стала Наваринська битва (20 жовтня 1827 р.), в якій британсько-франко-російська ескадра знищила турецько-

Грецьке повстання завдало серйозного удару по Турецькій імперії, полегшило звільнення інших балканських народів. Перемога грецьких повстанців послабила «Священний союз» і надихнула прогресивні сили Європи.

египетський флот. Підсумки російсько-турецької війни 1828–1829 рр. змусили султана визнати **автономію (1829 р.)**, а потім і **незалежність Греції (1830 р.)**.

Кордони Грецького королівства були визначені Лондонським протоколом, підписаним 7 травня 1832 р. представниками Великої Британії, Франції й Росії. Багато грецьких територій залишилися під турецьким ярмом. Незважаючи на це, державотворення мало величезне значення для прогресу грецького народу.

6. Розпад «Священного союзу»

Веронський конгрес (1822 р.) та інтервенція в Іспанії (1823 р.) були останніми спільними актами «Священного союзу». Визнання Великою Британією у 1824 р. незалежності латиноамериканських держав, що були іспанськими колоніями, остаточно підірвало єдність «Священного союзу». В 1825–1826 рр. Росія змінила своє ставлення до «грецького питання», надавши грекам підтримку, тоді як позиція Австрії залишалася негативною.

Ліберальний рух в європейських державах, розвиток національно-визвольного руху остаточно розхитали «Священний союз». У німецьких державах наростає рух за прийняття конституцій. Повалення династії Бурбонів у Франції (1830 р.), революція в Бельгії (1830 р.), повстання проти російського царату в Польщі (1830–1831 рр.) змусили Австрію, Росію й Пруссію спробувати повернутися до традицій «Священного союзу». Однак Британія й Франція,

які раніше активно брали участь у діяльності «Союзу», тепер дотримувалися іншої політики, більш сприятливої для лібералізму, – «політики невтручання».

Всі ці події показали даремність спроб «Священного союзу» покінчити з революційним і національно-визвольним рухом. Вони завдали удару самому існуванню «Союзу», всі спроби його відновлення завершилися невдачею.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Які були цілі створення «Священного союзу»? Які держави його створили?
2. У чому проявлявся наступ політичної реакції в Європі?
3. Які події відбулися на початку революцій в Іспанії, Неаполі й П'ємонті?
4. Які були основні підсумки революцій в Іспанії, Неаполі й П'ємонті?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які принципи перебудови системи відносин між європейськими державами, прийняті на Віденському конгресі?
2. Назвіть факти, що підтверджують провідну роль «Священного союзу» у придушенні революцій і національно-визвольного руху.
3. Визначте загальні риси, які мали революції початку 20-х рр. XIX ст.
4. У чому полягали розбіжності між політикою поміркованих лібералів («модератос») і лівими лібералами («ексальтадос») у ході революції в Іспанії?

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви думаєте, чому події початку 20-х рр. XIX ст. в Іспанії, Неаполі, П'ємонті в історичній літературі називаються революціями?
2. Чому в придушенні революцій в Іспанії, Неаполі й П'ємонті головну роль зіграли війська держав «Священного союзу»?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями

Поясніть поняття: «політична реакція», «національно-визвольний рух».

V. Творчі завдання

Складіть програму дій учасників грецького повстання, що представляла інтереси національної буржуазії.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1815 р. створення «Священного союзу»

1820–1821 рр. революція в Неаполі

1820–1823 рр. революція в Іспанії

1821 р. революція в П'ємонті

1821–1829 рр. національно-визвольний рух в Греції

§6. Велика Британія у першій половині XIX ст.

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ Й ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ.

1.1. Економічна криза 1815–1816 рр.

Міжнародне становище Британської імперії після перемоги над Францією значно зміцнилося. З 1793 по 1815 р. Велика Британія здобула 20 нових колоній в Америці й Індії, і тепер під владою Лондона перебувало 200 млн. чоловік, що на той момент становило чверть населення земної кулі. Британці витіснили французькі товари із заокеанських ринків.

Однак війна з Наполеоном позначилася на стані економіки, яка опинилася у глибокій кризі 1815–1816 рр. Розорена війнами Європа не могла бути великим ринком для збуту британських текстильних товарів. У зв'язку з цим у текстильній промисловості майже всі фабрики працювали не повний тиждень, зростали лави безробітних, що поповнилися майже 300 тис. демобілізованих після закінчення війни солдат і матросів.

1.2. «Хлібні закони» і загострення обстановки в країні

У Європі різко впали ціни на хліб. В інтересах великих землевласників британський парламент у 1815 р. прийняв *протекціоністські «хлібні закони»*, які, запроваджуючи ввізні мита, штучно підтримували високі ціни на зерно.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Ці закони припинили імпорт зерна, й землевласники стали диктувати свої ціни на сільськогосподарські продукти. «Хлібні закони» зачіпали інтереси буржуазії, бо підвищилися ціни на вітчизняну сировину для підприємств. Крім того, фабричні робітники в ході страйків почали вимагати підвищення заробітної платні. У 1817 р. уряд тимчасово призупинив дію «хлібних законів».

1.3. Завершення промислового перевороту

На початку 20-х рр. XIX ст. післявоєнна криза у Великій Британії змінилася стабілізацією економіки та завершенням промислового перевороту. Швидко розвивалися металургійна, гірська промисловість, машинобудування; зроставав видобуток кам'яного вугілля. З'явилися нові центри бавовняної промисловості – Ланкашир і Йоркшир; металургії – Бірмінгем й Шеффілд, гірської промисловості – Уельс. Розвитку промисловості сприяли урядові замовлення по озброєнню армії і флоту.

У 30-і рр. Велика Британія зайняла перше місце у світі за рівнем розвитку промисловості: у країні вироблялося 45% промислової продукції світу.

Будувалися нові кораблі з використанням енергії пару, які поповнювали торговельний і військовий флоти. Почалося інтенсивне будівництво заліз-

ниць. У вересні 1825 р. була відкрита перша у країні залізниця між Стоктоном і Дарлінгтоном. У 1850 р. довжина залізничної мережі країни досягала майже 10 тис. км. Збільшувався експорт. Британія вивозила, в основному, фабричні товари, а ввозила промислову сировину для заводів, а також продовольство. Країна та її столиця – Лондон – перетворювалися на світовий торговельний і фінансовий центр.

1.4. Особливості політичної системи

З середини XVII ст. в країні утвердилася **парламентська монархія**. Вищу виконавчу владу здійснював **монарх**. Він мав право оголошувати війну й укладати мир, ухвалювати рішення щодо помилування, схвалювати або відхиляти закон. Виконавчу владу з королем розділяв **уряд** (*Кабінет міністрів*). Влада монарха була обмежена **вищим законодавчим органом** – двопалатним **парламентом**. Нижню палату парламенту – **Палату обичин** – обирали на основі високого майнового цензу (у 1830 р. з 14 млн. чоловік населення право голосу мали тільки 220 тис.). Верхня палата парламенту – **Палата лордів** (*перів*) – затверджувала проекти законів, прийнятих Палатою обичин. Членство в Палаті лордів було спадкоємним.

Судова влада належала судам різних інстанцій. Громадянські й кримінальні справи розглядалися судами присяжних. Судді призначалися парламентом довічно й могли бути позбавлені посади тільки за рішенням обох палат.

У країні склалася **двопартійна система**, яку представляли партії торі і вігів.

Торі – англійська політична партія; виникла в другій половині XVII ст. Виражала інтереси земельної аристократії та вищого духовенства англіканської церкви. Чергувалася при владі з партією вігів. У середині XIX ст. на її основі склалася **Консервативна партія**.

Віги – англійська політична партія, виникла в другій половині XVII ст. Виражала інтереси збуржуазненої дворянської аристократії та великої торговельної й фінансової буржуазії. Чергувалася при владі з партією торі. У середині XIX ст. на її основі склалася **Ліберальна партія**.

Партія, що перемагала на виборах, формувала уряд, її лідер ставав прем'єр-міністром. Партія, що програла, переходила в опозицію щодо правлячої партії.

1.5. Особливості виборчої системи

Загальне виборче право у Великій Британії було відсутнє. Більше половини виборчих округів належали графствам Південної й Південно-Східної Англії, де існували великі маєтки лендлордів. Промислові ж міста, що виростили на початку XIX ст., практично не мали свого представництва в парламенті.

Водночас у країні існували так звані **«кишенькові округи»**, виборці яких повністю залежали від землевласників. Існувало багато **«гнилих містечок»**,

де виборчі округи припадали на вже не існуючі поселення, тож власник землі міг сам себе висунути до парламенту і сам за себе проголосувати. Були навіть виборчі округи, земля яких стала дном ріки або каналу, але власник її, як і раніше, мав право послати депутата до Палати общин. Така виборча система стала піддаватися гострій критиці з боку буржуазії, що знаходила підтримку серед міського населення.

2. ПЕРША ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕФОРМА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

2.1. Уряд торі при владі. Боротьба за парламентську реформу

З 1812 по 1827 р. при владі перебували уряди торі. *Економічний спад*, що почався в 1819 р., призвів до збільшення кількості безробітних, що сприяло підйому страйкового руху. Представники інтелігенції (журналісти, письменники), дрібних власників, кваліфікованих робітників і ремісників вимагали знищення «гнилих містечок», скасування «хлібних законів». Їм здавалося, що, здобувши право голосу, вони зможуть захищати в парламенті свої інтереси.

Першим зіткненням громадськості й влади стала розправа поліції над демонстрантами в передмісті Манчестера Пітерсфільді 16 серпня 1819 р. 75 тис. мирних громадян, в основному робітники, чоловіки й жінки, що підтримували необхідність реформування парламенту, були розігнані із застосуванням зброї.

Побоюючись нових виступів, уряд у листопаді 1819 р. провів через парламент шість законів, які одержали назву *«актів для затикування рота»*. Члени міських магістратів за цими законами здобули право забороняти збори, на яких присутні понад 50 чоловік; робити обшук у приватних будинках з метою знаходження зброї; забороняти будь-яке військове навчання; осіб, що підбурювали до заколотів, заарештовувати й висилати в заокеанські колонії Британії тощо.

У 1821 р. економічний спад поступився місцем *економічному підйому*. Уряд торі провів ряд необхідних для країни реформ: були скасовані деякі ввізні мита на сировину, продовольство й товари. Уряд прагнув досягти певного компромісу із прихильниками парламентської реформи. Кабінет міністрів скасував заборону на створення тред-юніонів, страйкарі більше не прирівнювалися до карних елементів.

У 1825 р. у Великій Британії виникла нова *економічна криза*. Безробіття зменшувало купівельну спроможність населення. У цьому ж році, коли активізувалася страйкова боротьба в країні, уряд провів закон, що обмежив діяльність об'єднань робітників: їм не дозволялися страйки за поліпшення умов праці.

2.2. Віги при владі. Підготовка першої парламентської реформи

У 1831 р. до влади прийшов уряд партії вігів на чолі із прем'єр-міністром *Чарльзом Гресм*. Тим часом обстановка в країні загострювалася. У містах гриміли збройні магазини; у Брістолі були підпалені аристократичні квартали, розгромлена в'язниця; зазнали нападу палаци герцога Артура Веллінгтона (прем'єр-міністр Великої Британії в 1828–1830 рр.) і єпископа – головних су-

противників реформи. До парламенту направлялися сотні прохань (петицій), що вимагали проведення виборчої реформи. Після двох років боротьби й двох відставок Ч. Грей зміг здолати опір короля Вільгельма IV і Палати лордів. У 1832 р. парламент прийняв *білль про реформу*.

Білль (англ. bill, від лат. bulla – печатка, документ із печаткою) – у Великій Британії, США й низці інших країн законопроект, внесений на розгляд парламенту, а також назва низки законів (наприклад, «Білль про права»).

2.3. Сутність першої парламентської реформи

У результаті здійснення парламентської реформи *кількість виборців була збільшена* з 220 тис. до 670 тис. (з 14 млн. чоловік населення). Виборче право в містах тепер поширювалося на всіх власників будинків, а в графствах – на всіх орендарів; але при цьому ті й інші повинні були мати певний мінімум щорічного прибутку. Робітники не мали права голосу. Парламентська реформа ліквідувала 56 «гнилих містечок», які втрачали право посилати депутатів у парламент. У промислових містах запроваджувалися 42 нові виборчі округи.

В парламенті змінилося співвідношення сил. Землевласницька аристократія була позбавлена можливості впливати на склад і діяльність Палати обшчин. Велика й середня буржуазія значно підсилили свій політичний вплив.

Конфлікт між буржуазією й землевласниками закінчився компромісом.

2.4. Реформи уряду Чарльза Грея

У 1833 р. уряд вігів скасував рабство в колоніях Великої Британії, були скасовані привілеї Ост-Індської компанії. Був прийнятий закон, що вперше обмежував тривалість робочого дня для дітей на текстильних фабриках.

У 1834 р. був переглянутий закон про допомогу бідним. Засновувалися *робітні будинки*, де належало перебувати безробітним, старим, сиротам, якщо вони не могли працювати. Мешканців будинків змушували займатися важкою

працею, а неслухняність суворо каралася. Цим законом законодавці домоглися збільшення припливу в промисловість робітників, готових працювати за будь-яку плату. Запровадження робітних будинків, де були жакливі умови утримання людей, що мало чим відрізнялися від тюремного, обурило трудящих: у ряді місцевостей вони повставали і спалювали ці будинки.

У 1835 р. було реорганізовано міське управління: в 183 містах і містечках були запроваджені мерії й ради, що обиралися главами сімейств, внесених до списків плат-

Чарльз Грей

ників податків. Однак відсутність виборчого права й продовження дій «хлібних законів» залишалися визначальними проблемами у внутрішній політиці королівства, яким з 1837 р. правила королева Вікторія.

Вікторія (1819–1901 рр.) – остання з Ганноверської династії, королева Великої Британії у 1837–1901 рр. Королева користувалася повагою й любов'ю народу. За її правління припинилися спроби антиконституційного втручання королівської влади до політичного життя країни. Правління королеви Вікторії, що тривало понад 60 років, стало епохою розквіту Британської імперії. Цей період часто називають «вікторіанським століттям».

3. ЧАРТИЗМ

3.1. Причини виникнення й цілі чартистського руху

Чартизм (від англ. charter – хартія) – перший масовий робітничий рух у Британії в 1830–1850-х рр. Вимоги чартистів були викладені у вигляді законопроекту («Народна хартія», 1838 р.). У 1840 р. заснована Національна чартистська асоціація. В 1839, 1842, 1848 рр. чартисти внесли до парламенту петиції з вимогами введення загального виборчого права, реформи парламенту, обмеження робочого дня, підвищення зарплати тощо. Петиції були відкинуті. Після 1848 р. чартизм занепав.

Основними **причинами виникнення** чартистського руху були:

- промислові кризи 1825 й 1836 рр., що призвели до зростання безробіття й значного погіршення становища робітників;
- обурення законом «Про бідняків» і впровадження робітних будинків;
- поширення ідей про необхідність запровадження загального виборчого права для реалізації економічних інтересів народу.

В **1836 р.** група висококваліфікованих робітників і ремісників на чолі з **Вільямом Ловеттом** створила **«Лондонську асоціацію робітників»**, що мала домагатися поширення виборчих прав на робітників. Керівники організації вважали, що її успіх залежить у першу чергу від освіченості робітників, тому асоціація вбачала своє завдання у «поширенні знань». Майже одночасно з «Лондонською асоціацією робітників» у 1837 р. виникла **«Демократична асоціація»**, що об'єднувала промислових пролетарів, а також найбідніше населення лондонських передмість. Її організатором і керівником був талановитий журналіст, у минулому робітник, Дж. Гарні.

У промислових районах Півночі боротьбу за виборче право вів ірландець **Фергюс О'Коннор**, що створив робочу організацію **«Великий північний союз»**.

У 1838 р. В. Ловетт від імені «Лондонської асоціації робітників» опублікував проєкт закону про виборчу реформу – «Народну хартію» (англійською «хартія» – «чартер», тож прихильники «Хартії» називалися «чартистами»).

Хартія (від греч. chartes – папір, грамота) – документ публічно-правового й політичного характеру.

Основні вимоги «Народної хартії»

Надання <i>права голосу всім чоловікам з 21 року</i> .
Країна мала бути поділеною на 200 <i>виборчих округів із приблизно рівною кількістю населення</i> ; кожен округ обирав до парламенту одного депутата.
<i>Щорічні вибори всіх депутатів</i> парламенту.
<i>Тасмне голосування</i> при виборах депутатів.
Скасування <i>майнового цензу</i> для виборців.
<i>Оплата діяльності депутатів</i> з державної скарбниці.

По всій країні проходили мітинги, учасники яких схвалювали «Хартію» і збирали підписи під вимогою впровадження її в життя.

3.2. Відкриття Національного конвенту. Розбіжності серед чартистів

У 1839 р. у Лондоні відкрився перший з'їзд чартистів – Національний конвент, який мав організувати збір підписів під петицією й представити її до парламенту.

Петиція (від petition – прохання) – колективне клопотання, прохання, що подається громадянами або політичними об'єднаннями до вищих органів державної влади або главі держави.

У Конвенті й поза ним сформувалися **дві течії в боротьбі за «Хартію»**.

Течія «моральної сили»	«Лондонська асоціація робітників». Її члени вважали, що домагатися «Хартії» треба й можна тільки шляхом подачі петицій до парламенту, тобто легальним шляхом.
Течія «фізичної сили»	Пролетарі північних міст, шахтарі Уельсу, робітники лондонських передмість. Лідери руху закликали бути готовими до революційної боротьби за «Хартію», навіть до збройного повстання.

3.3. Перший етап чартистського руху (1836–1839 рр.)

У 1839 р. на численних мітингах збиралися підписи під **першою петицією**. У липні 1839 р. «Хартія» була представлена Палаті общин з 1 млн. 200 тис. підписів та розглядалася в парламенті, однак була відхилена більшістю голосів депутатів.

У відповідь на це в Бірмінгемі почався **загальний страйк**, підготовлений представниками угруповання «фізичної сили». Він закінчився кривавим зіткненням страйкарів з поліцією. З обох боків було багато вбитих. Почалася пожежа, в якій згоріло 30 дерев'яних будинків. Відбувалися масові арешти й судові процеси.

У листопаді 1839 р. натовп з 10 тис. чоловік, серед яких деякі були озброєні рушницями, вилами, напав на в'язницю в м. Ньюпорт, де спробував звільнити ув'язнених чартистів. Під час перестрілки було вбито 10 і поранено 50 чартистів. Наприкінці 1839 р. 380 чартистів, у тому числі керівники руху, були засуджені до тюремного ув'язнення. Цим закінчився перший етап чартистського руху. Він тимчасово ущух, однак уже тоді з'явилася книга *Томаса Карлейля* «Чартизм», у якій доводилося, що «знищити чартизм не можна, не знищивши злидні».

3.4. Створення Національної чартистської організації

У 1840 р. чартисти промислового Манчестера скликали представників 30 міст і створили загальну організацію – *Національну чартистську асоціацію*, що обрала своєю метою «домогатися повного представництва народу в Палаті общин на основі Народної хартії». Від усіх, хто вступав до асоціації, вимагалося визнання шести пунктів «Хартії» і сплата невеликого внеску. На 1842 р. у асоціації було вже 400 відділень по всій Великій Британії й 40 тис. членів.

3.5. Другий етап чартистського руху (1840–1842 рр.)

Новий склад чартистського Конвенту, що зібрався у квітні 1842 р., намітив програму дій, збір підписів під новою петицією. *Друга петиція* чартистів з підписами 3,5 млн. чоловік 2 травня була представлена парламенту. Вона торкалася багатьох злободенних соціальних питань і більш послідовно виражала інтереси трудящих. Парламент знову відхилив петицію. Страйк робітників, що розпочався, не став загальним: у ньому не взяли участь робітники центральних і південних графств.

У ці дні в Манчестері відбулася конференція Національної чартистської асоціації. Конференція залишилася осторонь від керівництва страйком. Позбавлений загального керівництва, страйковий рух слабшав. Уряд знову вдався до репресій. Після поразки страйку почався спад чартистського руху.

Хо́да до парла́менту для вру́чення чартистської пети́ції (Лондо́н, траве́нь 1840 р.)

Цьому сприяло й деяке поліпшення економічної ситуації в країні, підвищення заробітної плати робітникам.

3.6. Третій етап чартистського руху (1845–1848 рр.)

4 квітня 1845 р. в Лондоні знову зібрався чартистський Конвент, що мав представити до Палати общин **третю петицію**, вже з 5 млн. підписів. На день подачі петиції до парламенту планувалася грандіозна демонстрація чартистів. Уряд оголосив демонстрацію незаконною, до столиці стягувалися війська й важка артилерія. Коли петиція все-таки була доставлена до парламенту, Палата общин оголосила всі підписи підробленими й відмовилася розглядати документ. Після невдалих спроб збройних виступів у 1848 р. чартистський рух на тлі певного поліпшення становища трудящих пішов на спад і незабаром припинив своє існування.

3.7. Значення чартистського руху

Британська влада змушена була піти на *демократичні реформи*. Скасування «хлібних законів» у 1846 р. та, найголовніше, закон 1847 р., що встановив 10-годинний робочий день для жінок і дітей, були *наслідками виступів чартистів*.

Незважаючи на занепад робітничого руху в 50-і рр., наступні десятиліття були відзначені зростанням профспілкового руху, активізацією боротьби трудящих за свої права. В 60–80-і рр. XIX ст. була продовжена парламентська реформа, у ході якої було скасовано майновий ценз для претендентів на депутатський мандат. Реформувалось місцеве управління, були прийняті закони про охорону праці, остаточно легалізовані тред-юніони, підприємці підвищили заробітну плату кваліфікованим робітникам.

Чартистський рух сприяв формуванню громадянського суспільства.

4. ПЕРЕХІД ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ДО ПОЛІТИКИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ

У 30-і рр. XIX ст. у Манчестері була створена *Ліга боротьби проти хлібних законів*. Промислова буржуазія домогалася скасування мита на імпортований хліб для зменшення цін на нього, щоб здешевити промислові вироби.

З 1846 р. уряд торі взявся до скасування «хлібних законів» і запровадження *вільної торгівлі*. Ввізні мита на продовольчі товари й сировину були різко знижені. Однак, щоб домогтися від парламенту скасування «хлібних законів», країна пережила страшний голод 1845–1846 рр., що забрав життя понад півмільйона людей.

Згодом заходи британського уряду забезпечили зниження цін на британські фабричні товари й стимулювали британський експорт.

Ця політика мала своїм результатом подальше розширення сфери дії британського капіталу, подолання завоювання інших ринків британськими товарами й перетворення Великої Британії на центр світової торгівлі.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Які факти свідчили про те, що в першій половині XIX ст. в Британії швидкими темпами розвивалося промислове виробництво?
2. Як «хлібні закони» вплинули на загострення обстановки в країні?
3. У чому полягали розбіжності між двома течіями в боротьбі за «Хартію»?
4. Яка сутність парламентської реформи 1832 р.?
5. Назвіть причини й наслідки економічних криз у Великій Британії.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть особливості політичної й виборчої систем Великої Британії.
2. У чому полягали відмінності у внутрішній політиці урядів торі та вігів у I-й половині XIX ст.?
3. Визначте основні причини виникнення чартистського руху.
4. Назвіть основні положення «Народної хартії».
5. Охарактеризуйте основні етапи чартистського руху.
6. Чому чартистський рух зазнав поразки?
7. У чому значення чартистського руху?

III. Для обговорення в групі

1. Чому, на Ваш погляд, боротьба за парламентську реформу в XIX ст. стала головною вимогою трудящих Великої Британії?
2. Як Ви думаєте, чартисти були революціонерами чи реформаторами?
3. Після відхилення першої петиції чартистів (1839 р.) вийшла книга Т. Карлейля «Чартизм», у якій доводилося, що «знищити чартизм не можна, не знищивши злидні». Як Ви розумієте цю думку автора книги?
4. Чому британський уряд пішов на скасування «хлібних законів»?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями

Поясніть поняття: «протекціонізм», «бідль», «чартизм», «хартія», «петиція».

V. Творчі завдання

Як Ви думаєте, чи відбивала інтереси британських трудящих боротьба за виборчу реформу? Поясніть, чому британські трудящі ані в 30-і рр. XIX ст., ані в подальші роки (на відміну від трудящих інших країн) не ставили за мету завоювання політичної влади в країні.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1832 р.перша парламентська реформа у Великій Британії

1836 р.початок чартистського руху

§7. Франція у період реставрації

1. ФРАНЦІЯ У ПЕРІОД РЕСТАВРАЦІЇ

22 червня 1815 р. Наполеон Бонапарт вдруге відрікся від престолу. У Франції знову утвердилася влада короля *Людовика XVIII* з династії Бурбонів.

1.1. «Білий терор»

Стара аристократія, що повернулася на батьківщину після поразки Наполеона Бонапарта, плекала надію відновити дореволюційні порядки. Своє повернення до влади роялісти ознаменували «чисткою» державного апарату й армії. Суди були завалені політичними справами. По закінченні «Ста днів» роялісти спробували розгорнути в країні «*білий терор*» (*білі кольори – символ монархії*): на півдні країни було вбито кілька сотень людей, у Парижі були страчені прихильники Наполеона. Втім, Людовик XVIII і його оточення розуміли, що керувати колишніми методами неможливо. Король припинив репресії, відмовився скасувати «Хартію 1814 р.».

1.2. «Хартія 1814 р.»

4 червня 1814 р. за рішенням Віденського конгресу Людовик XVIII «дарував» французькому народу конституцію, що ввійшла в історію під назвою «Хартія 1814 р.». Цей документ став Основним законом Франції епохи Реставрації Бурбонів. Формою правління проголошувалася *конституційна монархія*. Закони оформляв Законодавчий корпус, що складався з Палати перів (її члени призначалися королем, перство було спадкоємним) і Палати депутатів (її члени обиралися на основі високого майнового й вікового цензів).

У країні зберігалися започатковані ще з часів Наполеона Бонапарта централізована система управління й кодекси законів. Узаконювалася недоторканність приватної власності, у тому числі придбаной в ході революції, установлювалася рівність всіх власників на володіння майном. «Хартія 1814 р.» декларувала громадянську рівність, недоторканність особи, свободу друку й совісті. Кожний мав право вільно сповідувати свою релігію, але державною релігією проголошувалося католицизм. Старому дворянству поверталися його титули, а нове дворянство зберігало набуті.

1.3. Боротьба між поміркованими роялістами й ультрароялістами

Більшість Палати депутатів, обраної в 1815 р., складалася з *ультрароялістів*. Вони домагалися відновити привілеї дворянства й духовенства, придумати демократичні настрої, розправитися з діями революції. Ультрароялісти були настільки завзятими прихильниками відновлення дореволюційних порядків, що сам король не без гумору називав їх «незрівнянною палатою».

Людовик XVIII, побоюючись революції в країні, змушений був у 1816 р. розпустити «незрівнянну палату». Нові вибори в парламент принесли перемогу *поміркованим роялістам*, прихильникам конституції. Уряд став прово-

дити більш гнучку політику. Завдяки кредитам з Британії й Голландії в 1818 р. країна змогла виплатити репарації, після чого окупаційні війська були виведені з Франції. Панівне становище у Франції зайняли великі землевласники, головним чином з дворян, що ділили владу з вузькою верхівкою буржуазії. Це був крок до громадянського миру. У 1818 р. був прийнятий закон про парламентський контроль над бюджетом; у 1819 р. – ліберальний закон про друку. Країна могла піти *еволюційним* шляхом розвитку, однак цього не відбулося.

Ультрароялісти, що групувалися навколо молодшого брата короля, герцога Ш. д'Артуа, домагалися посилення репресій проти спадщини революційної епохи. По всій Франції стали виникати осередки підконтрольних їм таємних товариств, що прагнули повалення Бурбонів. У 1820 р. фанатичний прихильник Наполеона Бонапарта вбив племінника короля герцога Шарля-Фердинанда Беррійського (сина Ш. д'Артуа), останнього Бурбона. За цих умов Людовик XVIII розпустив Палату депутатів і, маніпулюючи результатами виборів, домігся, щоб у новому парламенті більшість склали ультрароялісти. З 1821 р. вони знову прийшли до влади, у країні посилюлася політична реакція.

1.4. Прихід до влади Карла X

Після смерті бездітного Людовика XVIII у 1824 р. престол підім'ям *Карла X* успадкував його брат Ш. д'Артуа. Якщо Людовик XVIII у будь-якій ситуації приймав реальність такою, якою вона була, то Карл X, що відрізнявся надмірною побожністю, жив у світі ілюзій, не бажаючи визнавати змін у Франції. На його думку, треба було відновити вплив церкви й скасувати конституцію, нав'язану «добрим французам зграєю банкірів й адвокатів», після чого «усе стало б на свої місця».

Карл X домігся прийняття закону про святотатство, що карав стратою за паплюження католицьких церков і предметів релігійного культу. Уряд також прийняв закон про виплату колишнім політичним емігрантам грошового відшкодування за землі, конфісковані в них під час революції. Суму в 1 млрд. франків, необхідну для цих виплат, новий король отримав за рахунок підвищення податків і зниження відсотка по виплатах доходів за державними позиками, чим викликав крайнє невдоволення буржуазії й усіх власників.

У 1826 р. у Франції вибухнула перша в її історії *економічна криза*. Невдоволення політикою уряду серед різних верств населення зростало.

2. ЛИПНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 р.

2.1. Передумови Липневої революції

- *економічна криза*, депресія та неврожаї, що охопили країну у 1826–1830 рр.;
- *порушення* правлячими колами країни *конституції*, *спроби короля Карла X відновити у Франції «старий порядок»*;
- *обмеження інтересів* широких верств населення;
- *розпуск Національної гвардії* у 1827 р.

Огюст Поліньяк

2.2. Загострення політичної кризи

Владі протистояла *ліберальна опозиція*, до якої входили власники фабрик і заводів, банкіри, торговці, представники інтелігенції.

У 1829 р. стараннями *Луї Адольфа Тьєра, Франсуа Міньє, Шарля Талейрана* та ін. була створена *орлеаністська партія*, а на початку січня 1830 р. стала виходити газета цієї партії «Національ». На виборах до Палати депутатів 1827 й 1830 рр. ліберальна опозиція двічі здобувала перемогу. Особливе невдоволення опозиції викликало те, що главою уряду в 1829 р. став особистий друг короля, один з натхненників «білого терору» герцог *Огюст Поліньяк*.

Палата депутатів зажадала відставки уряду.

2.3. Основні події й результати Липневої революції

За цих умов та під прикриттям вдалих бойових дій по захопленню Алжиру Карл X зважився на державний переворот. У березні 1830 р. король розпустив Палату депутатів, а 26 липня прем'єр-міністр без розгляду в парламенті обнародував чотири *ордонанси*, підписані монархом, що увійшли в історію як «ордонанси Поліньяка». Вони фактично скасовували «Хартію 1814 р.».

Ордонанси (фр. *ordonnance* – наказ) – королівські укази у Франції й Англії, що мали силу державних законів.

Ордонанси 1830 р.

Відновлювалася цензура, і для видання газет і журналів був потрібний попередній дозвіл влади, що надавався раз на 3 місяці.

Розпускалася Палата депутатів.

Змінювалося виборче право (основа для майнового цензу – земельні податки).
--

Призначався час для нових виборів до Палати депутатів.
--

Якби ці ордонанси були виконані, вони позбавили б буржуазію впливу на законодавство й відновили б земельну аристократію як правлячу соціальну групу Франції. Вже наступного дня в редакції газети «Національ» зібралося багато прогресивних журналістів Парижа й оголосили протест проти ордонансів. Була прийнята декларація, що закликала населення чинити опір уряду.

У місті почалися маніфестації. Депутати відмовилися розходитися по домівках. На вулицях столиці споруджувалися барикади. Робітники, ремісники, студентство вступили в бій з урядовими військами. 28 липня повстанці зайняли арсенал, ратушу, собор Паризької Богоматері. 29 липня повстали з боєм

взяли королівський палац. 30 липня король відправив уряд О. Поліньяка у відставку й скасував ордонанси, але було вже пізно. Карл X підписав зречення від престолу й втік до Великої Британії.

Революція перемогла протягом трьох днів. Був сформований Тимчасовий уряд. 31 липня уряд передав владу *Луї-Філіппу* з династії герцогів Орлеанських. Ліберали бачили в ньому людину, здатну втілювати політику компромісу. 9 серпня 1830 р. Луї-Філіпп Орлеанський був проголошений королем французів. Почався **період Липневої монархії (1830–1848 рр.)**

Луї-Філіпп

Луї-Філіпп (1773–1850 рр.) – французький король у 1830–1848 рр., з Орлеанської гілки династії Бурбонів. Девізом його правління було гасло: «Збагачайтеся!». Король відповідав ідеалу буржуазії: він був чудовий сім'янин, зразково влаштував свої майнові справи; на війні відрізнявся хоробрістю, але війни не любив. Король відрізнявся особистою чесністю, але в його уряді панувала корупція. Прагнучи демонструвати демократизм, Луї-Філіпп часто прогулювався вулицями Парижа, потискував руки своїм підданам, як звичайний буржуа розкланювався. Був повалений Лютневою революцією 1848 р.

2.4. Значення Липневої революції

Липнева революція призвела до краху політичного курсу ультрароялістів і повалення монархії Бурбонів. Стара феодальна аристократія зазнала повної поразки. Повернення до «старого порядку» було уже неможливим. У Франції до влади прийшла *ліберальна опозиція*, що виникла за часів реставрації Бурбонів.

У країні була відновлена конституційна монархія, орієнтована на інтереси торгово-фінансової й частково промислової буржуазії. Значно зросла роль в усіх сферах банкірів, біржових «королів», власників фабрик, шахт, рудників, лісів, земель. Революція створила умови для подальшого розвитку Франції.

Після Липневої революції у Франції спалахнула революція в Бельгії, почалося національно-визвольне повстання в Польщі. Луї-Філіппа Орлеанського змушені були визнати всі європейські держави, у тому числі й царська Росія. Ця революція завдала відчутного удару по «Священному союзу».

3. ЛИПНЕВА МОНАРХІЯ (1830–1848 рр.)

3.1. «Хартія 1830 р.»

7 серпня 1830 р. Законодавчий корпус прийняв нову Конституцію Франції, що одержала назву «Хартія 1830 р.». У Конституції проголошувався принцип народного суверенітету, скасовувалося «божественне право монархів» на управління. Новою конституцією був трохи знижений майновий (200 франків)

і віковий (до 25 років) ценз для виборців, що дозволило удвічі збільшити число виборців. Католицизм втратив статус державної релігії. Заборонялося поновлення цензури, проголошувалася свобода друку. Відновлювалася Національна гвардія. Заборонялися надзвичайні суди; всі злочини розглядалися судами присяжних. Державний апарат і командний склад армії були очищені від крайніх реакціонерів. Запроваджувалося місцеве самоврядування. Однак робітники й дрібні власники не отримали права голосу; закони проти профспілок і робітничих страйків, великі податки не були скасовані.

Влада остаточно перейшла до рук буржуазії.

У Франції запанувала буржуазна монархія.

3.2. Економічний розвиток країни в роки Липневої монархії. Завершення промислової революції

Промисловий переворот, що почався у Франції наприкінці XVIII ст., розвивався *повільніше*, ніж у Британії. Через особливості історичного розвитку Франції (живучості в ній дрібного виробництва) тут не відбувалося в таких розмірах, як у Великій Британії, розорення селян і ремісників. Банківський і лихварський капітал зростав швидше, ніж промисловий.

І все-таки промислова революція в роки Липневої монархії розвивалася. Обсяг промислового виробництва у 1815–1847 рр. збільшився на 60%. Кількість парових машин, що застосовувалися в промисловості, до 1847 р. досягла майже 5 тис. Попит на машини дав поштовх розвитку металургії й машинобудуванню. Прискорилося виробництво гуми, листового заліза, чавуну. З 30-х рр. XIX ст. у Франції почалося інтенсивне будівництво залізниць. Зростали текстильна, металургійна промисловість. У Парижі розвивалися виробництво готового одягу, галантереї, предметів розкоші, дорогих меблів; тут переважали дрібні й середні підприємства.

Однак політика уряду, що підтримувала тільки великих фінансистів, комерсантів і верхівку промисловців, гальмувала розвиток економіки. Високі мита на ввіз вугілля, заліза, бавовни збагачували промислових магнатів, але були не вигідними для основної маси підприємців, бо здорожували собівартість і цим знижували конкурентноздатність французьких товарів на іноземних ринках.

Сповільнювало промислову революцію й відставання сільського господарства. У ньому переважали дрібні господарства. Багато власників «клаптиків» землі працювали найманими робітниками на підприємствах, розташованих в сільській місцевості й містах. Більшість населення країни залишалася зайнятим у сільському господарстві, а дешевизна робочої сили селян гальмувала впровадження машин. Викликана вбогістю селян вузькість внутрішнього ринку також не сприяла переходу Франції до великого промислового виробництва.

Промисловий переворот супроводжувався в 30–40-х рр. XIX ст. різким посиленням зuboжіння трудящих. Найбільш серйозними соціальними конфлік-

тами були повстання ліонських ткачів у 1831 і 1834 рр. У Ліоні, найбільшому центрі текстильної промисловості, *робітники як самостійна політична сила* уперше виступили не під керівництвом буржуазії, а проти неї.

3.3. Політична боротьба в роки Липневої монархії

Серед **монархістів** тривала запекла політична боротьба.

Орлеаністи – прихильники правлячої династії й Луї-Філіппа Орлеанського – перетворилися на провідну партію Липневої монархії. Ця партія не бажала жодних реформ. З іншого боку, великі фабриканти й торговці, незважаючи на утиск із боку фінансової аристократії, підтримували Липневу монархію, але домагалися реформ. Вони вимагали колоніальних захоплень, здійснення загарбницької політики в Європі, зменшення податків і державних боргів, здешевлення урядового апарату.

Легітимісти представляли великих земельних власників, відсторонених від влади Липневою революцією. Вони домагалися відновлення династії Бурбонів, а з нею і свого панування. Легітимісти не тільки критикували політику Луї-Філіппа Орлеанського, але й організовували змови. У 1832 р. вони ініціювали повстання у Вандеї, що закінчилось поразкою.

Бонапартисти, яких представляли офіцери й деякі авантюристи, прагнули відновити у Франції наполеонівську імперію. Вони були нечисленні й не мали серйозної опори в країні. Але у 1836 й 1840 рр. за допомогою військового заклоту намагалися здійснити державний переворот проти Липневої монархії.

Республіканці ділилися на *поміркованих і радикальних*.

Помірковані республіканці групувалися навколо газети «Національ». Це були буржуа, письменники, адвокати, офіцери республіканського спрямування. Прихильники ідей Французької революції кінця XVIII ст., вони вели боротьбу проти Липневої монархії. Виступаючи за республіку, вони вимагали виборчої реформи, посилення ролі парламенту в житті країни, створення умов для розвитку промисловості й розширення торгівлі, зміцнення внутрішнього ринку. З іншого боку, вони були супротивниками радикальних соціальних перетворень.

Радикальні республіканці виступали за ліквідацію існуючих під час Липневої монархії порядків. Вони відстоювали ідею побудови суспільства на принципах відсутності в ньому експлуатації й забезпечення соціальної рівності для всіх його громадян. У 30-і рр. радикальні республіканці кілька разів намагалися підняти збройні повстання в Парижі, які придушувалися владою.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Після *другої реставрації Бурбонів у 1815 р. королем Франції став:*
а) Людовик XVIII; б) Карл X; в) Луї-Філіпп Орлеанський.

2. Яка подія відбулася раніше – Липнева революція, або:
 - а) повстання ліонських ткачів; б) реставрація Бурбонів?
3. Про кого з французьких королів цього періоду йдеться в наступному тексті: Він був одним із найбільших у країні лісовласників і фінансистів. Його називали «король-буржуа». Він любив гуляти по Парижу один. Зупиняючись, він розмовляв із зустрічними, потищував руки робітникам і крамарям і навіть не відмовлявся випити з ними склянку вина. Але в глибині душі він був украй властолюбним і з англійським принципом «король царює, але не править» не погоджувався. З роками він прагнув зміцнити свою особисту владу.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які події відбулися у Франції в 1830 р.?
2. Які зміни відбулися у Франції після другої реставрації Бурбонів 1815 р.?
3. Які зміни в політичне й економічне життя країни внесла Липнева монархія?

III. Для обговорення в групі

1. У чому полягали особливості промислового перевороту у Франції?
2. Чим була викликана поява опозиції до Липневої монархії? Які основні політичні погляди відстоювала демократична опозиція у Франції?
3. Назвіть відмінності Липневої революції 1830 р. від Французької революції XVIII ст.

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть поняття: «конституційна монархія», «роялісти», «ордонанси».

V. Творчі завдання

1. Коли в липні 1830 р. була здобута перемога над Карлом X, на стінах будинків Парижа був розклеєний текст маніфесту: «Карл X не зможе повернутися до Парижа: він пролив народну кров. Встановлення республіки збудило б серед нас згубні розбрати й посварило б нас із Європою. Герцог Орлеанський – король-грамадянин... Йому вручить корону французький народ». Хто міг бути автором цього маніфесту? Як Ви думаєте, чому у Франції після Липневої революції 1830 р. була збережена монархія?
2. Французький соціаліст Луї Блан вважав, що конкуренція була головним злом у розвитку французького суспільства: «свобода підприємництва й конкуренції – це свобода померти». Чи поділяєте Ви цю точку зору?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

червень 1815 р.друга реставрація Людовика XVIII

1824–1830 рр.правління Карла X

27–29 липня 1830 р.Липнева революція у Франції

1830–1848 рр.Липнева монархія у Франції

§8. Суспільно-політичні течії та рухи

1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ ТА РУХИ В РОСІЇ. ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

1.1. Передумови виникнення руху декабристів і формування його ідеології

Перша чверть XIX ст. стала періодом становлення суспільно-політичного руху декабристів і його ідеології.

 Декабристи – дворянські революціонери, які в грудні 1825 р. підняли збройне повстання проти самодержавства й кріпосництва.

Великий вплив на формування ідей декабристів здійснив підйом патріотизму під час Вітчизняної війни 1812 р. Також під час закордонних походів російської армії у 1813–1815 рр. більшість офіцерів та солдатів уперше познайомилися з життям народів Європи. Контраст між тим, що спостерігали майбутні декабристи на Заході, і російською дійсністю справив на них тяжке враження. Там вони бачили економічний прогрес, відчували громадянські свободи; у більшості європейських країн уже було скасовано кріпосне право. В Росії в цей час панували рутини в господарстві, кріпосницька залежність селян.

Передові ідеї стали проникати в Російську імперію. З'явилися перші таємні організації дворян. Більшість у них становили офіцери гвардії. На погляди майбутніх декабристів істотний вплив справили *революції* в Іспанії, Неаполі, П'ємонті, початок визвольного повстання в Греції. Їхні думки розбухували кращі здобутки вітчизняної й закордонної *публіцистики та літератури*, що критично сприймали навколишню дійсність. У Росії наростав дух невдоволення проти виразних економічних і політичних проблем, що не вирішувалися.

1.2. Перші організації декабристів. Таємні організації в Україні

а) **«Союз порятунку»**. У 1816 р. у Петербурзі була створена перша організація майбутніх декабристів – «Союз порятунку». Її засновниками були офіцери *Олександр Муравйов, Микита Муравйов, Матвей Муравйов-Апостол, Павло Пестель* та інші. Основною метою «Союзу» була *ліквідація кріпосного права* й установлення в країні *конституційної монархії*. Цю мету члени «Союзу» мали намір здійснити шляхом *збройного захоплення влади й царевбивства*. Але члени організації розходилися у питаннях про майбутній державний устрій Росії та шляхи досягнення мети. Це визначило саморозпуск «Союзу» в 1818 р.

б) **«Союз благоденства»**. Спадкоємцем «Союзу порятунку» став «Союз благоденства», заснований у 1818 р. Цілі програми «Союзу благоденства» залишалися колишніми: прийняття конституції, впровадження парламенту, скасування кріпосного права. Шляхи реалізації програми члени «Союзу» бачили в пропаганді своїх поглядів і пропозицій, які передбачалося направляти уряду.

Павло Пестель

Розчарування у владі ставало все сильнішим, і в січні 1821 р. радикально налаштовані члени «Союзу благоденства» розпустили його, щоб позбутися «миролюбно настроєних, випадкових людей і повернутися на шлях революційної боротьби».

в) **Таємні організації в Україні.** На українських землях таємні товариства виникали у формі модних тоді **масонських лож**. У 1818 р. було створено ложу **«Об'єднані слов'яни»** у Києві та **«Любов до істини»** у Полтаві. Серед їх членів були майбутні лідери декабристів Павло Пестель, Михайло

Бестужев-Рюмін та ін. Діяльність лож не носила національного характеру. Багато із масонів згодом увійшли до складу декабристських організацій.

1.3. «Руська правда» П. Пестеля й «Конституція» М. Муравйова

У 1821 р. на основі «Союзу благоденства» виникли нові організації – **«Південне товариство»** (в Україні) на чолі з **Павлом Пестелем** і **«Північне товариство»** у Петербурзі, яке очолив **Микита Муравйов**. Товариства тісно взаємодіяли один з одним і розглядали себе як частини однієї організації. Основою їхньої діяльності стала розробка конституційних проектів і підготовка планів їхньої реалізації.

а) **«Руська правда».** «Руська правда» Павла Пестеля – політична програма «Південного товариства» – була **найбільш радикальним** конституційним проектом декабристів. Вона передбачала ліквідацію самодержавства, кріпосного права, станових привілеїв, рівність громадян, республіку, скорочення терміну служби в армії до 15 років. Гарантувалися свобода слова, друку, віросповідання. Вищим органом законодавчої влади проголошувалося Народне віче, що обиралося всіма громадянами країни. Вища виконавча влада мала належати Державній думі, членів якої призначало Народне віче. «Руська правда» передбачала наділення землею селян, які звільнялися від кріпосницької залежності.

б) **«Конституція» Микити Муравйова.** Програму «Північного товариства» – «Конституцію» – розробив М. Муравйов. У документі декларувалася ліквідація кріпосного права. Передбачалися рівність громадян перед законом, скасування станів, особиста недоторканність громадян, свобода слова, друку, право власності на землю й нерухоме майно. Вся законодавча влада передавалася Народному віче. Виборче право обмежувалося віковим і майновим цензами. Виконавчу владу М. Муравйов припускав залишити за імператором, що мав би право вето на законодавчі рішення Народного віче. Майбутня конституційна монархія мала стати федерацією з 14 держав і 2 областей зі своїми столицями й самостійним управлінням. Столицею федерації проголошувався

Нижній Новгород. Земля залишалася в поміщицькій власності. Селянинові ж передавалася його садиба й невеликий наділ польових земель.

1.4. Повстання 14 грудня 1825 р. у Петербурзі й виступ Чернігівського полку

а) Напередодні повстання. У 1824 р. почалася безпосередня підготовка до збройного повстання. У вересні 1825 р. до складу «Південного товариства» влилося «Товариство об'єднаних слов'ян», що діяло в Новоград-Волинську.

Виступ декабристів був намічений на літо 1826 р., але несподівано 19 листопада 1825 р. в Таганрозі помер Олександр І. На престол мав вступити брат царя – Костянтин, але ще в 1823 р. він відмовився від своїх прав на користь брата Миколи. Відмова Костянтина від престолу зберігалася в таємниці, тому війська були приведені до присяги Костянтину. Після того, як він підтвердив свою відмову від престолу, Микола призначив переприсягу. Декабристи вирішили використати незрозумілу для суспільства ситуацію з переприсягою для здійснення своїх планів.

б) Повстання в Петербурзі. У столиці **14 грудня 1825 р.** члени «Північного товариства» вивели 3 тис. солдат з казарм, сказавши їм, що вони йдуть захищати право на престол Великого князя Костянтина. Солдати вишикувалися в каре навколо пам'ятника Петру І навпроти будинку Сенату, де мала присягати Державна рада. Однак до цього часу Микола вже встиг привести до присяги членів Сенату й Державної ради. До того ж, князь *Сергій Трубецькой*, призначений диктатором (керівником) повстання, не з'явився на Сенатську площу, в останній момент відмовившись від участі в ньому. Прибулий на площу генерал-губернатор Петербурга Михайло Мілорадович, герой війни 1812 р. та дуже популярний у військах воєначальник, спробував умовити солдат розійтися, але був убитий членом таємного товариства *Петром Каховським*. Після цього по каре був відкритий вогонь.

Повстання декабристів (Картина Карла Кольмана)

Свідчать факти. По рядах повсталих був стріляли картечню з відстані 150–200 кроків. Ряди повсталих були зім'яті. Учасники повстання стали рятуватися втечею, намагаючись сховатися на сусідніх вулицях, багато хто кинувся на лід Неві. Лише М. Бестужев спробував вишикувати солдатів у бойовий порядок, але до набережної підтягли гармати, і загін Бестужева був розстріляний. Повстання було придушене.

Події 14 грудня в Петербурзі послужили сигналом до повстання на півдні.

в) Повстання Чернігівського полку. Ранком **29 грудня 1825 р.** почалося повстання Чернігівського полку, розташованого неподалік українського міста

Сергій Муравйов-Апостол

Василькова. Повстання очолили *Сергій Муравйов-Апостол і Михайло Бестужев-Рюмін*. Перед лавами полку керівниками повстання був зачитаний революційний «Катехізис» – прокламація, складена у вигляді питань і відповідей. Цей документ обґрунтовував необхідність знищення монархії й установаження республіки.

Повсталі сподівалися, що до них приєднаються інші частини царської армії, але цього не сталося. 3 січня 1826 р. повстанці були розгромлені урядовими військами.

1.5. Розправа над декабристами. Значення повстання

а) Розправа над декабристами. Після розгрому повстання почалися масові арешти. До слідства були притягнуті 579 чоловік, а причетними до змови визнані 269, з них 131 визнані винними.

Свідчать документи. З переписки Миколи І. Микола І – Костянтину Павловичу, С.-Петербург, 17 грудня 1825 р.

«...Після жахливого 14-го Ми, на щастя, повернулися до звичайного порядку; залишається тільки певна тривога в народі, вона, я сподіваюся, розсіється... Наші арешти проходять дуже успішно, і в нас у руках всі головні герої цього дня, крім одного... Згодом для суду я припускаю відокремити осіб, що діяли свідомо й навмисно, від тих, хто діяв ніби в припадку божевілля...»

Костянтин Павлович – Миколі І, Варшава, 20 грудня 1825 р.

«...Великий Боже!.. Ця сволота була незадоволена, що має государем ангела, і змовилася проти нього! Чого ж їм потрібно? Це дивовижно, жахливо...»

Верховний суд у Петербурзі засудив до страти п'ятьох найбільш активних діячів декабристського руху: *Павла Пестеля, Кіндрата Рилєєва, Сергія Муравйова-Апостола, Михайла Бестужева-Рюміна, Петра Каховського*. 13 липня 1826 р. у Петропавловській фортеці вирок був виконаний. 126 дека-

бристів засудили до каторги, заслання й поселення в Сибіру. Всіх їх позбавили військових чинів і дворянського звання. Особливі комісії розглядали «справи» солдатів, багатьох з них прогнали крізь стрій і покарали різками. На Кавказ у діючу армію був відправлений весь Чернігівський полк.

б) Підсумки й значення повстання декабристів. Перше в історії Росії повстання дворянської опозиції зазнало поразки. Декабристи не змогли підняти на боротьбу широкі суспільні сили. Вони хотіли зробити переворот у країні в ім'я народу, але без його активної участі, боячись стихії народного повстання. Суспільство, у свою чергу, виявило неготовність до рішучих перетворень.

Але значення повстання декабристів полягає в тому, що вони *першими виступили проти абсолютизму й кріпосного права й тим самим дали поштовх подальшому розвитку реформаторського руху в країні.*

2. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ. О. ГЕРЦЕН

2.1. Репресивний характер миколаївського режиму

Новий уряд прийняв ряд заходів щодо зміцнення режиму. У 1826 р. було засновано *Третє відділення* Власної його імператорської величності канцелярії, що стало головним органом політичного розшуку. Під його підпорядкування відійшов Окремий корпус жандармів, що перетворився на воєнізовану політичну поліцію. Супротивників миколаївського режиму очікували в'язниці, арештантські роти, заслання на Кавказ. У 1826 р. вийшов устав про *цензуру*, спрямований проти небезпечних для монархії західноєвропейських ліберальних ідей.

2.2. Три ідейних напрямки в суспільному русі другої чверті XIX ст.

У суспільному русі другої чверті XIX ст. внаслідок розмежування визначилися три ідейні напрямки: консервативний, радикальний і ліберальний.

Консерватизм у Росії спирався на теорії, які доводили непорушність самодержавства й кріпосного права. Для їх ідеологічного обґрунтування міністр освіти граф *Сергій Уваров* створив *теорію офіційної народності*. Вона була заснована на трьох принципах: самодержавство, православ'я, народність. У цій теорії втілювалися ідеї про єднання царя й народу, про відсутність протилежних за становищем та інтересами соціальних груп у російському суспільстві.

Радикальний напрям представляли гуртки *Олександра Герцена й Миколи Огарьова, Миколи Станкевича, Віссаріона Бєлінського, Михайла Буташевича-Петрашевського* та інших громадських діячів.

Ліберальний напрям був представлений *слов'янофілами й західниками*.

Центр вольнодумства та громадського руху в Росії перемістився до університетів, студентських гуртків, літературних салонів, редакцій газет і журналів.

2.3. Олександр Герцен

Члени гуртка Олександра Герцена й Миколи Огарьова зачитувалися роботами французького соціаліста Сен-Сімона, обговорювали події Липневої революції 1830 р., проблеми рівноправності жінок. У 1834 р. на одній із вечірок

Олександр Герцен
(Портрет художника Ге)

Герцен Олександр Іванович (1812–1870 рр.) – російський філософ, публіцист, письменник і громадський діяч. У 1831–1834 рр. – керівник студентського гуртка в Московському університеті. В 1835–1840 рр. – у засланні. З 1842 р. – у Москві. У романі «Хто винний?», повістях «Доктор Крупов» і «Сорока-злодійка» критикував кріпосницький лад. З 1847 р. живе в еміграції. У 1853 р. заснував Вільну російську друкарню в Лондоні, видавав альманах «Полярна зірка», газету «Дзвін», на сторінках яких викривав самодержавство, вимагав звільнення селян із землею. Автобіографічний твір «Минуле і думи» (1852–1868 рр.) – один із шедеврів російської літератури.

розбили погруддя імператора й проспівали «пісеньку зухвалого змісту». Герцена й Огарьова там не було, але їх заарештували у справі «про змову, що не відбулася».

У молодості О. Герцен розділяв багато ідей західників, визнавав єдність історичного розвитку Росії й Західної Європи. Однак близьке знайомство з європейськими порядками, розчарування в результатах революцій 1848–1849 рр. переконали його в тому, що історичний досвід Заходу не відповідає інтересам російського народу. Тому він зайнявся пошуками нового, справедливого, на його думку, суспільного устрою й розробив *теорію общинного соціалізму*.

Ідеал суспільного розвитку О. Герцен бачив у соціалізмі, в якому не буде приватної власності й експлуатації. На його думку, російський селянин, позбавлений приватновласницьких інстинктів, звик до общинної власності на землю та її періодичні переділи, а тому цілком готовий до соціалізму. У *селянській громаді (общині) Герцен бачив готовий осередок соціалістичного ладу*.

Питання про шляхи переходу до соціалізму вирішувалися Герценом суперечливо. В одних роботах він писав про можливість народної революції, в інших – засуджував насильство. Його теорія общинного соціалізму служила ідейною основою діяльності радикалів 60-х рр. і народників 70-х рр. XIX ст.

3. СЛОВ'ЯНОФІЛИ Й ЗАХІДНИКИ

У XIX ст. склалися дві ідейні течії – слов'янофільство й західництво. Їх прибічники виступали за зміну соціально-політичного ладу Росії як умову її процвітання. Однак в поглядах слов'янофілів і західників були істотні розходження.

3.1 Слов'янофіли

Гурток слов'янофілів, що утворився в Москві, об'єднував групу громадських діячів, письменників, серед яких були *Олексій Хомяков, брати Аксакови, Юрій Самарін*. Слов'янофіли вважали, що в кожного народу є своя історична доля й свій шлях. Отже, і Росія має розвиватися *своїм шляхом, який не має*

нічого спільного із західноєвропейським і базується на традиційних російських цінностях. Слов'янофіли стверджували, що західноєвропейські держави перебувають у занепаді. Вони не визнавали досягнень західноєвропейської культури і вважали помилковим зближення Росії із Заходом за часів Петра I, який, на їхню думку, зруйнував віковий уклад і порядок у Росії.

З іншого боку, слов'янофіли були *прихильниками скасування кріпосного права*, критикували бюрократизм. Будучи при-

Олексій Хомяков

Слов'янофіли – представники ліберальної течії громадського руху другої чверті XIX ст., що виступали за принципово відмінний від західноєвропейського шлях розвитку Росії, заснованого на принципах *патріархальності, консерватизму, православ'я*.

Прихильниками сильної влади, слов'янофіли відстоювали право народу на вільне волевиявлення на Земських соборах та у пресі. Російський народ ніколи не претендував, на їхню думку, на участь у політичному житті, віддаючи пальму першості державі. У свою чергу, держава не втручалася в духовне життя суспільства й прислухалася до його думки.

На думку слов'янофілів, основу життя російського суспільства становила *общинна свідомість і принцип згоди* на відміну від західноєвропейського індивідуалізму. Великого значення слов'янофіли надавали православ'ю, що закликала до духовного самовдосконалення.

3.2. Західники

Ядро західників становили історики, юристи, публіцисти *Тимофій Грановський, Сергій Соловйов, Костянтин Кавелін, Павло Анисков* та інші.

Західники – представники ліберальної течії громадського руху другої чверті XIX ст., що виступали за *розвиток Росії західним шляхом*.

Західники дотримувалися ідеї про *спільність історичних шляхів Європи й Росії* та вважали, що в Росії рано чи пізно встановляться західноєвропейські порядки. Вони були прихильниками скасування кріпосництва, відстоювали свободу підприємництва, з іншого боку – були супротивниками революцій. Західники виступали за широку освіту народу, гадаючи, що це є єдиний правильний шлях успіху модернізації соціально-політичного ладу Росії.

Суперечки західників і слов'янофілів мали велике суспільне значення. Вони пробуджували громадську думку, закликали до творчої діяльності й знаменували собою *початок формування ліберальної ідеології в Росії*.

4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЄВРОПИ

На початку та в середині XIX ст. *нові тенденції* соціально-політичної думки Європи визначалися глибокими суспільними зрушеннями. В ході економічного та суспільно-політичного розвитку, з одного боку, людина отримувала нові можливості у пізнанні світу, користуванні культурними надбаннями, у підвищенні якості життя. З іншого боку, соціально-економічні кризи, політична нестабільність та загострення суспільних протиріч ставили питання про способи подолання цих явищ та шляхи суспільного розвитку.

Все більшого розповсюдження в Європі набували *соціалістичні ідеї*.

1 **Соціалізм** (від лат. «загальний», «суспільний») – 1) *сукупність ідей і поглядів*, спрямованих на встановлення такого суспільно-економічного ладу, де існують: колективна власність (приналежна державі, виробничим колективам тощо) і справедливий, з погляду соціалістів (найчастіше – зрівняльний) розподіл матеріальних благ. 2) *соціально-економічна та політична система*, яка стверджувалася в Росії після більшовицької революції 1917 р. і, в подальшому, в СРСР та деяких інших країнах Східної Європи, Азії, Латинської Америки. Новий устрій сприяв певним економічним успіхам, демократизації освіти тощо. Проте декларація марксистських, соціалістичних ідей не завжди відповідала реаліям суспільно-політичного життя, практиці порушень прав і свобод громадян та масових репресій. Кризові явища в соціалістичних країнах, що наростали, та розпад СРСР у 1991 р. призвели до повалення соціалістичного устрою в Європі та ряді країн Азії.

4.1. Поширення соціалістичних ідей

При соціалізмі, як стверджують його прихильники, не може бути місця приватній власності, експлуатації людини людиною. Поширення соціалістичних ідей відбивало прагнення людей, зайнятих важкою працею, до пошуку шляхів соціальної справедливості, рівності й матеріального благополуччя.

Ці пошуки знайшли, зокрема, втілення в ідеях соціалістів-утопістів. Це поняття походить від твору англійського гуманіста, письменника *Томаса Мора «Утопія»* (1516 р.), де описується фантастичний, уявний острів, на якому існує ідеальне життя людей.

Французькі соціалісти-утопісти *Анрі Сен-Сімон*, *Шарль Фур'є*, англієць *Роберт Оуен* та інші критикували існуючий у XIX ст. суспільний лад і висловлювали ідеї побудови нового суспільства, заснованого на принципах справедливості й гармонії.

а) Анрі Сен-Сімон. Французький мислитель, соціаліст-утопіст Сен-Сімон рушійними силами історичного розвитку вважав прогрес наукових знань, моралі й релігії. Він вважав основними рисами майбутнього справедливого суспільства обов'язкову працю, єдність науки й промисловості, наукове плану-

вання господарств; там буде збережена приватна власність, а пролетаріат і буржуазія утворять єдиний клас «індустріалів». Шлях звільнення робітників від експлуатації мислитель бачив у твердженні «нової» релігії («всі люди – брати»).

б) Шарль Фур'є. Французький соціаліст-утопіст Ш. Фур'є критикував капіталістичний лад («цивілізацію») і розробив план майбутнього суспільства, в якому реалізувалися б усі людські здібності. Первинний осередок нового суспільства – фаланга, що сполучає промислове й сільськогосподарське виробництво. Нове суспільство, за Фур'є, утвердиться шляхом мирної пропаганди соціалістичних ідей.

Анрі Сен-Сімон

в) Роберт Оуен. На початку 1810-х рр. англійський соціаліст-утопіст Р. Оуен розробив план поліпшення умов життя робітників і намагався практично здійснити його на прядильній фабриці в Нью-Ланаркі (Шотландія), на якій з 1800 р. він працював управляючим. У 1817 р. він висунув програму радикальної перебудови суспільства шляхом створення самоврядних «селищ спільності й співробітництва», позбавлених приватної власності та експлуатації. Оуен надавав великого значення освіті у вирішенні соціальних проблем. Засновані ним комуністичні колонії в США і Британії зазнали невдачі й продемонстрували лише утопічність його планів.

Шарль Фур'є

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. У чому виявився репресивний характер миколаївського режиму?
2. Які були плани декабристів перед початком повстання?
3. Коли почалося повстання декабристів в Петербурзі?
4. Яка подія відбулася 29 грудня 1825 р. біля міста Василькова на Україні?
5. Охарактеризуйте суспільний лад, за який виступали соціалісти-утопісти А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен. Які засоби для досягнення своїх цілей вони пропонували?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які явища вплинули на формування поглядів декабристів?
2. Порівняйте програмні документи «Південного» й «Північного» товариств.
3. Визначте основні причини поразки декабристів. У чому полягало історичне значення повстання декабристів?
4. Охарактеризуйте ідейні напрямки в суспільному русі Росії в 20–40 рр. XIX ст.
5. У чому полягали розходження підходів західників і слов'янофілів у визначенні шляхів історичного розвитку Росії?

III. Для обговорення в групі

1. Повстання декабристів 1825 р. у наш час трактують по-різному. Одні вважають його революційним рухом, інші – проявом опозиції до самодержавства, треті – спробою військового перевороту в країні.
Як думаєте Ви? Чи закономірні результати повстання декабристів?
 2. Західники були прихильниками розвитку ринкових відносин і підприємництва. О. Герцен і В. Бєлінський, які на початку своєї діяльності були близькі до них, пізніше критикували буржуазне суспільство. «Не годиться державі бути в руках капіталістів, – писав В. Бєлінський, – ...горе державі, що в руках капіталістів, це люди без патріотизму... Для них війна або мир значать тільки піднесення або занепад фондів – далі цього вони нічого не бачать». До такого ж висновку прийшов й О. Герцен: «Світ буржуазії виснажився... і не має в собі більше можливості відновлення».
- Чи розділяєте Ви точку зору В. Бєлінського й О. Герцена?
3. Як Ви думаєте, чому підвалини самодержавства й кріпосництва в 20–40-і рр. XIX ст. залишалися непорушеними?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «декабристи», «аракчєєвщина», «слов'янофіли», «західники», «утопічний соціалізм».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1816 р. створення «Союзу порятунку»
1818 р. створення «Союзу благоденства»
14 грудня 1825 р. повстання декабристів на Сенатській
..... площі
29 грудня 1825 р. повстання Чернігівського полку

§9. «Весна народів». Революції 1848–1849 рр. у Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині, Італії

У 1848–1849 рр. у ряді країн Західної і Центральної Європи спалахнули *нові революції*. Вони охопили Францію, Австрію, німецькі та італійські держави. У них були різні передумови, не однакове напруження боротьби, по-різному розвивалися події. Проте революції 1848–1849 рр. мали **спільні риси**:

- спрямованість проти «старого порядку» або його залишків;
- боротьба за демократизацію політичного устрою і суспільних стосунків;
- відстоювання робітниками своїх політичних і соціальних прав;
- розвиток об'єднувальних і визвольних національних рухів.

1. РЕВОЛЮЦІЯ У ФРАНЦІЇ

1.1. Наростання революційних настроїв у суспільстві

Внутрішня і зовнішня політика Липневої монархії поступово призвела до того, що в *опозиції* до режиму опинилися різні верстви населення – робітники, селяни, частина інтелігенції, промислова і торгівельна буржуазія.

Політичну кризу посилили економічні проблеми. У 1845–1846 рр. селяни потерпали від неврожайів, скорочувалось виробництво. Збільшилося безробіття, подорожчали продукти харчування. Погіршалося становище трудящих, які виступали проти режиму Луї-Філіппа Орлеанського. Навіть частина орлеаністів наполягала на необхідності проведення ліберальних реформ.

Ліберальні реформи – зміни в суспільстві, спрямовані на утвердження парламентаризму, свободи підприємництва і демократизації суспільства; їх прихильники виступають за соціально-економічні та політичні перетворення за допомогою легальних, законних засобів, виключають революційні зміни.

1.2. Революційні події в лютому 1848 р.

Влітку 1847 р. у Франції почалась широка кампанія *публічних політичних банкетів* – *нелегальних зборів*, замаскованих під урочисті вечери. Замість тостів опозиціонери виголошували політичні промови.

28 грудня 1847 р., виступаючи в парламенті, Луї-Філіпп висловив сподівання, що депутати залишаться вірними конституції та існуючому ладу всупереч вимогам радикалів. У відповідь на це представники опозиції вирішили провести 22 лютого 1848 р. черговий банкет, який мав передувати масовій демонстрації. Влада заборонила її, і це стало останньою краплею, що переповнила чашу невдоволення. У призначений день натовпи демонстрантів, в основному робітники і студенти, заповнили вулиці Парижа, почалися сутички із поліцією. Співаючи «Марсельєзу», колони демонстрантів пройшли до палацу, де засідала Палата депутатів. Популярним гаслом цього дня було «Даєш реформу!»

23 лютого наляканий розвитком подій король відправив уряд у відставку. Звістку про це багато діячів опозиції зустріли із захопленням, і вони були готові задовольнитися досягнутим. Але увечері колона беззбройних демонстрантів була обстріляна військами. У перестрілці загинуло близько 40 чоловік. Чутки про цей злочин підняли мешканців Парижа. За ніч було споруджено майже 1,5 тис. барикад, а наступного дня всі опорні пункти міста опинилися в руках повсталих. Повстанці оточили палац Тюільрі – резиденцію короля.

Щоб уникнути громадянської війни, Луї-Філіпп 24 лютого відрікся від престолу і виїхав до Британії. Демонстранти увірвалися в королівський палац і влаштували погром. Королівський трон був перенесений на Майдан Бастилії та урочисто спалений. Увечері того ж дня було сформовано *Тимчасовий уряд*, в якому провідну роль відігравали радикально настроєні республіканці.

1.3. Друга республіка

а) Перші реформи Тимчасового уряду. 25 лютого 1848 р. Франція була проголошена республікою. Це була вже *Друга Республіка* в історії країни.

Новий уряд прийняв декрет про загальне виборче право для чоловіків. Були скасовані дворянські титули, видані декрети про свободу політичних зборів і друку. У французьких колоніях було скасовано рабство. Робочий день скорочувався до 10 годин в Парижі та до 11 годин в провінції. Прийнятий декрет гарантував робітникам право на працю і відміняв заборону на створення робітничих асоціацій. У Франції встановився *найліберальніший режим у Європі*.

б) Створення національних майстерень. Для боротьби з масовим безробіттям в Парижі створювалися так звані *національні майстерні*. До них вступали розорені підприємці, службовці, що втратили заробіток, ремісники і робітники, а також представники люмпен-пролетаріату (бродяги, жебраки і т.п.) За символічну працю в майстернях щодня видавалося по два франки, що було достатньо для фізичного виживання. Створенням національних майстерень уряд розраховував забезпечити підтримку республіканського устрою.

Вже у квітні 1848 р., коли в майстерні вступило понад 100 тис. чоловік, роботи в місті не вистачало на всіх, і робітників почали використовувати лише два дні на тиждень (за решту днів платили по 1 франку). Прагнучи подолати фінансову кризу, Тимчасовий уряд *значно збільшив прямі податки на власників*, що викликало незадоволення селян, чим скористалися згодом монархісти.

в) Вибори до Установчих зборів. 23 квітня 1848 р. відбулися вибори до Установчих зборів. Вони виявили повний крах політики Тимчасового уряду. Радикали і соціалісти отримали всього 80 місць з 880. 550 депутатських мандатів дісталися поміркованим республіканцям і 300 – монархістам.

Установчі збори підтвердили непорушність республіканського устрою у Франції. Нове законодавство передбачало жорсткішу протидію демонстраціям. Установчі збори вирішили розпустити національні майстерні, замінивши їх більш практичною і корисною програмою громадських робіт.

г) **Червневє повстання. 22 червня 1848 р.** у газетах було опубліковано рішення Установчих зборів про *закриття національних майстерень*. Наступного дня близько 50 тис. працівників майстерень, що не бажали розлучатися з дармовими двома франками на день, безробітні, робітники приватних підприємств столиці підняли заколот, і вулиці Парижа заповнилися барикадами.

24 червня Установчі збори передали всю повноту влади військовому міністрові генералові Л. Кавен'яку. Проти повсталих були стягнуті 150 тис. чоловік регулярного війська, батальйонів національної гвардії. Для придушення повстання Л. Кавен'як широко використовував артилерію, яка змітала цілі квартали, що стали центрами опору повстанців. 26 червня заколот був придушений, 1500 чоловік було убито, ще 12 тис. заарештовано і заслано в Алжир.

г) **Ухвалення Конституції Другої Республіки.** 4 листопада 1848 р. Установчі збори прийняли Конституцію Другої Республіки, яка офіційно узаконила як форму державного правління *республіку*. В Основному законі проголошувалися принципи свободи, рівності і братерства. Держава брала на себе зобов'язання створювати умови громадянам для отримання освіти і допомагати безробітним. Конституція надала величезні повноваження президенту.

д) **Президентські вибори.** На виборах президента Франції 10 грудня 1848 р. впевнено переміг *Луї Наполеон Бонапарт*, племінник Наполеона I. Це стало можливим унаслідок масового невдоволення і озлоблення селян проти республіки та завдяки широкому впровадженню в селянському середовищі легенди про те, що Наполеон I захищав інтереси селян. Французькі селяни, найменш освічені і найчисельніша частка населення країни, вірили, що «племінник свого дядька» захистить їх інтереси, позбавить від податків і гніту лихварів. За нього голосували і маса дрібних, середніх буржуа, і багато орлеаністів, які розраховували, що президент розчистить шлях до відновлення Липневої монархії.

Луї Наполеон Бонапарт III

2. БОНАПАРТИСТСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1851 р. І ВСТАНОВЛЕННЯ ДРУГОЇ ІМПЕРІЇ

2.1. Бонапартистський переворот 1851 р.

12 травня 1849 р. відбулися вибори до Законодавчих зборів. Більшість депутатських мандатів отримали монархісти, об'єднані в «Партію порядку».

Луї Наполеон, ставши президентом, і не намагався вдавати із себе демократа. Під приводом опікування про порядок він розпочав репресії проти революційних елементів. Президент почав створювати бонапартистську партію.

Бонапартизм – форма військово-політичної *диктатури*, що проводила *політику лавірування між різними соціальними групами*. Характерні риси – прагнення встановити повний контроль над державою, опора на армію, демагогічні обіцянки швидкого вирішення соціальних проблем. Назва виникла у зв'язку з курсом, який встановив Луї Бонапарт у Франції, поєднуючи демагогію з наступом на демократію, балансуванням, заграванням з різними верствами населення. Спираючись на католицьку церкву, бонапартистський режим намагався видавати себе за загальнонаціональну владу.

Луї Бонапарт мав боротися не лише з республіканцями, але і з монархістами, які вважали, що престол повинен зайняти представник династії Бурбонів або Орлеанської династії. 31 жовтня 1849 р. він відправив до Законодавчих зборів послання, в якому, по суті, проголосив розрив з парламентським режимом і перехід до системи *особистого правління*. Крім того, президент поступово ввів до військ паризького гарнізону відданих йому офіцерів.

За таких умов Законодавчі збори підсилили протистояння президентів. Парламент відмінив загальне виборче право, скасував свободу слова. 31 травня 1850 р. був виданий закон, який вводив трирічний ценз осілої, позбавляв виборчого права людей, засуджених за політичні злочини (образа влади, участь у клубах або таємних товариствах). Цей закон скоротив число виборців на 3 млн. чоловік – головним чином, міських робітників. Це була фатальна помилка парламенту, яка дала Луї Бонапарту головний козир у боротьбі проти республіки.

4 листопада 1851 р. президент звернувся до парламенту з вимогою повернути загальне виборче право. Отримавши відмову, він почав готувати *державний переворот*, який громадськості був представлений як захист демократії.

Державний переворот – *насилююча (неконституційна) зміна (захоплення) влади* в державі. Державним переворотом є і узурпація однією гілкою влади (зазвичай виконавчою) владних повноважень у країні – мається на увазі незаконне припинення діяльності органу представницької влади.

Увечері 1 грудня, за наказом президента, війська зайняли всі стратегічно важливі об'єкти, а вранці наступного дня, **2 грудня 1851 р.**, було арештовано 70 впливових політиків. Луї Наполеон Бонапарт розпустив Законодавчі збори.

Для утвердження державного перевороту 21 грудня 1851 р. був проведений *плебісцит* (опитування населення, всенародне голосування з найбільш важливих питань державного життя), яке повинне було відповісти на питання: «Чи бажає французький народ зберегти владу за Луї Наполеоном Бонапартом і надати йому необхідні повноваження для встановлення конституції на підставах, запропонованих в його прокламації від 2 грудня?» Плебісцит відбувся за умов бонапартистського терору і демагогії і дав «бажаний результат». Відразу ж після плебісциту були знищені всі залишки демократичних свобод.

2.2. Встановлення Другої Імперії

14 січня 1852 р. була прийнята нова Конституція Франції, що встановлювала систему влади за зразком, створеним свого часу Наполеоном Бонапартом. У країні сталося відновлення *монархічної форми правління*.

Обраний населенням *Законодавчий корпус* затверджував закони і бюджет, але не мав законодавчої ініціативи. Члени *Сенату* призначалися президентом з вищих сановників і духовенства довічно і здійснювали нагляд за дотриманням конституції. Члени *Державної ради* розробляли закони на підставі проектів, запропонованих їй головою держави.

Вся повнота *виконавчої влади* належала *президентові*. Президент був головнокомандувачем збройних сил; керував діяльністю міністрів; призначав претендентів на всі важливі посади; укладав союзні і торгівельні договори, оголошував війну; мав законодавчу ініціативу; призначав членів Державної ради і Сенату. Термін повноважень президента збільшувався до 10 років. Виборчим правом володіли чоловіки, що досягли 21 року.

У 1852 р. президент здійснив тріумфальну поїздку по Франції. Його зустрічали криками: «Хай живе імператор!» По поверненню до Парижа президент скликав Сенат, який виніс ухвалу: провести плебісцит з питання про «відновлення імператорської влади в особі Луї Наполеона Бонапарта». За відновлення імперії проголосувало 8 млн. французів. **2 грудня 1852 р.** президент був проголошений *імператором Франції* під іменем Наполеона III.

3. РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

3.1. Німецькі держави

а) Передумови революції. У середині XIX ст. в німецьких державах ще панував феодальний лад, вони залишалися аграрними країнами. Дворянство зберігало свої привілеї. Найміцніше утримувало свої позиції прусське юнкерство.

Юнкерство – великі дворяни-землевласники в Німеччині, що еволюціонували від феодального господарства до капіталістичного. Пануюче становище юнкерства в економіці, в державній, політичній і військовій сферах значною мірою зумовило встановлення спочатку в Пруссії, потім і в Німецькій імперії мілітаристського поліцейсько-бюрократичного режиму.

Головною перешкодою на шляху подальшого розвитку німецьких держав залишалася *політична роздробленість*. У рамках Німецького союзу, створеного у 1815 р., практично самостійно існували 35 держав і чотири «вільних міста». Створення в 1834 р. під егідою Пруссії Митного союзу сприяло розвитку промисловості, особливо металургії, машинобудування, гірничої справи, будівництва залізниць.

Боротьба за *об'єднання* німецьких держав в єдину державу, в якій була зацікавлена німецька буржуазія, стало *основним завданням революції*.

б) Початок революції. На становищі народу важко відбився неврожай і економічна криза. Вироблені товари не знаходили збуту внаслідок низької купівельної спроможності населення. Розпочався голод, посилювалися народні хвилювання.

У німецьких державах наростає *опозиційний рух*, який очолила ліберальна буржуазія, що виступала за створення єдиної німецької держави. Ліве крило буржуазії закликала до знищення станових відмінностей, проголошення республіки. Звістка про те, що в лютому 1848 р. у Франції була проголошена республіка, прискорила неминучий революційний вибух.

Наприкінці лютого – на початку березня 1848 р. в ряді держав Західної і Південно-Західної Німеччини почалися мітинги і демонстрації. До місцевих парламентів направляли петиції, в яких висувалися вимоги свободи друку, зборів, запровадження суду присяжних, створення народної міліції і скликання загальнонімецького національного парламенту. Всюди налякані монархи змушені були йти на певні поступки і допускати до влади діячів опозиції.

в) Революція в Пруссії. 18 березня демонстрації в столиці Пруссії – Берліні вилилися в народне повстання. Озброєні робітники і ремісники оточили королівський палац і почали вимагати ухвалення конституції. В них було зроблено декілька пострілів, після чого в місті було споруджено барикади, і в прусській столиці почалися вуличні бої. У цій ситуації прусський король Фрідріх Вільгельм IV дав обіцянку запровадити конституцію, оголосив відміну

На берлінських барикадах (19 березня 1848 р.)

цензури, амністією всіх політичних в'язнів і скликання парламенту. Барикадні бої продовжувалися. Робітники, ремісники, студенти зайняли частину міста, і 19 березня король був вимушений віддати наказ про вивід військ із столиці. Бюргерство почало створювати Національну гвардію і взяло на себе забезпечення порядку в місті.

Король сформував уряд, до складу якого ввійшли ліберали. У травні 1848 р. в Берліні були скликані Установчі збори, що проголосили створення *Національних зборів* Пруссії, в яких більшість належала ліберальній буржуазії.

г) Франкфуртський парламент. У цей же час у Франкфурті-на-Майні почав роботу загальнонімецький парламент (Національні збори), обраний населенням всіх німецьких держав. Велику частину його депутатів склали представники ліберальної буржуазії та інтелігенції. Депутати вирішили знищити всі види феодальної залежності селян, виробили проект загальнонімецької конституції, в якій проголошувалися демократичні права громадян.

28 березня 1849 р. Франкфуртський парламент прийняв *загальнонімецьку конституцію*. Вона передбачала встановлення в Німеччині спадкової імператорської влади і створення двопалатного парламенту. Імператорський престол був запропонований прусському королю, але Фрідріх Вільгельм IV відмовився, заявивши, що не хоче «піднімати корону з бруду».

Конституція встановлювала рівність усіх перед законом, відміняла привілеї та титули дворянства. Вперше в історії німцям гарантувалися основні *громадянські права та свободи* – недоторканність особи та приватної власності, свобода совісті, слова та зборів. Відмінялися також всі «стосунки кріпацтва», хоча земельні по-винності селяни мали викупляти.

У квітні – травні 1849 р. почалися повстання в Саксонії, Рейнській провінції, Бадені, інших німецьких державах на захист загальнонімецької конституції 1849 р. Але Франкфуртський парламент так і не став органом загальнонімецької влади. Обраний ним уряд не мав ані коштів, ані повноважень. Реальна влада залишалася в руках німецьких монархів, які не збиралися відмовлятися від своїх прав і не визнали загальнонімецький парламент. Національні збори були розігнані військами юртембергського короля.

г) Розвиток подій у Пруссії. У грудні 1848 р. король розігнав Національні збори, була роззброєна Національна гвардія. Вслід за цими подіями монарх видав наказ про «дарування» народові Пруссії *конституції*. Вона підтвердила обіцяні в березні 1848 р. свободи, але зберігала стани і надавала право монархові відмінити будь-який закон, прийнятий *ландтагом* (земельним парламентом). У травні 1849 р. в Пруссії був ухвалений новий закон, який встановлював високий майновий ценз для виборців. Проведені пруськими Національними зборами аграрні реформи відмінили лише другорядні повинності селян. Проте в країні були проведені перетворення, які прискорили промисловий розвиток держави, активізували підприємницьку діяльність.

3.2. Австрія

а) Основні завдання революції. Австрійська імперія, в якій правила династія Габсбургів, була багатонаціональною державою. З 37 млн. населення імперії у 1847 р. 18 млн. становили слов'янські народи (чехи, поляки, словаки, українці, хорвати, словенці), 5 млн. – угорці, були також німці, італійці, румуни та інші. Тому завданням революції, що назрівала, було *звільнення народів* від влади Австрійської імперії, повалення монархії Габсбургів і утворення федерації рівноправних народів або незалежних національних держав.

З цим було нерозривно пов'язано *завдання знищення феодальних порядків* – напівкріпосної залежності селян і станових привілеїв.

б) Початок революції. У березні 1848 р. депутати ландтагу Нижньої Австрії і союз промисловців зажадали запровадження конституції, скликання загальноавстрійського парламенту, відставки *канцлера* (глави уряду) Клеменса Меттерніха, відміни цензури друку і проведення інших демократичних реформ.

Революція в Австрії почалася **13 березня 1848 р.** з демонстрацій і стихійних мітингів віденської бідноти, студентів і бюргерів. На вулицях столиці почалися зіткнення демонстрантів з військами. За цих обставин Фердинанд I був змушений відправити у відставку канцлера К. Меттерніха. Студентам було дозволено створити свою озброєну організацію – «Академічний легіон», а бюргерам – сформувати Національну гвардію. У квітні був створений Комітет громадської безпеки – неофіційний орган влади буржуазії.

в) Подальший розвиток революції. 25 квітня 1848 р. імператор Фердинанд I «дарував» своїм підданам Конституцію, що проголосила свободи, але зберегла владу в руках імператора і *рейхстагу (парламенту)*.

Спроба влади розпустити Національну гвардію та «Академічний легіон» викликала повстання, імператор і уряд покинули столицю. 12 серпня 1848 р. імператор повернувся до Відня, де його зустріли без жодного ентузіазму.

У липні в столиці почав роботу рейхстаг. Хоча в його складі було досить багато слов'янських депутатів, ініціативу на засіданнях захопили австрійські ліберали. Рейхстаг прийняв закон про скасування низки повинностей селян, але безкоштовно відмінялася лише незначна частина повинностей.

г) Повстання в Чехії. У Чехії, найбільш розвиненій у промисловому відношенні території імперії, розгорнувся масовий рух проти австрійського гніту. У Празі був створений Національний комітет, який фактично став урядом Чехії. Селяни домоглися відміни панщини, безробітні – виплат невеликих допомог.

Масштабним проявом визвольного руху в Чехії став **Слов'янський конгрес** (з'їзд представників всіх слов'янських народів Австрійської імперії).

Свідчать документи. З Прокламації I Слов'янського конгресу до народів Європи 12 червня 1848 р.

«Піднімає голову... пригноблений слов'янин, скидає з себе ярмо і вимагає гучним і рішучим голосом свою давню спадщину – свободу. Сильний чисельністю, а ще більше своєю волею і... братською однодумністю своїх племен, він, проте, залишається вірним принципам своїх предків: він не хоче володарювати, панувати; він хоче свободи як для себе, так і для кожного; він вимагає її, безумовно, як найсвятіше право людини. Ми запропонували імператорові Австрії... перетворити імперію на союз рівноправних народів, який однаково задовольнить як своєрідні потреби народів, так і єдність монархії».

Які принципи були проголошені на конгресі? Що було запропоновано Слов'янським конгресом імператорові Австрії?

г) Повстання у Відні в жовтні 1848 р. Поразка революції в Австрії. У жовтні 1848 р. влада вирішила відправити частину віденського гарнізону на придушення угорської революції. У відповідь 6 жовтня почалося народне повстання: ремісники, робітники, студенти перегородили шлях військам; частина гарнізону перейшла на бік народу. Проте повстанцям протистояла величезна

армія, яка влаштувала столиці облогу та артилерійський обстріл. Через три тижні керівники повстання погодилися на капітуляцію.

Після поразки повстання в Австрії було створено новий уряд з представників знаті і великої буржуазії. Імператор **Франц Йосиф**, що вступив на престол у грудні 1848 р. після зречення Фердинанда I, проголосив у березні 1849 р. запровадження нової конституції. Рейхстаг був розпущений. Революція в Австрії зазнала поразки, але повернення до революційних порядків було вже неможливе.

Франц Йосиф I

д) Угорщина. 3 березня 1848 р. нижня палата угорського парламенту, де переважало середнє дворянство, направила імператорові петицію про запровадження в Угорщині *конституції*. 15 березня у Пешті почалися демонстрації інтелігенції, студентів, робітників і ремісників, де висувалися вимоги демократичних свобод, виводу з країни імператорських військ і створення самостійного угорського уряду.

У березні вперше було сформовано уряд Угорщини, що складався з представників середнього дворянства і феодалної аристократії. Уряд виявив відданість Габсбургам. Навесні 1848 р. угорський сейм (парламент) прийняв ряд законів про фінансову і військову самостійність королівства, про скасування податкових привілеїв дворянства, про відміну без викупу всіх феодалних повинностей тощо. Проте землі селяни не отримали. Не знайшли рівноправності слов'яни і румуни, що проживали на території Угорщини.

Ще у вересні 1848 р. з метою придушення революції австрійські війська почали воєнні дії в Угорщині, а в березні 1849 р. внаслідок успішного контрнаступу угорської армії австрійці змушені були покинути країну. 14 квітня 1849 р. угорський сейм проголосив незалежність Угорщини. Австрійський уряд звернувся за допомогою до свого союзника – *Росії*. У червні 1849 р. російська армія почала інтервенцію до Угорщини, і в серпні 1849 р. угорські війська капітулювали. Революція в Угорщині зазнала поразки.

3.3. Революційні події 1848 р. на західноукраїнських землях

Коли до Львова дійшли звістки про повстання у Відні, відставку ненависного князя Меттерніха та обіцянки імператора Фердинанда I провести реформи, почали діяти *поляки*. Вони створили свій політичний орган – Центральну Раду Народову – та приступили до формування Національної гвардії.

2 травня 1848 р. у Львові була утворена *перша українська політична організація* – *Головна Руська Рада*. У своєму маніфесті Рада проголосила, що галицькі русини є частиною великого українського народу. *Провідною вимогою*

Головної Руської Ради був поділ австрійської провінції Галичина на українську (східну) і польську (західну) частини з окремими адміністраціями.

Русько-український національний рух швидко поширився по всьому краю; були утворені 34 повітові ради, почалось формування загонів національної самооборони, 15 травня вийшов перший український тижневик «Зоря Галицька». Шукаючи натхнення у славному історичному минулому, Головна Руська Рада відновила герб галицько-волинських князів (золотий лев на голубому тлі) і прийняла синьо-жовтий прапор як національний стяг українського народу.

16 квітня 1848 р. Фердинанд I видав маніфест, який скасовував панщину в Галичині. Це сталося на 5 місяців раніше, ніж по всій Австрійській імперії.

Револуція 1848 р. дала поштовх і національному руху. Русинські національні вимоги наштовхнулись на сильну опозицію з боку польських політиків.

Гостра сутичка між поляками та українцями відбулася на Слов'янському конгресі у Празі, де відбувся перший у новітній історії дебют українців на міжнародній політичній арені. Під час роботи Слов'янського конгресу в Галичині почалися вибори до рейхстагу. У парламентських дебатах, що відбулися у другій половині 1848 р., українці зосереджувалися на двох питаннях:

- компенсації землевласникам-феодалам за скасування панщини;
- адміністративного поділу Галичини.

Українські селяни відкидали компенсації. У своїй пристрасній промові, перший, будь-коли вголошений українцем у парламенті, селянин Іван Капушак засудив багатовікове гноблення селянства, закінчивши її словами: «Чи за такі образи й кривди ми ще маємо платити компенсацію? Напевно, ні. Хай нашою платою будуть ті батоги і нагайки, що шмагали по наших спинах. Хай вони задовольнять панів!» І хоча промова викликала захоплені оплески, пропозиція про виплату компенсації все ж таки пройшла невеликою більшістю голосів. Розчаровані селянські депутати втратили інтерес до подальших дискусій.

Інші представники української делегації вважали адміністративний поділ Галичини на окремі українську та польську частини «справою життя і смерті для народу». Але й їм після кількох місяців гострих дебатів не вдалося переконати більшість парламенту. Тим часом імперський уряд став поступово брати ситуацію під контроль. У грудні парламент розпустили.

Конкретнішими були здобутки українців на місцевому рівні. У липні 1848 р. вони заснували у Львові «Галицько-руську матицю», організацію, яка мала на меті публікувати для широкого читача дешеві книжки про релігію, звичаї, ремесла, сільське господарство та педагогіку, сприяти викладанню в школах українською мовою. У цей період українці розпочали будівництво у Львові Народного Дому, що мав містити музей, бібліотеку та видавництво, домоглись заснування кафедри української мови й літератури у Львівському університеті (першим завідувачем став Яків Головацький). І нарешті, наприкінці 1848 р., не бажаючи приєднуватися до контрольованої поляками Галицької народної гвар-

дії, українці, виявляючи свою відданість Габсбургам, попросили згоди Відня *сформувати українські військові частини*.

На початку листопада 1848 р. у Львові дійшло до сутичок між австрійськими загонами і польською Національною гвардією. Після розправи з польським рухом австрійський уряд перестав підтримувати русько-українські організації, і вони незабаром припинили своє існування. 1–2 листопада 1848 р. відбулося масштабне повстання мешканців Львова, але воно зазнало поразки.

3.4. Особливості революції в Італії

а) Завдання та початок революції. Завданнями революції в Італії були:

- ліквідація абсолютистських феодальних порядків;
- знищення державної роздробленості та австрійського гніту;
- створення єдиної національної італійської держави.

Революція почалася з народного повстання в Палермо (острів Сицилія) у **січні 1848 р.** Виступ викликав заворушення по всій Італії: мітинги, демонстрації з вимогою конституції, політичних свобод і війни з Австрією приваблювали десятки тисяч італійців. В результаті у лютому–березні 1848 р. у всіх італійських державах, за винятком Ломбардії і Венеціанської області, були запроваджені конституції і сформовані уряди з поміркованих лібералів.

Звістка про революцію у Відні в березні 1848 р. викликала потужні анти-австрійські виступи в Ломбардії і Венеціанській області. У Венеції була проголошена республіка і створений Тимчасовий уряд. У Мілані протягом п'яти днів йшли запеклі бої між населенням міста і 15-тисячним австрійським гарнізоном. Зазнавши важких втрат, австрійці покинули місто.

Погляд сучасника. Із спогадів члена республіканської організації «Молода Італія» Ф. Орсіні про початок революції в Італії:

«Після звістки про революцію в Мілані Італію охопило полум'я. «На війну!», «У табір!» – такі заклики чулися з усіх боків. Молоді дівчата опоясували мечем своїх коханих... Молоді люди покидали службу і домашній затишок, щоб іти на допомогу співвітчизникам для вигнання ненависних австрійців. Країна, яку століттями тримали в рабстві, не знала воєнної науки, була роз'єднана та зневажена іноземцями, одним ударом розбила свої ланцюги і кинула їх в обличчя чужоземцям-ворогам... з гаслами: «Свобода, незалежність і єдність!»

Чим був викликаний революційний і патріотичний підйом в Італії?

б) Італійсько-австрійська війна. На гребені патріотичного підйому король Сардинського королівства Карл Альберт під гаслом національного об'єднання країни у березні 1848 р. оголосив війну Австрії. Проте перша війна за незалежність італійських держав закінчилася невдачею. Командувач австрійської армії фельдмаршал Радецький завдав п'ємонтцям *поразки при Кустоці*, без бою зайняв Мілан і змусив Карла Альберта підписати принизливе перемир'я: Ломбардія і Венеція були повернені під владу австрійських Габсбургів.

У березні 1849 р. п'ємонтські війська відновили військові дії проти Австрії, але знов зазнали поразки. Король Карл Альберт відрікся від престолу на користь сина Віктора Еммануїла. Результат війни став трагедією для італійців. Австрія окупувала Тоскану, було придушено повстання на Сицилії і фактично анульовані всі конституційні реформи в Неаполітанському королівстві.

в) Римська республіка. Поразка у війні з Австрією викликала в країні новий підйом революційного руху. Нестримно розвивалися події в Римі, де в листопаді 1848 р. спалахнуло народне повстання. Папа Пій IX втік із міста. Італійські демократи, у тому числі лідер патріотичної організації «Молода Італія» *Джузеппе Мадзіні*, і прибулий до Риму герой визвольної боротьби *Джузеппе Гарібальді* закликали римлян проголосити в місті республіку. Під тиском демократів у Римі були проведені вибори до Установчих зборів. У лютому 1849 р. на першому ж його засіданні депутати ухвалили закон про позбавлення Папи Римського світської влади і **проголосили Римську республіку**. Була проведена низка демократичних реформ.

3 липня 1849 р. Установчі збори затвердили Конституцію Римської республіки – найдемократичнішу на італійській землі. Проте цього ж дня на французьких багнетах в Римі була відновлена влада Папи: на його прохання проти Римської республіки виступили війська Франції, Австрії, Іспанії і Неаполітанського королівства. У серпні 1849 р. капітулювала Венеція.

4. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ І НАСЛІДКИ РЕВОЛЮЦІЙ 1848–1849 рр.

4.1. Причини поразки революцій 1848–1849 рр.

- *Роз'єднаність цілей, завдань і дій в ході революцій представників різних політичних і соціальних груп* (лібералів, республіканців, ремісників, робітників, студентів, селян тощо);
- *відсутність єдності демократичних сил* у боротьбі за ухвалення прогресивних конституцій, створення правової держави;
- *державна роздробленість в Німеччині та Італії* стояла на шляху вирішення політичних, економічних і соціальних завдань у ході революцій;
- *наявність міжнаціональних суперечностей*, наприклад, в Австрійській імперії, які стояли на шляху об'єднання революційних сил;
- *залучення іноземних військ* для придушення революцій.

4.2. Наслідки революцій 1848–1849 рр.

Не дивлячись на те, що у Франції була знищена завойована народом республіка і відновлена монархія, а революції в Німеччині, Австрійській імперії, Італії закінчилися поразками, вони дали значний поштовх подальшому розвитку індустріальної цивілізації, стали прискорювачами суспільного прогресу:

- в країнах Західної і Центральної Європи зникли залишки кріпацтва, завершився промисловий переворот;
- знищення феодальних пережитків в економіці сприяло розвитку товарно-грошового капіталістичного господарства;

- влада багатьох монархів була обмежена конституціями і парламентами;
- боротьба за впровадження конституцій і створення демократичних республік була спробою створення громадянського суспільства і правової держави;
- революції прискорили процес формування націй; у Німеччині та Італії завершилося подолання роздробленості і створення національних держав; Угорщина добилася права на самоврядування, Австрійська імперія була перетворена на двоєдину Австро-Угорську монархію.

а) Франція. У Франції була знищена завоювана народом республіка і відновлена монархія (Друга Імперія, 1852–1870 рр.). Країна була позбавлена політичної свободи.

В той же час, у Франції завершився промисловий переворот, відбувався швидкий розвиток промисловості, торгівлі, банківської справи.

б) Німеччина. Революція в Німеччині зазнала поразки. Вона не досягла своєї основної мети – національного об'єднання країни – і залишилася незавершеною. Революція не призвела до ліквідації монархії. Проте багато пережитків феодалізму було знищено. У Пруссії та інших німецьких державах діяли конституції, що забезпечували населенню основні громадянські права і свободи. Об'єднання Німеччини демократичним шляхом не здійснилося. На зміну йому пропонувався інший шлях об'єднання – військовий (за допомогою сили), в якому провідну роль відігравала Пруссія. У цій країні у 50-і рр. був встановлений реакційний політичний режим.

в) Австрія. Після поразки революції в Австрії почався період політичної реакції: посилилася цензура газет і журналів, зник суд присяжних, уряд втручався в судову діяльність; католицизм був визнаний державною релігією.

Проте революція сприяла ліквідації кріпацтва, обмеженню абсолютизму, послабленню національного гніту. Революційні події сприяли піднесенню національної самосвідомості *українців*. Внаслідок революції Австрійська імперія перетворилась в 1867 р. на двоєдину державу – Австро-Угорську монархію.

г) Італія. Революція в Італії зазнала поразки, не вирішивши завдань звільнення і об'єднання країни. здійснення демократичних перетворень у суспільстві. Через роздробленість країни, як і в Німеччині, революційні виступи в різних регіонах Італії відбувалися не одночасно. Вирішальну роль у розгромі революційних сил відіграла інтервенція європейських держав.

Проте події 1848–1849 рр. розхитали абсолютистські режими в Італії, стали поштовхом до подальшого розвитку національно-визвольного руху.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. У яких країнах Європи в 1848–1849 рр. відбулися революції?
2. Назвіть народи, які проживали на території Австрійської імперії.

3. Які були причини перемоги Луї Бонапарта на президентських виборах?
4. Розкажіть про боротьбу народів Чехії та Угорщини за незалежність.

II. Для систематизації учбового матеріалу

1. Назвіть спільні передумови революцій у Франції, Німеччині, Італії, Австрії.
2. Порівняйте революційні події в лютому і у червні 1848 р. у Франції. У чому полягала їх принципова відмінність?
3. Визначте спільні риси розвитку революційних подій у Німеччині та Італії.
4. Назвіть основні причини поразки революцій 1848–1849 рр.
5. Які підсумки і наслідки революцій 1848–1849 рр.?

III. Для обговорення в групі

1. Чому революції 1848–1849 рр. отримали назву «Весна народів»?
2. Як Ви вважаєте, яку роль у революціях 1848–1849 рр. відіграли ліберальна буржуазія та інтелігенція?
3. Після закінчення революцій одні стверджували, що «кров була пролита дарма», а інші відзначали, що, не зважаючи на поразку, події 1848–1849 рр. прискорили суспільний прогрес. Що Ви думаєте з приводу цих тверджень?
4. Чим революції в 1848–1849 рр. відрізнялися від руху чартистів у Британії?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «ліберальні реформи», «державний переворот», «юнкерство», «плебіцит».
2. Які держави, території в першій половині XIX ст. відносилися до італійських: Сардинське королівство, Саксонія, Тоскана, Модена, Неаполітанське королівство, Далмація, Папська область, Македонія, Ломбардія, Каталонія.

V. Творчі завдання

- 10 грудня 1848 р. у Франції відбулися президентські вибори. За їхніми підсумками перемогу отримав Луї Наполеон Бонапарт.
- Використовуючи текст підручника, складіть основні тези передвиборчої програми майбутнього президента країни.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 25 лютого 1848 р.проголошення республіки у Франції
- січень – лютий 1848 р.початок революції в Італії
- березень 1848 р.народні повстання у Відні, в Берліні
- червень 1848 р.повстання робітників у Парижі
- 2 грудня 1851 р.державний переворот Луї Бонапарта
- 2 грудня 1852 р.Луї Наполеон Бонапарт проголошений
.....імператором під іменем Наполеона III

Узагальнення з теми № 1: «Французька революція кінця XVIII ст. Європа у період наполеонівських війн»

Періодизація Французької революції кінця XVIII ст.

Дата	Період
14.07.1789 – 10.08.1792	<i>Початок революції.</i> При владі перебували <i>феліяни</i> – політичне угруповання, яке представляло інтереси великої буржуазії.
10.08.1792 – 02.06.1793	<i>Повалення монархії і встановлення республіки.</i> При владі перебували <i>жирондисти</i> – представники інтересів буржуа-республіканців.
02.07.1793 – 27.07.1794	<i>Якобінська диктатура.</i> Якобінці – радикальні революціонери, що представляли інтереси дрібної і середньої буржуазії.
27.07.1794 – 09.11.1799	<i>Термідоріанський режим.</i> Влада – в руках <i>термідоріанців</i> , що представляли інтереси «нових багатіїв», які з'явилися в роки революції.

Підсумки і значення Французької революції кінця XVIII ст.

1. Революція стала найбільшим соціальним переворотом Нового часу; мала величезний вплив не лише на розвиток подій у багатьох країнах Європи.
2. Революція у Франції знищила феодальний устрій і абсолютизм.
3. Буржуазія перемогла дворянство, повністю зруйнувавши старе суспільство і державу; політична та економічна влада в країні перейшла до буржуазії.
4. Після революції остаточно запанувала власність буржуазії і створилися передумови для промислового перевороту.
5. У селі зміцнилося велике землеволодіння, скасовувалися станові феодальні пережитки, проте основна маса селянства відчувала нестачу землі.
6. Завдяки Французькій революції сформувалося уявлення про націю як носія державної влади, що має право самостійно вирішувати свою долю.
7. Революція відбувалася під егідою представницьких виборних органів, що сприяло розвитку парламентської демократії; внаслідок революції з'явилася нова форма державного правління – парламентська республіка.
8. Французька революція змела всі станові бар'єри, скасувала привілеї дворянства і духовенства; проголосила невід'ємні права людини і громадянина, гарантом яких виступила держава; в ході революції було закладено початок формування правової держави і громадянського суспільства.
9. Революційна диктатура і революційний терор стали орієнтирами для багатьох поколінь революціонерів XIX–XX ст.; багато хто з них повторив трагічний досвід революційної Франції.

Узагальнення з теми № 2: «Європа в добу революцій 1848–1849 рр.»

Особливості соціально-економічного розвитку європейських країн у першій половині XIX ст.

Країна	Особливості соціально-економічного розвитку
Велика Британія	Промисловий переворот закріпив провідні позиції Великої Британії в світовій економіці. Велика Британія зміцнила свої позиції як «володарка морів». Розвиток економіки гальмувався кризами.
Франція	Промислова революція проходила повільніше, ніж у Британії: більшість населення працювала в сільському господарстві, а працю селян використовувати було вигідніше, ніж застосовувати машини. До 1850 р. головну роль у французькій економіці продовжувало відігравати сільське господарство.
Німецькі держави	Політична роздробленість і панування феодальних і напівфеодальних порядків гальмували розвиток економіки і прогресу в цілому. До середини XIX ст. німецькі держави залишалися аграрними. Створення Митного союзу сприяло розвитку промисловості.
Австрія	Австрійська імперія переживала кризу переходу від феодалізму до капіталістичних стосунків та кризу, пов'язану з припиненням континентальної блокади і закінченням наполеонівських війн.
Росія	Росія продовжувала залишатися аграрною країною; у сільському господарстві, яке розвивалося екстенсивно, панували кріпосні відносини. Перші фабричні підприємства нового типу виникли у 30-х рр.

Особливості політичного розвитку європейських країн у першій половині XIX ст.

Країна	Особливості політичного розвитку
Велика Британія	Велика Британія була парламентською монархією; продовжувала формуватися двопартійна система. З 1837 р. розпочалася «вікторіанська епоха» – підйом економічної, військової могутності країни. Чартизм був першим масовим рухом робітників. Британські власті змушені були піти на проведення деяких демократичних реформ.
Франція	У 1815 р. у Франції реставрувалася монархія Бурбонів. Політична влада перейшла до феодальної аристократії. Липнева революція 1830 р. повалила династію Бурбонів. Влада перейшла в руки землевласників, банкірів і промисловців. За Липневої монархії (1830–1848 рр.) посилювалися позиції буржуазії.

Німецькі держави	<p>Після розгрому наполеонівської армії рішенням Віденського конгресу був створений Німецький союз (у складі 35 держав і 4 «вільних міст») – конфедерація незалежних держав, які не мали єдиного законодавства, армії, фінансової системи, дипломатичного представництва. Загострювалося суперництво за лідерство в об'єднувальному русі між Австрією і Пруссією. На передові позиції висувалася Пруссія.</p> <p>Наростав опозиційний рух, рушійною силою якого виступили студенти. Вони організовувалися в таємні товариства, проводили маніфестації, мітинги, демонстрації. У відповідь власті застосовували терор, посилювали поліцейський нагляд, проводили арешти.</p>
Австрія	<p>Монархія Габсбургів була багатонаціональною державою. У 30–40-х рр. XIX ст. в імперії посилювався рух за відродження національної культури, який супроводжувався підвищенням національної самосвідомості і поширенням національно-визвольних ідей.</p> <p>Політика канцлера К. Меттерніха була спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі, здійснення політичних репресій, на боротьбу з революційним і національним рухами.</p>
Росія	<p>Російська імперія залишалася самодержавною монархією, багатонаціональною державою. Російське суспільство було феодальним, найчисельнішим станом було селянство – 30 млн. чоловік; з них майже 20 млн. були кріпаками.</p> <p>У громадському русі в першій половині XIX ст. брали участь декабристи; члени студентських гуртків; ліберальна опозиція самодержавному режиму («західники» і «слов'янофіли»); національно-визвольні рухи; члени гуртка петрашевців, прихильники «російського обцинного соціалізму» (О. Герцен та інші).</p>

Підсумки і наслідки революцій 1848–1849 рр.

Країна	Підсумки і наслідки революції
Франція	У Франції була відновлена монархія (Друга Імперія, 1852–1870 рр.). В той же час, у 50–60-і рр. завершився промисловий переворот.
Німецькі держави	Революція не досягла своєї мети – національного об'єднання країни, але багато пережитків феодалізму було знищено.
Австрійська імперія	Революція зазнала поразки. Проте вона сприяла ліквідації кріпацтва, обмеженню абсолютизму, послабленню національного гніту, активізації національно-визвольного руху.
Італійські держави	Революція в Італії зазнала поразки, але стала важливим етапом у національно-визвольному та об'єднувальному рухах.

Тема 3. Європа й Америка у добу об'єднання й модернізації суспільства

§10. Політична роздробленість Німеччини. Втрата своїх позицій Австрією й посилення Пруссії

1. РОЗДРОБЛЕНІСТЬ НІМЕЧЧИНИ ТА БОРОТЬБА ПРУССІЇ ТА АВСТРІЇ ЗА ГЕГЕМОНІЮ В ЇЇ ОБ'ЄДНАННІ

1.1. Загострення суперництва між Пруссією та Австрією

Створення національної держави ставало потребою усього німецького народу. Питання полягало в тому, яким чином буде здійснено це завдання і в який спосіб відбудеться об'єднання Німеччини.

На початок 50-х рр. сформувалися **два шляхи об'єднання Німеччини**:

- «**малонімецький**» – під верховенством Пруссії;
- «**великонімецький**» – під верховенством Австрійської імперії.

Після придушення виступу республіканців наприкінці травня 1849 р. король Пруссії Фрідріх Вільгельм IV разом із Саксонією і Ганновером опублікував свій варіант Конституції Німеччини. Понад 20 німецьких держав прийняли умови Берліна, погодившись стати членами так званого **Пруського союзу**.

Проте Росія та Австрія не бажали посилення Пруссії і реального об'єднання Німеччини. Австрія після революції 1848–1849 рр. не мала сил для військової протидії. Тому у 1849 р. вона уклала з Пруссією угоду про спільне управління німецькими справами. У 1850 р. за ініціативою Австрії був скликаний сейм Німецького союзу (Франкфуртський сейм), що відзначився відновленням колишніх порядків в управлінні Німеччиною. Пруссія не визнала сейм. Отже, **дві найбільші німецькі держави йшли на збройний конфлікт**, решта членів Німецького союзу розділилася у своїх симпатіях.

1.2. Підготовка до об'єднання Німеччини

У німецьких державах зростало число прихильників об'єднання Німеччини під верховенством прусської династії Гогенцоллернів. Буржуазні кола **північнонімецьких держав** виступали за «малонімецький» шлях об'єднання країни, за якого Австрія не повинна була увійти до складу майбутньої Німецької держави. Але **південнонімецькі** держави (Баден, Вюртемберг та інші) хотіли зберегти свою незалежність і сподівалися на підтримку Австрії. Населення цих держав не любило чванливих прусських чиновників і офіцерів, а буржуазія побоювалась потужніших північних конкурентів.

Після смерті короля Фрідріха Вільгельма IV у січні 1861 р. новим прусським монархом став його брат **Вільгельм I**. Перші роки правління Вільгельма I отримали назву «**Нової доби**», оскільки були заповнені реформами. Парламент схвалив реформу Митного союзу, збільшення витрат на освіту, але *відмовився*

підтримати реформу армії. Метою військової реформи було збільшення регулярної армії (замість ополчення) та впровадження трирічної військової служби (замість двох років).

Нова реформа вимагала значного збільшення військового бюджету, але представники буржуазії, що засідали в нижній палаті парламенту, бачили в цій реформі прагнення позбавити армію демократичних рис і відмовилися виділити гроші. У Пруссії почався **конституційний конфлікт**.

Фрідріх Вільгельм IV

Конституційний конфлікт у Пруссії – конфлікт між нижньою палатою парламенту з одного боку та королем і урядом – з іншого з **питання розподілу коштів на реформування** всіх життєво важливих систем держави: військової, бюрократичної, фінансової, конституційної тощо.

На виборах до Палати депутатів у 1861 р. перемогла створена представниками ліберальної буржуазії Прогресивна партія. Розбіжності між пруським урядом і новообраною палатою різко загострилися, коли нижня палата парламенту відхилила представлений урядом проєкт бюджету. 11 березня 1862 р. був виданий указ короля про розпуск Палати депутатів. У новообраній Палаті депутатів, де прогресисти знову опинилися в більшості, законопроект про військову реформу був повторно відхилений. Конституційний конфлікт загострився.

Вільгельм I

Багато військових пропонували вжити рішучі заходи проти парламенту, але відновлення абсолютистських методів правління було небезпечне – опозиційну буржуазію підтримував широкий народний рух. Тому далекоглядні пруські дворяни прагнули повернути на свій бік **ліберальну буржуазію** і, відхиляючи вимоги реформ, були готові здійснити її мрії про об'єднання країни.

1.3. План О. фон Бісмарка об'єднати Німеччину «залізом і кров'ю»

23 вересня 1862 р. король призначив на пост голови уряду і міністра закордонних справ Пруссії **Отто фон Бісмарка**, «сильну людину, що користувалася репутацією». Це про нього король Фрідріх Вільгельм IV ще у 1848 р. сказав: «Завзятий реакціонер, пахне кров'ю, використовувати пізніше».

Отто фон Бісмарк

Отто фон Бісмарк (1815–1898 рр.) – князь, видатний державний діяч Пруссії і Німеччини, перший рейхсканцлер Німецької імперії у 1871–1890 рр. Був вихідцем із давнього пруського роду, здобув юридичну освіту, обіймав чиновницькі посади, служив в армії. У травні 1851 р. став представником Пруссії в союзному сеймі у Франкфурті-на-Майні. У 1859 р. він був призначений посланцем до Росії, а у 1862 р. – до Франції. У 1862 р. Бісмарк став на чолі уряду Пруссії. Він об'єднав

Німеччину на прусько-мілітаристській основі, зміцнював панування в країні юнкерсько-буржуазного блоку, вів боротьбу проти клерикальної опозиції («культуркампф»), запровадив Винятковий закон проти соціалістів, був ініціатором низки соціальних реформ. О. фон Бісмарк – один із головних організаторів Троїстого союзу, спрямованого проти Франції і Росії. При цьому він вважав, що війна з Росією була б небезпечною для Німеччини.

О. фон Бісмарк з'явився до ландтагу з проектом військової реформи і зажадав його затвердження, проте Палата депутатів знов відмовилася задовольнити вимоги уряду. Тоді, незважаючи на відмову парламенту, глава пруського уряду у 1863–1866 рр. **провів військову реформу**, витративши великі кошти на реорганізацію армії та її озброєння. Конфлікт між правом та силою закінчився перемогою останньої. Бісмарк діяв, ігноруючи існування парламенту. Опорою своєї **консервативної політики** він вважав ті верстви населення, в яких збереглися пережитки станових уявлень: селян, ремісників, дрібних торговців.

О. фон Бісмарк поставив перед собою мету – об'єднати Німеччину «зверху», не допустивши розгортання широкого демократичного руху. Як єдиний можливий метод для цього він обрав **використання військової сили**.

Консервативна політика – прихильність до традиційних цінностей, настанов, стабільності, неприйняття нового, недовіра до проектів реформістів.

Свідчать документи. З промови О. фон Бісмарка в бюджетній комісії ландтагу 30 вересня 1862 р.:

«...Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність; нехай Баварія, Вюртемберг, Баден ідуть на поступки лібералізму, ніхто, проте, не віддасть їм ролі, яку відіграє Пруссія... Не промовами і постановами більшості вирішуються великі питання сучасності... – це було великою помилкою 1848 і 1849 рр., – а залізом і кров'ю...»

1. Які уроки брав до уваги Бісмарк із революційних подій 1848 і 1849 рр.?
2. Чому він відводив Пруссії вирішальну роль в об'єднанні Німеччини?

1.4. Війна з Данією

Першим кроком до об'єднання німецьких земель стала війна проти Данії за герцогства Шлезвіг і Гольштейн. У листопаді 1863 р. у Данії була прийнята нова конституція, за якою Шлезвіг приєднувався до данського королівства. Хоча стосунки між Пруссією та Австрією були у край напруженими, проти Данії вони виступили спільно. Коротка, але кровопролитна війна закінчилася поразкою Данії, якій не надала допомоги жодна з європейських держав. 30 жовтня 1864 р. у Відні був підписаний мирний договір, за яким Данія втратила Шлезвіг, Гольштейн і Лауєнбург, що переходили під спільне управління Пруссії та Австрії. Пруссія отримала право управляти в Шлезвізі, а Австрія – в Гольштейні.

1.5. Війна з Австрією

Бісмарк провокував зіткнення Пруссії з Австрією, сподіваючись на силу прусської армії. Йому вдалося забезпечити нейтралітет Росії і Франції, а у 1866 р. він уклав таємний союз з Італією, пообіцявши їй Венеціанську область за допомогу в боротьбі проти Австрії. Навесні 1866 р. міністр-президент зажадав від Австрії згоди на реформу Німецького союзу. Не отримавши бажаної відповіді, Пруссія направила війська до Гольштейну і внесла до союзного сейму проект нової конституції Німецького союзу, який передбачав виключення з нього Австрії. Сейм підтримав Австрію. У червні 1866 р. Пруссія вийшла з Німецького союзу і відразу ж почалася австро-прусска війна. На боці Австрії виступили держави Південної Німеччини.

З перших же днів війни *перевага була на боці Пруссії*. Її чудово озброєні і підготовлені війська вступили в австрійські володіння. На початку липня австрійці зазнали нищівної поразки в Чехії, а тим часом інші прусські військові частини розгромили війська південних німецьких держав – союзників Австрії і зайняли столицю Німецького союзу Франкфурт-на-Майні.

Австрія, проти якої з півдня діяли також італійські війська, змушена була укласти з Пруссією мирний договір, підписаний у Празі в серпні 1866 р. За його умовами *Німецький союз розпускався, а Австрія відмовлялася від претензій на гегемонію в Німеччині*. Пруссія отримала право створювати нові об'єднання держав без участі Австрії. Згодом Пруссія приєднала Шлезвіг, Гольштейн, Ганновер, Нассау і Франкфурт-на-Майні. Італія у винагороду за виступ проти Австрії отримала обіцяну Венеціанську область.

1.6. Утворення Північnonімецького союзу (1866–1867 рр.)

Війна з Австрією стала вирішальним кроком досягнення національної єдності. Замість Німецького союзу під прусською гегемонією був створений новий *Північnonімецький союз*, до якого увійшла 21 держава, розташовані на північ від Майна. Католицькі землі Південної Німеччини – Баварія, Баден, Вюртемберг і Гессен-Дармштадт тимчасово зберегли свою незалежність, але

незабаром вимушені були укласти з Пруссією союзні договори. Конституція Північнонімецького союзу (1867 р.) надала виконавчу владу спадковому президентові Союзу – *королю Пруссії*. Парламент нового Союзу складався з верхньої федеральної палати (*бундесрату*) і нижньої палати (*рейхстагу*).

Члени Північнонімецького союзу зберігали політичну автономію, мали своїх монархів, конституції і власне судочинство. Також були введені єдина валюта, єдине комерційне і промислове законодавство, але члени Союзу повинні були визнати гегемонію Пруссії і як спільний національний прапор – чорно-білий прапор Гогенцоллернів з доданою до нього знизу червоною смугою.

Утворення великого національного об'єднання відкрило простір економічній ініціативі німецької буржуазії. Проте об'єднання країни було здійснене не так, як це уявляли собі ліберали. Це завдання правлячі кола Пруссії вирішували «залізом і кров'ю», а «хрещеним батьком» нової держави став О. фон Бісмарк.

З утворенням Північнонімецького союзу в центрі Європи виникла військово-бюрократична, агресивно налаштована монархія.

2. ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ в 1871 р.

2.1. Війна з Францією (1870–1871 рр.)

Після австро-пруської війни 1866 р. і створення Північнонімецького союзу на шляху об'єднання Німеччини під егідою Пруссії стояла лише *Франція*, яка побоювалась створення потужної держави на своїх кордонах. О. фон Бісмарк був переконаний, що війна з Францією неминуха і необхідна для завершення об'єднання Німеччини. Для забезпечення нейтралітету держав Європи Бісмарк хотів спровокувати Францію на оголошення війни, чого добився за допомогою провокації. *Приводом* для війни стало прагнення Пруссії посадити на іспанський престол родича прусського короля Вільгельма I – Леопольда Гогенцоллерна-Зігмарінгена.

19 липня **1870 р.** імператор Франції *Наполеон III оголосив війну Пруссії*. Франція була погано підготовлена до війни, а війська Пруссії та її союзників майже удвічі були більшими від противника. На початку серпня війська німецьких держав переправились через Рейн і в перших боях завдали поразки французькій армії. Незабаром великі угруповання французьких військ були оточені і розбиті поблизу фортеці Мец і р. Седан.

Повідомлення про Седанську катастрофу і взяття в полон імператора Наполеона III викликало в Парижі народне повстання. Друга імперія пала, до влади прийшов уряд національної оборони, проте і йому не вдалося організувати опір супротивнику. Париж опинився в облозі. Небезпека голоду та епідемії змусила французів укласти перемир'я (28 січня 1871 р.), а потім і мирний договір (попередній 26 лютого у Версалі і остаточний 10 травня у Франкфурті). *Франко-пруська війна закінчилася повною поразкою Франції.*

2.2. Утворення Німецької імперії

З розгромом Франції були усунені зовнішні перепони об'єднання німецьких держав. У листопаді 1870 р. між Північнонімецьким союзом і південнонімецькими державами – Баденом, Баварією, Гессен-Дармштадтом, Вюртембергом – були підписані *союзні договори*, відповідно до яких південнонімецькі держави вимушені були погодитися увійти до складу Німецької імперії, що створювалася.

Проголошення Німецької Імперії (1871 р.)

Коли **18 січня 1871 р.** прусська артилерія обстрілювала Париж, в Дзеркальному залі Версальського палацу було проголошено створення *Німецької імперії*. Вільгельм I ставав імператором Німеччини, зберігаючи за собою титул короля Пруссії. До складу імперії *увійшли всі німецькі держави, окрім Австрії*. Місцеві князі і королі зберегли свої трони, погодилися підкорятися спільній конституції та імператорові Німеччини.

Об'єднана Німеччина стала однією з *найпотужніших і найвпливовіших* держав.

Внаслідок завершення процесу об'єднання з'явилася Німецька імперія, яка стала новим центром сил в Європі.

3. ПЕРЕТВОРЕННЯ АВСТРИЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ДУАЛІСТИЧНУ МОНАРХІЮ

3.1. Початок реакції та спроби реформ

Після придушення революцій 1848–1849 рр. Австрійська імперія була перетворена на унітарну державу з необмеженою центральною владою.

Унітарна держава – форма державного устрою, за якою територія держави, на відміну від федерації, *не має в своєму складі федеральних одиниць* (штатів, земель, автономій, округів тощо), а поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (райони, області тощо) і керується безпосередньо з центру (столиці держави).

В Австрійській імперії була ліквідована регіональна специфіка і самостійність територій, що входили до неї. В Угорщині була посилена військова присутність, поліцейські формування і цензура. Втім, навіть за цих умов були збережені свобода розпоряджатися особистою власністю, рівність усіх перед

законом, а у 1853 р. була проведена *аграрна реформа*, яка ліквідувала кріпосне селянство.

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. *Австрія опинилася в повній ізоляції в Європі*: австрійська інтервенція до Дунайських князівств у період Кримської війни (1853–1856 рр.) зруйнувала союз із Росією, відмова від активної участі в цій війні відштовхнула від неї Францію. Стосунки з Пруссією погіршилися через австро-пруське протистояння в процесі об'єднання німецьких держав. У 1859 р. вибухнула австро-італо-французька війна, що обернулася крахом австрійських військ та утворенням Італійського королівства. Поразка у війні викликала масові антиурядові виступи, особливо потужні в Угорщині.

Все це змусило імператора піти на *поступки національним рухам*. 20 жовтня 1860 р. був виданий «*Жовтневий диплом*» – *нова конституція імперії, що відновила автономію регіонів*. Угорська мова була оголошена офіційною на території Угорщини, але заворушення в Угорщині продовжилися. У той же час нова конституція викликала незадоволення слов'янських регіонів імперії, які протестували проти надання особливих прав угорцям, а також австрійських лібералів, які побоювалися того, що в новому імперському парламенті австрійці опиняться в меншості.

У результаті 26 лютого 1861 р. був опублікований «*Лютневий патент*», що змінював *жовтневу конституцію у дусі централізації*: права регіональних ландтагів були скорочені, а повноваження імперського парламенту, що був розширений, формувалися тепер не за національно-територіальним, а за становим принципом.

Державні збори *Угорщини* відмовилися затвердити «Лютневий патент» і утрималися від послання своїх представників до імперського парламенту. Імператор розпустив Державні збори та місцеві збори. В Угорщині був запроваджений режим надзвичайного стану, який поширився і на інші регіони імперії. У 1863 р. імперський парламент покинули чеські і польські депутати, чим повністю паралізували його роботу. Таким чином, *спроби реформ провалилися*.

3.2. Угорський національний рух у 1849–1863 рр.

Угорський національний рух у 1848–1849 рр. був неоднорідним.

Центристи безуспішно намагалися переконати австрійський уряд повернутися до федералізму та автономії регіонів, що існував до 1848 р., вважаючи, що лише розширенням прав областей, складових імперії, можна добитися її зміцнення.

Популярнішими серед угорців, проте, були ті політичні угруповання, які *ініціювали рух «пасивного опору»* (ухилення від сплати податків, неучасть в адміністрації, відмова від будь-якої співпраці з урядовими структурами, демонстративне «неволоніння» німецькою мовою). Їх метою було відновлення внутрішнього суверенітету Угорщини в межах Австрійської імперії.

Представники **радикального крила** угорського національного руху на чолі з Лайошем Кошутом виступали з вимогами незалежності як Угорщини, так і інших національних регіонів і формування угорсько-слов'яно-румунської конфедерації під керівництвом Угорщини. У 1859–1861 рр. був **під антиавстрійських** виступів за суверенітет Угорського королівства при збереженні унії з Австрією. У 1863 р. австрійський уряд знову повернувся до **автократичних** методів управління.

3.3. Австро-угорське зближення

Не зважаючи на провал конституційних реформ 1860–1861 рр., **імператор Франц Йосиф I** сподівався на вирошення компромісу з угорським національним рухом, що дозволив би зміцнити монархію. У 1865 р. почалися секретні переговори через посередників між імператором і представниками угорських лібералів.

Австро-угорське зближення прискорили міжнародні події середини 1860-х рр. Різде послаблення Австрійської імперії при одночасному посиленні загрози з боку Росії і зростанні національних рухів слов'янських народів імперії (перш за все, чехів) стурбували угорських лідерів. Тактика «пасивного опору» позбавляла угорську еліту можливості брати участь в управлінні країною. Все це призвело до того, що **угорські ліберали вирішили відмовитися від національної ідеології часів революції** і значно знизили об'єм своїх вимог на переговорах з австрійським урядом.

У той же час австрійські ліберали також прийшли до усвідомлення необхідності союзу з угорцями для збереження переваги австрійців у західній частині імперії.

3.4. Підписання австро-угорського договору

8 лютого **1867 р.** між Францем Йосифом I і представниками угорського національного руху був підписаний договір, відповідно до якого **Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію Австро-Угорщину**.

 Дуалістична монархія (від лат. dualis – подвійний) — один із двох видів конституційної монархії поряд з парламентською; є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентарної. При дуалістичній монархії влада монарха обмежена конституцією, але монарх зберігає широкі владні повноваження. Так, при дуалістичній монархії уряд несе формально подвійну відповідальність перед монархом і парламентом, але підкорюється волі монарха.

Австро-Угорська імперія була розділена на дві частини – **австрійську й угорську**, кожна з яких отримала повний суверенітет відносно внутрішніх справ, мали **власний парламент**, незалежний уряд, систему державної адміністрації, суду та юстиції. **Загальноімперському уряду** передавалися питання

зовнішньої, військово-морської і фінансової політики. Для обговорення спільних для обох частин монархії справ також скликалися Коронна рада і рада спільних міністрів, включаючи, окрім спільних міністрів, глав урядів Австрії і Угорщини. За угодою 1867 р. Австрія брала на себе 70% загальноімперських витрат, Угорщина – 30%, надалі ця частка повинна була корегуватися кожні 10 років, виходячи з рівня економічного розвитку.

В обох частинах держави були проголошені *демократичні свободи*, рівність усіх громадян, недоторканність приватної власності тощо. Уряди Австрії та Угорщини стали відповідальними перед відповідними парламентами. Монарх зберігав право попереднього схвалення законопроектів, призначав голів урядів і міністрів, залишався верховним головнокомандувачем єдиної австро-угорської армії.

Франц-Йосиф I коронувався в Будапешті королем Угорщини.

3.5. Значення австро-угорської угоди

Сучасні історики вважають, що австро-угорська угода була *єдиним можливим способом збереження для габсбурзької монархії статусу великої держави*. Завдяки угоді до початку Першої світової війни Австро-Угорщина вступила в смугу бурхливого економічного розвитку і модернізації всіх аспектів суспільного життя.

Проте новий державний устрій мав *недоліки*, серед яких найбільш важливим було збереження сильної влади імператора, що фактично врівноважувала роль парламентських структур, і незадоволення інтересів інших націй імперії. Саме ці чинники за умов поразки у війні відіграли фатальну роль у долі Австро-Угорщини, викликавши крах і розпад імперії у 1918 р.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Чим було викликане загострення суперництва між Пруссією та Австрією у 1849–1850 рр.?
2. Яка з держав відіграла вирішальну роль в об'єднанні Німеччини:
а) Баварія; б) Австрія; в) Пруссія?
3. Назвіть основні причини конституційного конфлікту в Пруссії.
4. Які підсумки війн Пруссії з Данією та Австрією у 60-их рр. XIX ст.?
5. Коли і де було проголошено створення Німецької імперії?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Визначте послідовність створення об'єднань:
Митний союз; Північнонімецький союз; Німецький союз.
2. Які соціальні верстви населення німецьких держав були найбільше зацікавлені в об'єднанні Німеччини?

3. Які були наслідки утворення Північнонімецького союзу?
4. Охарактеризуйте позиції основних учасників угорського національного руху у 1849–1863 рр.
5. Які були основні передумови укладання австро-угорського договору 1867 р.?
6. Назвіть основні передумови війни Пруссії з Францією.

III. Для обговорення в групі

1. Пруський король Фрідріх-Вільгельм IV'якось зізнався: «У 1848 році нас зовсім було покляли на лопатки». Як Ви думаєте, що мав на увазі монарх Пруссії? Які висновки з цієї тези були зроблені його найближчим оточенням?
2. О. фон Бісмарк говорив: «Хто хоче управляти Німеччиною, повинен її завоювати». Який сенс, на Вашу думку, вкладав глава уряду Пруссії в ці слова?
3. О. фон Бісмарк завжди любив повторювати: «Я завжди радів, якщо мені вдавалося яким би то не було шляхом хоча б на три кроки наблизитися до об'єднання Німеччини». Яка роль О. фон Бісмарка в об'єднанні Німеччини?
4. Чому О. фон Бісмарк був прихильником об'єднання Німеччини «зверху»?
5. Назвіть причини зближення у 60-і рр. XIX ст. Австрії та Угорщини.
6. Які перешкоди існували на шляху створення єдиної Німецької держави?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «консервативна політика», «унітарна держава», «дуалістична монархія».
2. Першим кроком до об'єднання німецьких земель була війна проти Данії через: а) Баварію і Саксонію; б) Шлезвіг і Гольштейн; в) Вюртемберг і Баден.

V. Творчі завдання

1. Використовуючи текст підручника, інші матеріали і джерела, складіть політичний портрет О. фон Бісмарка.
2. У 962 р. німецький король Оттон I створив «Священну Римську імперію», в якій панівне становище займали німецькі землі. Складіть таблицю «Німеччина на шляху створення централізованої держави», де мають бути відображені основні етапи об'єднання Німеччини аж до 1871 р.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1867 р.створення Австро-Угорської імперії
- 1866–1867 рр.утворення Північнонімецького союзу
- 1870–1871 рр.війна Пруссії проти Франції
- 18 січня 1871 р.проголошення створення Німецької імперії

§11. Італія

1. ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ІТАЛІЇ

1.1. Збереження політичної роздробленості

За рішенням Віденського конгресу, *Італія була розділена на вісім держав*: Королівство обох Сицилій (Неаполітанське королівство – найбільш відсталий регіон Італії), Папська область, герцогства Модена, Парма, Лукка, Тоскана, Сардинське королівство, Ломбардо-Венеціанське королівство, що увійшло до складу Австрійської імперії. До більшості з них повернулися колишні династії, що правили до французького панування. В італійських державах поновлювалися внутрішні митниці і деякі феодальні закони, проте землі, конфісковані у дворян і церкви, залишилися у нових власників. Скасування феодальних повинностей селян і привілеїв дворянства та духовенства також залишилися в силі. Майже всі ці держави потрапили під вплив Австрії. Відповіддю на це стала епоха «*Рісорджіменто*» – *рух за звільнення з-під австрійського гніту та об'єднання Італії*.

Отже, в Італії внаслідок поразки революції 1848–1849 рр.:

- *зберігалася політична роздробленість*;
- у Ломбардії і Венеції була відновлена *влада Габсбургів*; за допомогою австрійських багнетів повернули собі престол герцоги Модени, Парми і Тоскани, зв'язані з династією Габсбургів;
- у столиці герцогств були введені *австрійські війська*;
- у Римі – столиці Папської області – після розправи над республіканцями на прохання глави католицької церкви розташувався *французький гарнізон*.

1.2. Відновлення абсолютистських режимів. Наростання реакції

Придушення революції 1848–1849 рр. призвело до *відновлення абсолютистських режимів* у всіх італійських державах, окрім Сардинського королівства. Прийняті в ході революції у ряді італійських держав конституції були скасовані. На учасників революції обрушилися *репресії*, тисячі людей потрапляли в каземати або повинні були шукати притулку на чужині. Поновлювалася цензура. Місце французьких громадянського і кримінального кодексів зайняли церковні постанови. Особливо лютувала реакція на півдні країни, в Неаполітанському королівстві.

1.3. Поглиблення економічної кризи

Багато областей, що були ареною воєнних дій, постраждали від руйнувань. Зросли податки. Спостерігався застій у промисловості і в торгівлі. Митні кордони між державами не були ліквідовані. Дрібні власники і ремісники розорювалися.

Гостра криза, в основі якої було малоземелля і безземелля селян, вибухнула в сільському господарстві. Особливо важкими були її наслідки в південних регі-

онах, де вона посилювалася через неврожаї та голод. Не припинялися селянські заворушення.

2. ПІДНЕСЕННЯ П'ЄМОНТУ

Лише у Сардинському королівстві (іноді його називали П'ємонт) після придушення революції 1848–1849 рр. збереглися конституційний устрій і деякі громадянські свободи. Представник Савойської династії король **Віктор Еммануїл II**, побоюючись повторення революцій, вважав за краще продовжити співпрацю з лібералами. Він надавав притулок біженцям-патріотам з інших італійських держав і зберіг триколірний національний прапор. З 1852 р. аж до своєї смерті у 1861 р. прем'єр-міністром Сардинського королівства був граф **Камілло Кавур**.

Камілло Бенсо Кавур

Кавур Камілло Бенсо (1810–1861 рр.) – граф, італійський політичний і державний діяч, дипломат, лідер поміркованих лібералів, прем'єр-міністр Сардинського королівства у 1852–1861 рр. Народився у м. Турин в аристократичній сім'ї, здобув освіту в військовій академії, але ані військова, ані придворна служба його не приваблювали. У Франції, Британії, Швейцарії й Бельгії вивчав соціально-політичні і економічні проблеми.

У Парижі зійшовся з представниками ліберальної буржуазії, а з Великої Британії повернувся переконаним прихильником британської політичної системи. Редагував ліберальну газету «Відродження». К. Кавур закликав до об'єднання італійських держав дипломатичним шляхом. Він краще від інших політичних діячів Італії розумів значення економіки для зміцнення держави. Ставши прем'єр-міністром, надавав першочергову увагу економічному розвитку П'ємонту. З іменем К. Кавура пов'язаний економічний підйом країни, зміцнення міжнародного авторитету.

У 50-х рр. XIX ст. в П'ємонті розгорнулося будівництво залізниць, іригаційних каналів, портів. Були створені сприятливі умови для розвитку текстильної промисловості, металургії, сільського господарства, торгівлі. Кавуру вдалося зменшити державний борг, залучити іноземний капітал. Він уклав вигідні торгівельні угоди з Британією і Францією, що прискорило промисловий розвиток П'ємонту.

3. ДВА НАПРЯМИ БОРОТЬБИ ЗА ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

3.1. Передумови об'єднання Італії

- *Пробуджувалася національна самосвідомість італійців*, які усвідомлювали себе єдиною нацією та прагнули до національного визволення.

- Більшість італійців розуміли, що *роздробленість Італії перешкоджає її соціально-економічному розвитку*.

- На італійський національно-визвольний рух впливали *передові ідеї щодо нації* як носія державного суверенітету, що поширювалися Європою.

Отже, основними завданнями для італійців були визволення італійських держав від австрійського гніту та створення об'єднаної незалежної держави.

У національно-визвольному русі в Італії наприкінці 50-х рр. XIX ст. визначилися два напрями – *помірковано-ліберальний і революційний*.

3.2. Помірковано-ліберальний напрям

Помірковано-ліберальний напрям представляв інтереси ліберального дворянства і буржуазії Північної Італії та *орієнтувався на об'єднання країни під верховенством Сардинського королівства*, де формою державного правління була б *конституційна монархія*. Головна надія покладалася на Г'ємонт. Лідер цієї течії граф К. Кавур, як і всі ліберали, відкидав шлях об'єднання країни «знизу», при якому б вирішальну роль відіграв народ. Він планував створення Королівства Північної Італії *під егідою Савойської династії*.

3.3. Революційний напрям

Представники революційного напрямку об'єднання Італії в єдину демократичну республіку спиралися на інтелігенцію, ремісників, робітників, селян. Їх лідерами були *Джузеппе Мадзіні і Джузеппе Гарібальді*.

Дж. Мадзіні проповідував свободу особистості і національне визволення не лише Італії, але й усієї Європи. Його кредо було: *«Я люблю мою країну, тому що я люблю всі країни»*. Він гадав, що європейські народи мають жити в рівності і братерстві в межах природних кордонів, відведених для них Богом.

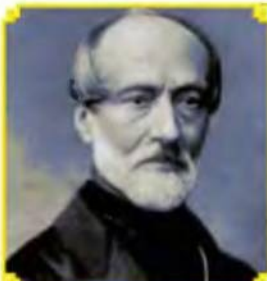
Уявлення Дж. Мадзіні про нову Європу передбачало руйнування монархічного правління в Австро-Угорщині, Росії та Османській імперії. Він бажав об'єднання у федерації Німеччини, Італії, земель від Балтійського до Чорного та Егейського морів. Росії він хотів компенсувати територіальні втрати в Європі, відвівши їй колонізаторську місію в Азії. Дж. Мадзіні вважав, що у XX ст. націоналізм має поширитися за межі Європи. І дійсно, надалі його твори служили джерелом натхнення для багатьох лідерів азіатських та африканських держав.

4. НА ШЛЯХУ ДО ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

4.1. Союз із Наполеоном III

Імператор Франції Наполеон III визнав для себе корисним запропонувати К. Кавуру свою допомогу в боротьбі з Австрією. У 1858 р. Кавур підписав із Наполеоном III *таємну угоду*, згідно з якою:

- Французька армія разом з сардинською повинна була взяти участь у вигнанні австрійців з Ломбардо-Венеції. Після звільнення ця область мала увійти до складу Сардинського королівства і утворити разом з ним *Королівство Північної Італії*, повністю, як розраховував Наполеон III, від нього залежне.

Джузеппе Мадзіні

Мадзіні Джузеппе (1805–1872 рр.) – італійський революціонер. У 1831 р. був висланий з Італії за участь у діяльності «Товариства карбонарійів». Оселившись у Марселі, Дж. Мадзіні створив там революційну організацію «Молода Італія». Головною її метою було звільнення країни від австрійського гніту і об'єднання всіх італійських земель в єдину демократичну республіку. Виконати це завдання, на думку Мадзіні, можна було лише шляхом *революції*, яка повинна була здійснитися «з народом і для народу». У реальному політичному житті Дж. Мадзіні був ідеалістом. Коли у 1848 р. по Італії прокотилися хвилі революцій, він вирішив навіть поступитися своїми республіканськими переконаннями. Проте повстання на чолі з королем Сардинії Віктором Еммануїлом II зазнало поразки. У 1849 р. після скасування світської влади Римського Папи в Папській області була створена Римська республіка, керована тріумвіратом, в якому Дж. Мадзіні отримав головний пост. І хоча ця республіка була знищена під ударами французьких військ, уряд Риму під впливом Дж. Мадзіні зажадав, щоб столицею єдиної Італії стало саме це місто. Після 1849 р. Мадзіні, мріючи про нову революцію, залишився вірний повстанській тактиці. З його участю у 1853 р. було підготовлено повстання в Мілані, яке, проте, закінчилося поразкою. Невдалою була і спроба мадзіністів організувати в 1857 р. збройну експедицію на Сицилію. «Партія дій», яка виросла на основі «Молодої Італії», не припиняла боротьби.

- У центральній частині Апеннін було вирішено зберегти світську владу Римського Папи, але герцогства Центральної Італії мали увійти до новоствореної *«Держави Середньої Італії»* з французьким принцом на чолі.

- На чолі *Неаполітанського королівства* у випадку, якщо б війна призвела до відставки Бурбонів, що правили там, мав стати французький ставленик.

За задумом Наполеона III, австрійський вплив в італійських державах мав бути замінений французьким.

4.2. Війна з Австрією

У квітні **1859 р.** Австрія в ультимативній формі зажадала роззброєння армії Сардинського королівства і тим самим дала йому привід для початку військових дій. Франція і Сардинське королівство оголосили Австрії війну.

В Італії це викликало вибух патріотизму. З усіх кінців півострова прибували добровольці до очоленого *Дж. Гарібальді* батальйону альпійських стрільців; усюди йшли народні мітинги, демонстрації. В Тоскані, Модені, Пармі вони переросли в революції. Народ у цих регіонах вимагав оголошення війни Австрії і приєднання до Сардинського королівства. Перелякані герцоги і папський на-

Джузеппе Гарібальді

Гарібальді Джузеппе (1807–1882 рр.) – італійський революціонер, один із лідерів визвольного і об'єднувального рухів. Народився у Ніцці в родині моряка. Вже підлітком Джузеппе став юнгою на торговельному судні, побував у багатьох портах, у тому числі в Одесі. В юності симпатизував борцям за свободу в Іспанії, Португалії, Греції. У 1833 р. в Марселі Джузеппе познайомився з Дж. Мадзіні і вступив у таємне товариство «Молода Італія». З того часу він пройнявся ідеями боротьби проти австрійського панування і папської влади, за встановлення республіки в Італії. Понад 10 років Гарібальді бився за незалежність південноамериканських республік. Учасник Італійської революції 1848–1849 рр., організатор оборони Риму. У 1848–1849, 1866 рр. на чолі добровольців брав участь у визвольних війнах проти Австрії. У 1860 р. очолив похід «тисячі», яка визволила південь Італії і забезпечила перемогу Італійської революції 1859–1860 рр. У 1862, 1867 рр. намагався за допомогою зброї визволити Рим від влади Папи. У 1866 р. Дж. Гарібальді відіграв велику роль у перемогах над австрійцями. Під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. бився на боці Франції. Деякий час залишався членом парламенту Італії, але потім відійшов від політичної діяльності. Помер на о. Капрера 2 червня 1882 р.

місник втекли під охороною австрійських Габсбургів, влада перейшла до тимчасових урядів, складених з ліберальних буржуа і дворян.

Незабаром війська Сардинського королівства і Франції захопили всю Ломбардію, розбили австрійську армію в битвах при Мадженті і Сольферіно. Остаточне об'єднання Італії здалося сучасникам реальним і близьким. Але за цих обставин Наполеон III, побоюючись створення поряд із Францією сильного об'єднаного Італійського королівства, порушив попередні домовленості з К. Кавуром та уклав із Австрією *сепаратне перемир'я*. Згідно з його умовами, до Сардинського королівства переходила лише Ломбардія, а Венеція залишалася під контролем Австрії. Франція приєднувала до себе Савойю і Ніццу. Перемир'я викликало гнів і обурення італійського народу. У відповідь на ці дії в березні 1860 р. національні збори Тоскани, Парми, Модени після проведення плебісцитів схвалили рішення про приєднання до Сардинського королівства.

5. УТВОРЕННЯ ІТАЛІЙСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

5.1. Похід «Тисячі» Дж. Гарібальді

У квітні 1860 р. на о. Сицилія знов спалахнуло селянське повстання. Скориставшись цим, патріотичні організації на півночі Італії почали під-

готовку військової експедиції для надання допомоги повстанцям. На початку травня **1860 р.**, зібравши невеликий загін добровольців у 1200 чоловік (вони були одягнені в червоні сорочки – звідси назва «червоносорочники»), Дж. Гарібальді таємно на двох пароплавах відплив з Генуї на Сицилію.

Висадившись на острові, він був прийнятий населенням як **визволитель від тиранії Бурбонів**. До «Тисячі» Дж. Гарібальді сходилися добровольці. Повстанцям протистояло 25 тис. королівських військ, але завдяки ентузіазму бійців та умілому маневруванню, Дж. Гарібальді вдалося виграти важливу битву при Калатафімі. Потім гарібальдійці захопили центральне місто Сицилії – Палермо, незабаром весь острів був очищений від королівських військ.

Свідчать документи. Перша прокламація Гарібальді в Сицилії (середина травня 1860 р.):

«Сицилія! Я привів до вас пригорщу сміливців... Ми почули героїчний поклик Сицилії – і ось ми серед вас. Ми бажаємо лише одного: визволення вітчизни... До зброї! Хто не візьметься за неї, той або боягуз, або зрадник! Нехай нестача зброї нікому не служить вибаченням. У руках хоробрих будь-яка зброя добра... Міські ради турбуватимуться про долю жінок, дітей і людей похилого віку. Отже, до зброї! Хай Сицилія знову покаже світу, як до-блесний об'єднаний народ визволяє країну від тих, хто її пригноблює».

1. З якою метою відправився загін Дж. Гарібальді на Сицилію?
2. Які чинники допомогли йому отримати перемогу?

Прибувши до Палермо, від імені сардинського короля Віктора Еммануїла II **Дж. Гарібальді оголосив себе правителем Сицилії**. Він відмінив привілеї дворянства і духовенства, конфіскував майно монастирів, знищив ненависний селянам податок на перемелювання зерна, визволив політичних в'язнів, взявся за організацію шкіл і притулків, роздав частину державних земель селянам.

Після звільнення Сицилії влітку 1860 р. гарібальдійські війська висади-лися в Калабрії і, не зустрічаючи опору деморалізованої королівської армії, рушили до **Неаполя**. Незабаром Дж. Гарібальді урочисто вступив до столиці Королівства обох Сицилій. Успіх походу, в результаті якого за короткий строк були повалені Бурбони, багато в чому пояснювався підтримкою селянством Південної Італії.

5.2. Приєднання Південної Італії до Сардинського королівства

Зростаюча популярність народного генерала почала серйозно турбувати правлячі кола Сардинського королівства. Регулярні війська під особистим ко-мандуванням короля Віктора Еммануїла II в середині жовтня 1860 р. увійшли до Неаполітанського королівства з півночі, тим самим перегородивши повстан-ським загонам шлях до Папської області. Король та голова уряду К. Кавур вва-жали, що похід Дж. Гарібальді до Папської області може ускладнити міжна-родне становище Італії, накликати на неї гнів французів.

Віктор Еммануїл II

У листопаді 1860 р. Дж. Гарібальді оголосив про передачу влади у визволеній ним Південній Італії королю Віктору Еммануїлу II.

Прохання Дж. Гарібальді залишити його в Південній Італії намісником короля (що дозволило б йому, як він сподівався, полегшити становище місцевого населення) було відхилене. Тоді Гарібальді розпустив свій загін і повернувся до власного маєтку на о. Капрера.

Таким чином, блок лібералів і монархістів зумів перемогти революціонерів-демократів.

5.3. Проголошення Італійського королівства

У лютому 1861 р. в Турині на своє перше засідання зібрався загальноіталійський парламент, на якому були присутні представники від усіх територій, що висловилися за союз із Сардинським королівством. У березні загальноіталійський парламент оголосив Сардинське королівство разом зі всіма приєднаними до нього землями Італійським королівством, а короля Віктора-Еммануїла II проголосив королем Італії. Столицею королівства стала Флоренція.

Майже вся Італія (за винятком Риму і Венеції) була об'єднана під владою Савойської династії. Формою державного правління в новій італійській державі стала *конституційна монархія*. Для виборців був встановлений високий майновий ценз, в результаті чого лише 2,5% населення мали право голосу.

6. ЗАВЕРШЕННЯ ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

6.1. Похід на Рим

Завершення об'єднання Італії могло бути досягнуте в результаті ліквідації світської влади Папи Римського в Папській області та звільнення Венеції з-під австрійського панування. У серпні 1862 р. Дж. Гарібальді на чолі загону в дві тисячі добровольців вирушив у похід для звільнення Риму. Проте і цього разу Віктор Еммануїл II не підтримав Гарібальді. Король хотів би включити Рим до складу Італійського королівства, але він боявся ускладнень у стосунках із Наполеоном III. Дж. Гарібальді був оголошений бунтівником, проти нього були направлені італійські королівські війська. Біля гори Аспромонте відбулася битва. У цьому бою Дж. Гарібальді був важко поранений і кинутий у в'язницю, де знаходився до жовтня, після чого був амністований королівським указом.

6.2. Війна Італії з Австрією

У 1866 р. Італія за попередньою угодою з Пруссією взяла участь у війні проти Австрії. Італійські війська зазнали низки поразок на суші і на морі. Розгром головних австрійських сил прусською армією в битві при Садовій ви-

значив результат війни: Австрія змушена була скласти зброю. Згідно з Празькою мирною угодою *Венеціанська область* була спочатку передана Наполеону III, а потім увійшла до складу Італійського королівства. Поза італійського державою залишалися лише Рим і прилеглі до нього інші папські володіння.

6.3. Взяття Риму королівськими військами

У 1867 р. друга спроба Дж. Гарібальді захопити Рим знову закінчилася невдачею. Папа Римський Пій IX кинув проти патріотів наймані полки швейцарців, і вони за підтримки французьких військ розбили гарібальдійців.

Створення єдиної італійської держави завершилося лише у 1870 р. під час франко-пруської війни. Після перших поразок Франції Наполеон III був змушений відкликати з Папської області французький легіон. Італійські королівські війська вступили на територію Папської області і 20 вересня зайняли Рим. У січні 1871 р. столиця Італійського королівства була перенесена з Флоренції до Риму.

Папська держава була ліквідована. Позбавлений світської влади Папа Пій IX зберіг її лише у *Ватикані*. Закон «Про гарантії» забезпечував недоторканність Папи, самостійність зовнішньої політики Ватикану, надавав мільйонні субсидії Папі та оголошував католицизм офіційною релігією Італії. Пій IX протестував проти позбавлення його світської влади й оголосив себе «ватиканським в'язнем». Церква ще довго зберігала ворожість по відношенню до нової Італійської держави.

Питання та завдання

I. Для перевірки знань

1. Які факти підтверджують збереження політичної роздробленості Італії після Віденського конгресу і революції 1848–1849 рр.?
2. У чому виявлявся наступ реакції після поразки революції 1848–1849 рр. в Італії?
3. Охарактеризуйте особливості економічного й політичного розвитку П'ємонту напередодні об'єднання Італії.
4. Розкажіть про завершення об'єднання Італії після 1861 р.
5. Яке місто стало столицею Італії в січні 1871 р.:
а) Мілан; б) Неаполь; в) Рим; г) Турин?

II. Для систематизації учбового матеріалу

1. Які були основні передумови об'єднання Італії?
2. Назвіть політичні завдання, що стояли перед італійцями у 50–60-і рр. XIX ст.
3. Чому П'ємонт став головним центром об'єднувального процесу в Італії?
4. Охарактеризуйте помірковано-ліберальний і революційний напрями в італійському об'єднувальному русі. У чому полягали відмінності між ними?

5. Які реформи провів Дж. Гарібальді як правитель (диктатор) о. Сицилія? Чому йому не вдалося їх поширити і вкорінити?
6. Які чинники сприяли об'єднанню Італії?
7. Порівняйте об'єднувальний процес в Італії і Німеччині. У чому Ви бачите схожість? У чому відмінності?

III. Для обговорення в групі

1. Перед походом Дж. Гарібальді на південь Італії в 1860 р. К. Кавур писав своєму другові: «Я докладаю всі зусилля, аби перешкодити італійському руху стати революційним... Я готовий заради цього на все». Як пояснити позицію К. Кавура, якщо ми знаємо, що він був гарячим прихильником об'єднання Італії? Висловіть свою думку.
2. Чому Дж. Гарібальді тричі – у 1860, 1862, 1867 рр. – не вдалося взяти Рим?
3. В Італії було достатньо багато прихильників республіки. Як Ви думаєте, чому після об'єднання країни в Італії все ж таки встановилася монархія?
4. Коли у 1861 р. було утворено єдине Італійське королівство, Дж. Гарібальді сказав: «Це зовсім не та Італія, за яку я боровся все моє життя». Як Ви думаєте, що він вкладав у ці слова?
5. Чи розділяєте Ви точку зору, що завершення об'єднання Італії було великим кроком вперед в історії не лише італійського народу, але й усієї Європи?

IV. Робота з географічними назвами

1. З переліку островів визначте ті, які відносилися до італійських держав: а) Мальта, б) Сардинія, в) Кіпр, г) Крит, д) Сицилія.
2. Яка держава приєдналася до Італійського королівства у 1866 р. а) Парма, б) Тоскана, в) Венеціанська область, г) Неаполітанське королівство?

V. Творчі завдання

Використовуючи підручник, складіть в довільній формі діалог між К. Кавуром і Дж. Гарібальді, в якому були б відображені процес об'єднання Італії, майбутній державний лад і проблеми розвитку країни в майбутньому.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1859 р.....франко-італю-австрійська війна
- 1860 р.....висадка загону під командуванням
.....Дж. Гарібальді на о. Сицилія
- 1861 р.....утворення Італійського королівства
- 1870 р.....приєднання Папської області до Італійського
.....королівства, остаточне об'єднання Італії

§12. Вікторіанська Британія

1. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ – ЛІДЕР СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Англія – «майстерня світу»

У 50-х – 60-х рр. XIX ст. Велика Британія панувала у світовій економіці і перетворилася на «майстерню світу». Промисловий переворот почався і закінчився у Великій Британії раніше, ніж в інших країнах, що створило передумови для швидких темпів подальшого індустріального розвитку цієї країни.

Контролюючи величезні заморські володіння (Індія, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.), куди з Британських островів спрямовувалися десятки тисяч незадоволених життям переселенців, уряд зумів забезпечити *соціальний мир і спокій* у Великій Британії, яка залишалася осторонь революцій, що виривали в Європі.

«Вікторіанська епоха» стала «золотим століттям» у розвитку британської економіки. Бурхливий розвиток машинобудування, залізничного будівництва, використання сили пару на суші та у морі зробили Велику Британію не лише «майстернею світу», але й «світовим перевізником» та «світовим банкіром». Країна стала найбільшим у світі експортером машин, обладнання, транспортних засобів і капіталів.

Одним із символів британської економічної могутності стала перша **Всесвітня виставка**, що відкрилася в Лондоні у 1851 р. Девізом виставки стало гасло «Хай всі народи працюють над великою справою – прогресом людства». У виставці брали участь тисячі різних фабрик, фірм, але британські серед них переважали. Серед найцікавіших експонатів, що привертали увагу відвідувачів, були моделі мостів та паровозів, гідравлічний прес та макет Суецького каналу, телескопи та дагеротипи (попередники сучасних фотоапаратів), новітні прядильні та ткацькі верстати тощо. Особливий інтерес у відвідувачів виставки викликав «Кришталевий палац». Величезна будівля, споруджена зі скла, заліза і бетону, складалася з окремих конструкцій, які легко збиралися і розбиралися.

Світове економічне лідерство Британії було б неможливим без досягнень британських винахідників та інженерів, високопрофесіональних робітників.

Свідчать факти

У 1850 р. по дну протоки Ла-Манш був прокладений підводний кабель, що з'єднав Велику Британію і Францію. Будувалися залізничні тунелі, розроблялися нові конструкції мостів. У 1852 р. був спущений на воду «Агамемнон» – перше у світі **парове судно з гвинтовим двигуном**. Англієць Г. Бессемер винайшов новий спосіб виготовлення сталі у величезних «металевих грушах» – **конверторах**. У Лондоні в 1863 р. була побудована і пущена в дію перша в світі підземна залізниця (**метро**).

1.2. Досягнення промислової першості

Світове лідерство Британії в промисловому виробництві було незаперечним.

Свідчать факти

Наприкінці 60-х рр. Британія добувала вугілля у п'ять разів більше, ніж Німеччина, і у 4 рази більше, ніж США. У 1860 р. Велика Британія споживала на своїх фабриках стільки бавовни, скільки всі країни світу, разом узяті. До середини XIX ст. в країні була зосереджена половина світового виробництва чавуну, вугілля і бавовняних тканин. На деяких заводах Великої Британії працювало по 10 тис. чоловік та більше. Половина населення країни вже тоді жила в містах. Це був найвищий показник питомої ваги міського населення у світі.

1.3. Досягнення першості в розвитку торгівлі

Могутність промисловості та використання ресурсів колоній забезпечили британським підприємцям *монопольне становище на світовому ринку*. З Британії вивозилися не лише товари, але й величезні кошти. Найбільші банки країни надавали позики іншим країнам, вкладали гроші в будівництво фабрик і залізниць за кордоном. Англійський фунт стерлінгів став головним засобом розрахунків між країнами світу. Лондонська біржа та Англійський банк стали світовими центрами торгівельних і фінансових операцій.

Важливу роль у прискоренні промислового розвитку Великої Британії відіграла відміна у 1846 р. протекціонізму і *перехід до вільної, безмитної торгівлі*. Не боячись конкуренції, британські підприємці використовували вільну торгівлю як *засіб економічної експансії*. Новітнє обладнання дозволяло їм виробляти дешевші товари, конкурувати з якими не могла жодна країна. У 60-х рр. XIX ст. Велика Британія домоглася підписання дуже вигідних торгівельних угод із Францією, Австрією, німецькими та італійськими державами, наповнивши ринки цих країн дешевою промисловою продукцією.

Швидкому прогресу промисловості й торгівлі Великої Британії сприяв *розвиток транспортних засобів*. Країні належала половина торгівельного флоту світу.

2. УТВЕРДЖЕННЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ

2.1. Поняття лібералізму

У XIX ст. поширювалася думка про те, що економічна модернізація суспільства має бути доповнена *політичною і соціальною модернізацією*.

Модернізація – удосконалення, оновлення, зміна стосовно нових сучасних вимог і умов.

Великого поширення набув *лібералізм*. Ставши в середині XIX ст. пануючим світоглядом у суспільстві, лібералізм повів боротьбу з абсолютизмом. Ліберали прагнули вирішувати проблеми суспільства лише методами *реформ*.

Лібералізм (від лат. *liber* – «вільний») – ідейна і суспільно-політична течія, що виникла в європейських країнах у XVII–XVIII ст. та проголосила **принцип громадянських, політичних та економічних свобод**. Ідеї лібералізму отримали перше втілення у Конституції США (1787 р.), у Франції – у «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.). У XIX – на початку XX ст. сформувалися *основні положення лібералізму – громадянське суспільство, права і свободи особи, правова держава, демократичні політичні інститути, свобода приватного підприємництва та торгівлі*.

2.2. Основні принципи лібералізму

- **індивідуальні права** (на життя, особисту свободу і власність);
- **рівні права** людини і громадянина та їх загальна рівність перед законом;
- **вільна ринкова економіка**, свобода приватного підприємництва та торгівлі;
- **загальне виборче право**;
- **розподіл влади** на законодавчу (парламент), виконавчу (уряд) і судову;
- здійснення політичних і соціальних **реформ**;
- **справедливий розподіл податків** серед членів суспільства;
- самостійність **місцевого самоврядування**.

Ідеалом лібералізму є суспільство зі свободою дій для кожного, обмеженням влади держави і церкви; державна влада існує для блага людей, і політичне керівництво країною повинне здійснюватися на основі згоди більшості.

2.3. Форми лібералізму

Назва	Визначення
1. Політичний лібералізм	Рух за демократію та проти абсолютизму або авторитаризму.
2. Економічний лібералізм	Рух за приватну власність та проти державного регулювання економіки.
3. Культурний лібералізм	Рух за особисту свободу людини та проти різних її обмежень.
4. Соціальний лібералізм	Рух за рівність можливостей людини та проти її економічної експлуатації.

3. ФОРМУВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ТА КОНСЕРВАТИВНОЇ ПАРТІЙ

Швидкому розвитку Великої Британії сприяла стабільна політична система країни.

3.1. Особливості британської політичної системи

а) Остаточне утвердження парламентської монархії. У середині XIX ст. у Великій Британії остаточно затвердилася парламентська монархія.

Королева Вікторія
(20 червня 1837 р.)

Палата обшин, що у 1832 р. відкрила двері для промисловців і торговців, до середини XIX ст. відтіснила на другий план Палату лордів і звела до мінімуму вплив королівської влади. Був закріплений принцип «відповідального уряду», який залишався при владі до того часу, поки користувався підтримкою більшості Палати обшин.

б) «Вікторіанська епоха». З 1837 по 1901 рр. королевою Великої Британії була **Вікторія**, за правління якої країна досягла найвищого підйому своєї могутності. Час її правління називають «вікторіанською епохою».

Вікторіанська епоха – період правління **Вікторії (1837–1901 рр.)**, королеви Великої Британії й Ірландії, імператриці Індії. Характерними рисами епохи стали промислова революція та швидкий розвиток економіки, а також встановлення консервативних моральних цінностей британського суспільства, зростання колоніальної експансії Великої Британії в Азії та Африці.

Свідчать факти

XIX ст. було століттям розквіту Великої Британії. Вона контролювала великі території у всьому світі. До останньої чверті століття Британія виробляла більше товарів, ніж будь-яка інша країна світу. Політика й державні справи стали прерогативою зростаючого «середнього класу» (промисловці, торговці, службовці, юристи, лікарі, священнослужителі, офіцери, інженери тощо). Починаючи з другої половини XIX ст. британська монархія виконувала лише роль символу британської державності.

Королева призначала прем'єр-міністра, яким ставав лідер політичної партії, яка перемагала на парламентських виборах. Саме голова уряду зосередив у своїх руках вищу виконавчу владу. Королева зберігала право відставки уряду і навіть розпуску парламенту, проте практично не користувалася ним.

За часів королеви Вікторії в суспільстві почали переважати такі цінності, як працьовитість, економність, господарність, тверезість. Приклад подала сама королева: її життя, підпорядковане обов'язку та сім'ї, відрізнялося від життя її попередників. Велика частина аристократії взяла приклад з королеви, відмовившись від часто скандального способу життя попереднього покоління.

3.2. Утвердження двопартійної системи

До середини XIX ст. у Великій Британії остаточно утвердилася двопартійна система, яку втілювали **Ліберальна і Консервативна партії**.

Історична довідка

Ліберальна партія – одна з двох основних політичних партій Великої Британії. Утворилася в середині XIX ст. на основі партії вігів. Назва «ліберали» з'явилася незадовго до парламентської реформи 1832 р. Перша національна ліберальна організація виникла у 1861 р. в Лондоні. У 1877 р. була створена Національна федерація ліберальних асоціацій. Виразала інтереси британської торговельно-промислової буржуазії і частини лендлордів.

Консервативна партія – одна з двох основних політичних партій Великої Британії. Утворилася в середині XIX ст. в результаті еволюції партії торі та на її основі. Назва «консерватори» увійшла в ужиток ще у 30-і рр. XIX ст. Після парламентської реформи 1832 р. почали виникати місцеві організації консерваторів, які в 1867 р. об'єдналися в Національний союз консервативних і конституційних асоціацій. З 70-80-х рр. XIX ст. на Консервативну партію, що виразала спочатку інтереси аристократів-лендлордів, почали орієнтуватися також все більш широкі кола колоніально-банківської та великої промислової буржуазії, що відходили від Ліберальної партії.

Консерватизм (франц. conservatism, від лат. conservo – охороняю, зберігаю) – сукупність різноманітних ідейно-політичних і культурних течій, які опиралися на *ідею традицій та спадкоємності* в соціальному і культурному житті. Для нього характерна прихильність до існуючих і сталих соціальних систем і норм, неприйняття революцій і радикальних реформ, відстоювання еволюційного розвитку.

Влада у країні переходила від однієї політичної партії до іншої. За традиційними британськими партіями закріплюються нові назви. Торі стали називатися *консерваторами*. Спираючись на *ідеологію консерватизму*, вони захищали традиційні інститути держави – англіканську церкву, монархію, аристократію.

Віги, отримавши назву *ліберали*, представляли інтереси торговельно-промислової буржуазії, частини лендлордів. Вони охоче йшли на проведення політичних реформ, що розширювали вплив буржуазії, проте, слідуючи вимогам промисловців, займали жорстку позицію по відношенню до робітників.

Проте *принципових розбіжностей між Ліберальною та Консервативною партіями не було*: обидві проводили політику колоніальних захоплень, відстоювали свободу торгівлі у світі, захищали права та інтереси великих власників.

3.3. Віги при владі

Розкол торі під час відміни «хлібних законів» дав можливість вігам відтіснити їх від влади. Внутрішня політика лібералів ґрунтувалася на монопольному становищі Великої Британії у світовій індустрії і повністю відповідала інтересам торговельно-промислових кіл країни. Вона була спрямована на усунення перешкод на шляху вільного підприємництва і на розширення політичного впливу буржуазії через проведення нової парламентської реформи.

Уряд *Джона Рассела* (1846–1852 рр.) зробив ще декілька кроків уперед на шляху до свободи торгівлі. Він відкрив британські гавані для кораблів усіх держав без винятку, знищив навігаційні обмеження, що існували ще з XVII ст. Цьому сприяли страшний голод, що вибухнув в Ірландії у 1846 р., та ряд невражайних років у багатьох місцевостях Англії й Шотландії.

У 1855 р. сформувати уряд було доручено лордові *Генрі Пальмерстону*, і з тих пір, до самої смерті (1865 р.), з невеликою перервою (1858–1859 рр.), він залишався прем'єр-міністром. Ще на посту міністра закордонних справ він прославився як захисник інтересів британців, коли послав до Греції цілу ескадру, щоб припинити переслідування місцевою владою британського громадянина. Не дивлячись на те, що він був головою вігів, політика його відрізнялася поміркованістю і обережністю; він протидіяв багатьом демократичним перетворенням, в тому числі і здійсненню парламентської реформи.

У 60-х рр. прискорився процес перетворення вігів у політичну партію буржуазії. Це перетворення було пов'язане з іменем міністра фінансів *Вільяма Гладстона*, який після смерті Г. Пальмерстона став лідером лібералів.

Парламентські вибори 1868 р. закінчилися перемогою Ліберальної партії, і В. Гладстону було доручено формування нового уряду, що управляв країною подальші шість років. Діяльність цього кабінету відзначилася здійсненням цілого ряду *реформ*. У 1870 р. уряд В. Гладстона ініціював закон в галузі освіти, що носив характер компромісу між релігійною й світською освітою. Релігійні школи там, де вони «працювали добре», отримували державну субсидію. Водночас, створювалося багато нових світських шкіл (релігійне виховання здійснювалося в них лише з відома батьків). Було запроваджено безкоштовну початкову освіту, зроблені кроки по розширенню середньої освіти. В результаті збільшився прихід до шкіл дітей із сімей буржуазії.

4. Друга парламентська реформа

У середині XIX ст. у Великій Британії остаточно утворилося *громадянське суспільство*. Станові привілеї втратили своє значення, більшу роль мала сама

Вільям Гладстон

Гладстон Вільям Юарт (1809–1898 рр.) – британський державний і політичний діяч. Освіту здобув у Ітонській школі й Оксфордському університеті. У 1832 р. був вибраний до парламенту від партії торі, займав міністерські пости в ряді урядів консерваторів. Потім приєднався до лібералів, став у 1866 р. їхнім лідером. У 1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894 рр. – прем'єр-міністр. Проводив реформи, які сприяли розвитку громадянського суспільства й становленню правової держави.

особистість, її природні здібності. В країні допускалися свобода слова й демонстрацій, видання газет. Політична діяльність не виходила за межі дискусій, конкуренції програмних документів та аргументів.

Збільшення кількості робітників у країні та намагання різних політичних сил залучити їхні голоси на свій бік були *передумовами Другої парламентської реформи*. Рух за неї розгорнувся на початку 60-х рр. з боку тред-юніонів (британських профспілок) і представників частини буржуазії. Існуюча виборча система зберігала нерівномірність у розподілі виборчих округів: половина міського населення Великої Британії мала 34 місця в парламенті, а інша половина – 300. Наприклад, містечко Кокермаус, в якому було 7 тис. мешканців, мало двох представників у парламенті, тобто стільки ж, скільки Ліверпуль – місто з населенням у 500 тис. чоловік. Новий уряд консерваторів переконався в неможливості відкладати реформу. У 1867 р. міністр фінансів цього кабінету і майбутній прем'єр-міністр *Б. Дізраелі* запропонував свій проект реформи, який 15 серпня **1867 р.** був прийнятий парламентом.

Свідчать факти

У ході здійснення реформи було знищено 46 «гнилих містечок»; місця, що звільнялися, в парламенті надавалися великим містам – Манчестеру, Ліверпулю, Бірмінгему, Лондону та іншим. Вони отримували ще й додаткові місця в парламенті. Майновий ценз був знижений з 10 до 5 фунтів стерлінгів річного доходу. Право голосу в містах отримали особи, що орендували протягом 12 місяців немебльовану квартиру за плату в 10 фунтів стерлінгів. Такого роду приміщення могли займати і представники високооплачуваної частини робітників. У результаті реформи кількість виборців із числа дорослого чоловічого населення зросла з 670 тис. до 2,25 млн. У 1872 р. був ухвалений закон про таємне голосування.

Таким чином, Друга парламентська реформа сприяла подальшій демократизації політичного устрою країни, поширила виборче право на понад 50 % дорослого чоловічого населення, у тому числі – на більшість кваліфікованих робітників нових промислових центрів Великої Британії.

5. ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ

У 1801 р. були ліквідовані залишки автономії Ірландії, яка стала частиною Об'єднаного Королівства Великої Британії та Ірландії. Ірландська мова почала витіснятися англійською. На початку XIX ст. близько 86% населення Ірландії було зайняте в сільському господарстві. З середини 40-х рр. XIX ст. в Ірландії розпочався аграрний переворот. Падіння цін на хліб (після відміни в 1846 р. «хлібних законів») спонукало землевласників переходити від системи дрібної селянської оренди до великого пасовищного господарства. Посилився процес вигнання дрібних орендарів із землі. Відміна «хлібних законів» і хвороби картоплі призвели до страшного *голоду 1845–1849 рр.*

Свідчать факти

Поштовхом до голоду слугувала поразка картопляних полів країни шкідливим грибком. Картопля була основною їжею бідних ірландців, але причина голоду була не у нестачі їжі, а в зростанні цін на продовольство. Ірландія була великим виробником м'яса і зернових, але продукти потрапляли до землевласників (переважно до англійських протестантів-колоністів) і до Англії. Британський уряд демонстративно відмовився від будь-якої допомоги голодуючим, вважаючи, що цей захід суперечить принципам вільного ринку. Провідна газета англійських консерваторів «The Times» східно писала, що загибель картоплі навчить ірландців бути працелюбнішими і заробляти собі на м'ясо. Навіть у розпал голоду продовольство продовжувало вивозитися з країни під охороною солдатів. Внаслідок голоду в Ірландії загинуло близько 1 млн. чоловік. Значно збільшилася еміграція (головним чином у США; у 1846–1851 рр. туди виїхали 1,5 млн. чол.). В результаті лише у 1841–1851 рр. населення Ірландії скоротилося на 30 %.

Уряд Гладстона серйозно поставився до проблем Ірландії. Серед його реформ була відміна обов'язкового податку на користь англіканської церкви в Ірландії. У 1870 р. був ухвалений закон «Про землю», який надавав ірландським селянам гарантії захисту проти свавілля з боку англійських землевласників.

6. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АНГЛІЇ

6.1. Принципи зовнішньої політики

Принципи британської зовнішньої політики чітко сформулював відомий політичний діяч **лорд Г. Пальмерстон**: *«У Британії немає вічних ворогів, у Британії немає вічних друзів. У Британії є лише вічні інтереси»*. Керуючись цим правилом, британські уряди, ліберальні і консервативні, прагнули максимально розширити вплив Великої Британії в усьому світі, послабити суперників і усунути конкурентів із зовнішніх ринків. Вони вважали, що британські політичні ідеали (прагнення до громадянського суспільства, правової держави, конституційних свобод тощо) є найкращими у світі, і не соромилися нав'язувати їх іншим країнам.

6.2. Активізація зовнішньої політики

У результаті «опіумних війн», які велися з метою посилення британського впливу в **Китаї**, Британія отримала право розширення торгівлі своїми товарами через китайські порти. З 1842 р. британською колонією став порт **Гонконг**, який перетворився на великий торговельний і фінансовий центр.

У 50–60-ті рр. Велика Британія також вела загарбницькі війни в **Ірані**, **Бірмі**, нав'язуючи урядам цих країн нерівноправні торгові угоди. Спроба британських військ вдертися до **Афганістану** й укріпити підступи до **Індії** зазнала невдачі. У 60-ті рр. XIX ст. колоніальні війни Великої Британії поширилися і на **Африку**.

Колонія (від лат. *colonia* – поселення) – *країна або територія, що знаходиться під владою іноземної держави* (метрополії), позбавлена політичної та економічної самостійності.

Метрополія – держава, що володіє колоніями.

У 1854–1856 рр. Велика Британія разом із Францією взяла участь у *Кримській війні* проти Росії. Згодом, протидіючи вже Франції, британська влада підтримала ліберальні сили в *Італії*. В роки громадянської війни в *США* уряд став на бік рабовласницьких штатів, які поставляли до Британії бавовну.

6.3. Колоніальна експансія

Уряд Великої Британії проводив активну колоніальну експансію. За допомогою величезного флоту до нових земель доставлялися британські поселенці, а в разі заворушень місцевого населення – перекидалися військові контингенти.

Найважливішою часткою британської колоніальної імперії була *Індія*, населення якої в середині XIX ст. налічувало майже 300 млн. чоловік. У 1857–1859 рр. в Індії було жорстоко придушене повстання *сипаїв*. Після цього британська Ост-Індська торгівельна компанія, яка управляла Індією, була ліквідована. Влада в Індії перейшла до британського уряду. У 1876 р. королева Вікторія була проголошена імператрицею Індії.

У *Новій Зеландії* чисельність місцевих жителів – маорі – в результаті війн скоротилася за короткий час в три рази. В *Австралії* і на острові *Тасманія* колонізатори відтіснили корінне населення в посушливі райони і прирікали його на вимирання. Звільнені землі заселялися переселенцями з Великої Британії, і незабаром в *Канаді*, *Австралії* та *Новій Зеландії* стало переважати «біле» населення. Переселенці освоювали нові території, ставали покупцями британських товарів. З іншого боку, колоніальні володіння служили для Британії джерелами сировини і продовольства. Над величезними просторами британської колоніальної імперії, як говорили в Лондоні, «ніколи не заходило сонце».

6.4. Пошуки компромісів

Жорстоко придушуючи опір у колоніях, де основну масу населення становили корінні жителі, британський уряд ішов на поступки там, де зростав вплив «білого» населення. У 1840 р. британський уряд ухвалив закон, який проголошував об'єднання двох колоній у провінцію *Канада*. А у 1867 р. Канада, до складу якої увійшли ще дві провінції, отримала статус *домініону*.

Домініон – *фактично незалежна держава у складі Британської імперії, що визнавала головою держави британського короля (королеву)*, представленого в домініоні генерал-губернатором, якого призначав британський монарх. Перші домініони – Канада (1867 р.), Австралійський Союз (1901 р.), Нова Зеландія (1907 р.), Південно-Африканський Союз (1910 р.).

Свідчать документи.

Витяг із Акту про Британську Північну Америку 1867 р.:

«...9. Цим оголошується, що виконавча влада і верховенство в Канаді і над Канадою продовжують існувати в особі Королеви і належати Королеві.
11. На допомогу і для надання порад при управлінні Канадою засновується Рада, що називається Таємною Радою Королеви для Канади; і особи, що є членами цієї Ради, час від часу призначатимуться і скликатимуться Генерал-губернатором...

17. Для Канади засновується єдиний парламент, до складу якого входять Королева, Верхня Палата, що називається Сенатом і Палата Общин.

18. ...Акт Парламенту Канади... не повинен надавати будь-які привілеї, імунітет або повноваження, що перевищують ті, які до ухвалення цього Акту належали, використовувалися і здійснювалися Палатою Общин Парламенту Об'єднаного Королівства Великої Британії та Ірландії...»

1. Назвіть органи законодавчої і виконавчої влади Канади.

2. Які обмеження, за цим документом, існували для парламенту Канади?

У 50–60-ті рр. XIX ст. право створити органи представницької влади (парламенти) отримали й інші «білі колонії» Великої Британії – *Канська земля, Наталь, Австралія, Нова Зеландія*. Надалі вони також отримали статус домініонів. Їх економічний і політичний розвиток був тісно пов'язаний з Великою Британією.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Чому Велику Британію у 50–60-ті рр. XIX ст. називали «майстернею світу», «світовим перевізником», «світовим банкіром»?
2. Які факти підтверджують, що до середини XIX ст. у Великій Британії склалася парламентська монархія?
3. Назвіть причини голоду 1845–1849 рр. в Ірландії. Як відреагував на нього уряд Великої Британії?
4. Охарактеризуйте основні риси і найважливіші події «вікторіанської епохи» у 50–60-ті рр. XIX ст.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть фундаментальні принципи і форми лібералізму.
2. Якими були основні передумови парламентської реформи 1867 р.? У чому полягала її суть? Які були її основні наслідки?
3. У чому схожість та відмінності внутрішньої і зовнішньої політики Ліберальної і Консервативної партій?
4. Назвіть основні реформи уряду В. Гладстона.

5. Які принципи лежали в основі зовнішньої політики Великої Британії? У чому полягав зв'язок між її внутрішньою і зовнішньою політикою?
6. Якими фактами Ви можете підтвердити колоніальний характер зовнішньої політики Великої Британії?

III. Для обговорення в групі

1. З 1850 по 1870 рр., збільшивши у п'ятеро експорт машин, Велика Британія в стосунках з іншими країнами домагалась взаємного скорочення мит на товари, що ввозилися. Як Ви думаєте, чому Британія проводила саме таку торговельно-економічну політику?
2. Лорд Г. Пальмерстон говорив: «У Британії немає вічних ворогів, у Британії немає вічних друзів. У Британії є лише вічні інтереси». Як Ви думаєте, що крилося за цим твердженням?
3. Систему двох партій у Великій Британії сучасники називали «системою гойдалок»; партія, яка не була на даний момент при владі, називала себе «опозицією Її Величності». Як Ви розумієте ці вирази? У чому полягали позитивні чинники двопартійної системи Великої Британії?
4. Як Ви думаєте, чому британські підприємці схилилися до розуміння необхідності часткових поступок робітникам?
5. У середині XIX ст. Британія була економічно найбільш розвинутою країною, а її громадяни володіли найширшими демократичними свободами. Як Ви думаєте, який зв'язок існував між рівнем розвитку і політичними порядками Британії?
6. Як Ви вважаєте, чому Велика Британія у XIX ст. (як і в наступні роки) зуміла уникнути революційних потрясінь?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «модернізація», «лібералізм», «консерватизм», «вікторіанська епоха», «колонія», «метрополія», «домініон».
2. Визначте складові частини Об'єднаного Королівства, утвореного у 1801 р.
3. Покажіть на карті головні морські опорні пункти Великої Британії до 1870 р.

V. Творчі завдання

Використовуючи підручник, складіть словесний портрет королеви Вікторії, що дала ім'я цілій епосі в історії Великої Британії.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1837–1901 рр.«Вікторіанська епоха»

1867 р.....Друга парламентська реформа
.....у Великій Британії

§13. США у першій половині XIX ст. Утворення незалежних держав у Латинській Америці

1. РОЗШИРЕННЯ ТЕРИТОРІЇ США

Впродовж 1803–1867 рр. територія США внаслідок захоплення територій індіанців і війн з Мексикою **збільшилася в чотири рази**.

У 1803 р. до США була приєднана *Луїзіана*, куплена у Франції за 15 млн дол. США захопили *Східну Флориду*, що належала Іспанії (*Західна Флорида* була куплена в Іспанії у 1813 р.). Індіанське плем'я семінолів, що населяло півострів, було винищеним. Після відкриття на захід від штату Джорджія родовищ золота плем'я черрокі, що жило тут, було вислане на захід, а його землі оголошені державними. Просуваючись на захід, американці колонізували великі території Техасу і Каліфорнії. У 1835 р. мексиканські війська знищили американський форт Аламо (Техас), під час захисту якого весь гарнізон загинув. Наступного року озброєні формування, організовані американськими плантаторами Півдня, розбили мексиканців і захопили *Техас*, який належав Мексиці. Техас був оголошений незалежною республікою. У 1845 р. Конгрес (парламент США) прийняв закон про анексію Техасу.

Анексія (від лат. *appexio* – приєднання) – вид агресії, **насильницьке присєднання** (захоплення) всієї або частини **території** іншої держави.

У 1846 р. США добилися від Британії визнання своїх домагань на *Орегон*. Того ж року між Мексикою і США розпочалася нова війна. У 1847 р. американці розгромили мексиканську армію. Перемога США призвела до втрати Мексикою половини своєї території, на якій згодом були утворені нові американські штати – *Каліфорнія, Невада, Арізона, Нью-Мексико, Юта та Колорадо*.

Отже, США мали вихід до двох океанів, стали найбільшою за територією і найвпливовішою державою континенту.

2. «ДОКТРИНА МОНРО» ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ

2.1. Мета і суть «доктрини Монро»

2 грудня 1823 р. президент країни *Джеймс Монро* направив щорічне послання Президента до Конгресу Сполучених Штатів. В його текст був включений складений державним секретарем Джоном Адамсом документ про принципи **зовнішньої політики** США, що отримав назву «*Доктрина Монро*» (*доктрина* – **керівний політичний принцип**).

Доктрина містила попередження на адресу європейських держав і Росії, що придбання колоній в Латинській Америці Сполучені Штати надалі розглядатимуть як загрозу своїй безпеці. З іншого боку, США триматимуться осторонь від європейських справ, у тому числі по відношенню до європейських колоній

в Карибському морі і Південній Америці. У документі також підкреслювалася несутимість державного устрою монархічної Європи і республіканської Америки.

2.2. Реалізація «доктрини Монро»

Фактично «доктрина Монро» не лише застерігала європейські держави від втручання у справи держав Західної півкулі, але й обґрунтовувала те, що ці держави ставали сферою впливу самих США. При цьому доктрина не була погоджена і визнана іншими державами, а була *односторонньою декларацією*. Про її існування Європі нагадав

Джеймс Монро

президент США Дж. Полк у своєму посланні Конгресу у 1845 р., коли застеріг Європу від втручання в конфлікт США і Мексики і звинуватив Францію і Велику Британію в бажанні запобігти приєднанню Каліфорнії до Сполучених Штатів. США в цій війні відібрали у Мексики значні території.

«Доктрина Монро» на довгі роки визначила зовнішню політику США, що прагнули відстоювати свої інтереси далеко поза межами країни.

3. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ США

Після війни за незалежність у США утворилися два великі економічні райони: *Північ і Південь*, які розвивалися по-різному.

3.1. Особливості соціально-економічного розвитку Півночі і Півдня

а) Північ США. На рубежі XVIII і XIX ст. у США стався *промисловий переворот*, який розпочався з бавовняної промисловості. На півночі зростала фабрична промисловість, там було сконцентровано більшість найманих робітників.

Свідчать факти

У 1790 р. на півночі була організована перша в країні прядильна мануфактура за британським зразком. На початку 40-х рр. XIX ст. бавовняні вироби США вже успішно конкурували з британськими на ринках Китаю і Латинської Америки, витісняли британські вироби з ринку США. Швидко розвивалась металургійна промисловість. У зв'язку з постійним відтоком населення на захід робочої сили не вистачало, і це спонукало до впровадження новітньої техніки у всіх галузях господарства. У 1830 р. була відкрита перша залізниця довжиною в 64 км. У 1838 р. почалися регулярні рейси американських парових суден через Атлантичний океан.

Частка США у світовому промисловому виробництві, яке було зосереджене майже повністю на півночі, зросла з 6% у 1820 р. до 15% у 1860 р.; країна

займала вже 4-е місце у світі за обсягом промислового виробництва. Водночас, велика частина 31-мільйонного населення була зайнята в сільському господарстві. На Півночі та Заході панували родинні ферми, які вели господарство власними силами, а продукцію збували на ринку.

Ферма – приватне сільськогосподарське підприємство на власній або орендованій ділянці землі; фермер – власник такого приватного сільськогосподарського підприємства.

Для ферм було характерне інтенсивне землеробство із застосуванням дешевої найманої праці іммігрантів та інших переселенців, широке використання сільськогосподарських машин і хімічних добрив. Фермери повністю задовольняли потреби американського населення сільськогосподарською продукцією.

б) Південь США. На Півдні панувало плантаційне рабовласницьке господарство, засноване на рабській праці афроамериканців (вихідців із Африки).

Плантаційне рабовласницьке господарство – велике землевласницьке господарство, що спеціалізувалося на вирощуванні технічних і продовольчих культур із використанням праці рабів.

Африканців великими партіями завозили до Північної Америки ще з XVII ст. Їх використовували при вирощуванні бавовни, цукрової тростини, тютюну. Після набуття чинності з 1809 р. закону про заборону ввезення рабів до США, їх стали ввозити контрабандою. Розвиток бавовництва та великий попит на бавовну призвів до зростання кількості рабів та посилення їх експлуатації. У 1790 р. в США було 760 тис. рабів-афроамериканців, а у 1860 р. їх чисельність перевищила 4 млн. Конституції штатів Півночі, прийняті наприкінці XVIII ст., забороняли рабство, а рабовласники прагнули узаконити його на Півдні та на нових територіях.

Рабство – становище повної залежності однієї людини від іншої, при якому ця людина (раб) є власністю свого господаря – рабовласника; останній може продати, купити і навіть убити раба. Рабство – найбільш жорстока форма експлуатації; значне поширення й економічне значення отримало в Північній Америці в XVIII – першій половині XIX століття.

3.2. Освоєння Заходу

а) Винищування індіанців. На початку XIX ст. на безкрайніх просторах західніше Аппалачів мешкали лише індіанські племена. Заселення західних земель та їх освоєння супроводжувалося виселенням і винищуванням індіанців, які прагнули захистити свої землі від прибульців. Більшість індіанців були нещадно знищені в ході кровопролитних війн, а ті, що вціліли, були заселені в спеціальні *резервації* (окремі поселення). Спроби опору індіанців були придушені.

б) Піонери і скватери. Перші переселенці – *піонери*, що прокладали нові шляхи, освоювали землі в диких лісах та преріях Заходу. Вони займалися полюванням і рибальством. Піонери тримались спільно, жили в тимчасових хатинах, оскільки, рухаючись на захід, не затримувалися довго на одному місці.

За піонерами рухалися *скватери* – фермери, що займали землі без юридичного оформлення. На своїх ділянках вони за прикладом індіанців вирощували маїс (кукурудзу). Західні райони не знали ані феодалізму, ані рабства.

Проте плантатори Півдня скуповували кращі ділянки землі. Фермери вимагали від влади заборони розповсюдження рабства на нових територіях.

в) «Золота лихоманка». Виявлення родовищ золота в *Каліфорнії* у 1848 р. збільшило потік тих, хто прагнув приїхати на захід. Цей регіон освоювався численними золотошукачами, які прибували сюди у фургонях або морем. «Золота лихоманка» супроводжувалася збройними зіткненнями. Цінність людського життя відходила на другий план перед блиском дорогоцінного металу.

Населення Каліфорнії стало стрімко зростати. «Золота лихоманка» привела на захід не лише золотошукачів, але й купців, фермерів, сприяла будівництву шляхів і залізниць, розвитку економіки в цілому. Статистика свідчила, що найбільший прибуток від добутку золота отримали не самі робітники копалень, а виробники супутніх товарів – лопат, ємкостей для промивання породи, різних кирок тощо. «Золота лихоманка» швидко завершилася. Золотодобування набуло індустріального характеру. Більшість старателів зайнялися фермерством, торгівлею або покинули Каліфорнію, оскільки це місце зайняли великі гірничодобувні компанії.

3.3. Зростання імміграції в США

Зростаюча економіка потребувала робочої сили, тому уряд США заохочував імміграцію. Недаремно Сполучені Штати називають «країною іммігрантів».

Імміграція – в'їзд до країни для тимчасового або постійного проживання громадян іншої держави.

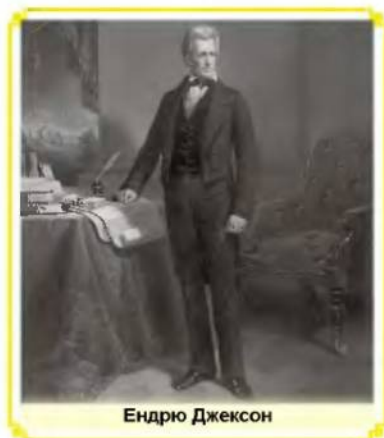
Жителів Європи, Азії, Латинської Америки приваблювали в США можливість покінчити з бідністю, наявність вільних земель і робочих місць, умов для швидкого збагачення. Багато хто намагався реалізувати себе як особистість в американських умовах. Як правило, це були заповзятливі люди, готові до суворих випробувань життя в нових умовах. Більшість іммігрантів прибували з європейських країн (Англії, Ірландії, італійських держав, Австрії, Іспанії, Франції, німецьких держав, польських земель та ін.). Серед іммігрантів Сполучених Штатів Америки з другої половини XIX ст. було чимало *українських селян*, які шукали вільні землі. Загальна кількість іммігрантів, прибулих до США лише з 1820 по 1850 рр., перевищила 2,5 млн. чоловік. У наступні десятиліття приплив іммігрантів зростав.

3.4. Особливості політичної системи США

За формою державного правління США були *республікою* на чолі з президентом, а за формою державного устрою – *федеральною* державою.

Федерація (від лат. foederatio – союз) – форма державного устрою, за якою декілька державних утворень (наприклад, штатів) об'єднуються в союзну державу, при збереженні власної державної структури і часткового суверенітету.

Президент обирався на чотири роки колегією виборців від штатів, а колегії виборців обиралися громадянами чоловічої статі. Вища законодавча влада належала Конгресу, що складався з двох палат – Сенату і Палати представників.

Тимчасового компромісу між підприємцями Півночі і плантаторами Півдня вдалося досягти президентові США *Ендрю Джексону*. Його однодумці (плантатори Півдня, представники торговельно-фінансових кіл Півночі, частина робітників і ремісників) почали іменувати себе *Демократичною партією*, датою заснування якої вважається **1828 р.** Ця партія перед громадянською війною перебувала при владі з перервами майже 30 років.

У **1854 р.** була утворена *Республіканська партія* США, основу якої склали ворожі рабству фермери і буржуазія.

Помірковане крило республіканців складалося з представників великої буржуазії Півночі, які вимагали обмеження поширення рабства тільки територією південних штатів. *Радикальний рух* об'єднував фермерів, ремісників, дрібних торговців. Вони виступали за скасування рабства в країні і безкоштовний наділ бідняків земельними ділянками на Заході.

Суперництво демократів і республіканців стало головним стрижнем політичного життя США.

4. НАРОСТАННЯ КОНФЛІКТУ МІЖ ПІВДНЕМ І ПІВНІЧЧЮ

4.1. Економічні протиріччя Півдня і Півночі США

Наявність рабовласництва підживляла єдність економічної системи країни. Плантаційне господарство Півдня, орієнтоване на вирощування двох-трьох сільськогосподарських культур (бавовна, цукрова тростина та тютюн), працювало головним чином на експорт, а свої потреби у промислових товарах задовольняло за рахунок імпорту британських виробів. *Орієнтація Півдня на експортну*

торгівлю гальмувала торгівлю між північними і південними штатами США. Товари, вироблені на Півночі, мали обмежений збут на Півдні. Британські товари «душили» національну промисловість. Високі темпи розвитку Півночі, застосування найманої праці на заводах та фермах вступали у протиріччя з використанням праці рабів на Півдні, низькою продуктивністю їх праці.

4.2. Наростання антагонізму із земельного питання

У 50-ті рр. збіднілі фермери і батраки вимагали земельні ділянки (гомстеди) на Заході і добивалися заборони рабства на західних землях. Великі землевласники Півночі і плантатори Півдня виступали проти безкоштовної роздачі землі.

 Гомстеди – ділянки землі на Заході США, що надавалися кожному американському громадянину (при сплаті невеликого збору), які з часом переходили в його власність.

4.3. Посилення політичного протистояння

У першій половині XIX ст. на Півночі формувалися основи *демократії*, а на Півдні – основи *олігархії* (влади *небагатьох*). Рабовласники не хотіли відмовлятися від своєї політичної переваги у федеральних органах. На середину XIX ст. з 16 президентів США 11 були представниками і прихильниками рабовласницького Півдня. Представники буржуазії Півночі вели уперту боротьбу за розширення свого представництва у вищих органах влади країни.

 Збройний конфлікт Півночі і Півдня ставав неминучим.

5. АБОЛІЦІОНІСТСЬКИЙ РУХ

Громадськість Півночі співчувала рабам, проте мало хто виступав за їх звільнення. Інколи раби піднімали повстання. Найбільшим із них було повстання 1831 р. у Вірджинії під керівництвом Н. Тернера. Прихильники ліквідації рабства – *аболіціоністи* – допомагали рабам втікати від плантаторів. Були створені спеціальні таємні маршрути для втікачів, яких переправляли до Півночі США та Канади. Початок аболіціоністському руху в національному масштабі поклало створення у 1833 р. «Американського товариства боротьби з рабством».

Кульмінацією боротьби за відміну рабства стало *повстання під керівництвом Джона Брауна* у 1859 р. Для підготовки повстання у штаті Вірджинія

 Аболіціонізм (від лат. abolito – знищення, відміна) – 1) суспільний рух, спрямований на скасування певного закону; 2) наприкінці XVIII – у XIX ст. – рух у США за скасування рабства афроамериканців, важливу роль в якому відіграв президент США А. Лінкольн; у Великій Британії, Франції та низці інших країн – рух за відміну рабства в колоніях; 3) у США та інших країнах аболіціоністами називали тих людей, які, не беручи прямої участі в діяльності політичних партій, прагнули за допомогою публічних проповідей і друку сприяти, наприклад, знищенню рабства.

Дж. Браун створив озброєний загін з 22 чоловік, включаючи його самого і трьох синів. Повсталі захопили склади зброї, готувалися до розширення масштабів боротьби, проте урядові війська зуміли придушити опір невеликого загону. Дж. Браун був засуджений військовим судом до смертної кари через повішення.

6. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1861–1865 рр.

Громадянська війна – збройна боротьба за державну владу між різними соціальними групами і політичними угрупованнями *всередині країни*.

6.1. Основні причини громадянської війни

Загострення <i>протирич між системою найманої праці і системою рабства</i> .
Ускладнення <i>економічних зв'язків</i> між північними і південними штатами.
Загострення боротьби між Північчю і Півднем <i>за західні землі і політичну владу в державі</i> .
<i>Загроза відокремлення Півдня від Півночі.</i>

Приводом для громадянської війни стало обрання в листопаді 1860 р. президентом США лідера Республіканської партії **А. Лінкольна**. Він відкрито проголосив головними напрямками своєї майбутньої політики *боротьбу за збереження єдності Сполучених Штатів і за нерозповсюдження рабства в інших регіонах країни*.

Авраам Лінкольн

Лінкольн Авраам (1809–1865 рр.) – американський державний і політичний діяч. Народився 12 лютого 1809 р. у штаті Кентуккі в сім'ї бідного фермера. З дитинства Авраам звик до праці, допомагаючи батькам обробляти землю, полюючи і збираючи лісові ягоди. Сім'я часто переїжджала з місця на місце, і хлопчиків не вдалося здобути початкової освіти. Виручали його природна кмітливість, відмінна пам'ять, потяг до самоосвіти.

А. Лінкольн усього в житті досягав власними зусиллями. Почавши в 21 рік самостійне життя, він перепробував багато професій: землеміра, комірника, лісоруба, поштового службовця: він навіть воював з індіанцями. Протягом декількох років А. Лінкольн вивчав право. З 1834 р. він робить перші кроки в політиці – обирається в Законодавчі збори штату Іллінойс. З 1847 р. А. Лінкольн став членом Конгресу США. У 1854 р. був одним із засновників Республіканської партії. У 1861–1865 рр. – президент США. Всю свою діяльність А. Лінкольн зосередив на збереженні єдності країни, економічному процвітанні, скасуванні рабства. 14 квітня 1865 р. А. Лінкольн був смертельно поранений найманцем рабовласників.

6.2. Початок громадянської війни

Перемога А. Лінкольна на президентських виборах означала втрату рабовласниками влади і стала сигналом до відокремлення південних штатів від північних. Першою це зробила Південна Кароліна. До 1 лютого 1861 р. її приклад підхопили Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія, Луїзіана і Техас. Відокремлені шати на з'їзді своїх представників проголосили «*Конфедерацію штатів Америки*», її президентом став багатий плантатор *Джеферсон Девіс*.

Конфедерація (стосовно історії США) – об'єднання південних штатів США з метою збереження існуючого на Півдні соціально-економічного устрою і рабовласництва.

У конституції Конфедерації її метою лицемірно проголошувався захист свобод штатів і, зокрема, «їх права на відокремлення». Конституція була пронизана расистськими ідеями, рабство проголошувалося «оплотом цивілізації».

Президент А. Лінкольн заявив про невизнання Конфедерації. 12 квітня 1861 р. війська Конфедерації бомбардували зайнятий федеральними військами форт Самтер в Південній Кароліні і згодом захопили його. Ця подія стала *початком* громадянської війни між Північчю і Півднем.

Незабаром до Конфедерації приєдналися штати Теннессі, Арканзас, Північна Кароліна і Вірджінія. Місто *Річмонд*, столиця Вірджинії, стало столицею Конфедерації. 23 штатам Північного союзу з 22 млн. жителів протистояли 11 штатів Конфедерації, в яких проживало 5,5 млн «білих» і 3,5 млн. рабів.

6.3. Перший період громадянської війни (1861–1862 рр.)

Перевага в економічних і людських ресурсах була на боці північних штатів, але вони її не використали. Частина командних кадрів армії Півночі опинилася на боці бунтівників, в ній орудували шпигуни і диверсанти Півдня. По суті, мешканцям Півночі доводилося в ході війни створювати армію заново.

Крім того, бунтівники небезпідставно розраховували на допомогу Великої Британії, Франції, Іспанії. Розпад США на дві держави при збереженні за Конфедерацією ролі постачальника бавовни й іншої сільськогосподарської сировини був вигідний для західноєвропейської буржуазії.

Війська мешканців Півночі на першому етапі війни зазнавали постійних невдач. Проте талановитим генералам північних штатів *В. Гранту* і *Б. Батлеру* вдалося досягти деяких успіхів на півдні країни. Війська Б. Батлера зайняли добре укріплене місто Новий Орлеан, але їхні досягнення були зведені нанівець поразкою армії Півночі на головному фронті у Вірджинії.

Влітку 1862 р. війська Півночі, що наступали на столицю Конфедерації м. Річмонд, були розбиті. З'явилася реальна загроза падіння Вашингтона. Ціною величезних втрат наступ бунтівників вдалося припинити. Столиця США була врятована, але воєнне становище Півночі продовжувало залишатися важким.

6.4. Закон про гомстеди. Ліквідація рабства

а) **Закон про гомстеди.** У травні 1862 р. Лінкольн провів у Конгресі закон про гомстеди, якого понад 20 років добивалися американські фермери і робітники. Цей закон надавав кожному американцю або іммігрантові, що бажали працювати на землі, можливість отримати майже безкоштовно (лише зі сплатою 10 доларів за розмежування) *ділянку з державного фонду* розміром в 160 акрів (акр – близько 0,4 га). Після закінчення п'ятирічного терміну проживання і праці на цій ділянці утримувач ставав його повноправним власником.

б) **Ліквідація рабства.** 22 вересня 1862 р. А. Лінкольн видав прокламацію про звільнення з 1 січня 1863 р. всіх рабів, які належали плантаторам-бунтівникам. Це рішення, викликане насамперед воєнними міркуваннями, мало величезне значення. До армії Півночі добровільно вступили майже 400 тис. афроамериканців, що отримали право служити там. У тилу військ Півдня почалися повстання рабів.

6.5. Другий період громадянської війни (1863–1865 рр.)

Уряд А. Лінкольна запровадив нові податки на великих власників і прийняв закон про конфіскацію майна бунтівників. Успішно проходила «чистка» армії і висунення з її рядів здібних, демократично налаштованих офіцерів. У листопаді 1864 р. А. Лінкольн був обраний президентом США на другий термін.

У 1863 р. армія Конфедерації зазнала жорстокої поразки при Геттісберзі (Пенсільванія). Військова ініціатива, моральна перевага були вже на боці мешканців Півночі. Восени 1864 р. війська Півночі під командуванням генерала **Вільяма Гранта** розгорнули широкий наступ на столицю Конфедерації місто Річмонд. Розбиті війська Конфедерації відступили на південь. Влітку 1864 р. генерал армії Півночі **Вільям Шерман** розпочав свій відомий «марш до моря». Його 100-тисячна армія обійшла Аллерганські гори, пройшла по тилах конфедератів на півдні, 2 вересня узяла Атланту – центр військової промисловості Півдня – і наприкінці року вийшла на берег Атлантичного океану.

Вільям Текумсе Шерман

Війська Конфедерації були деморалізовані. 31 січня 1865 р. Конгрес США затвердив XIII поправку до Конституції, що забороняла рабство на всій території США. 3 квітня 1865 р. війська Півночі захопили столицю Півдня – м. Річмонд, а 9 квітня капітулювали основні сили бунтівників у Вірджинії. Декількома тижнями потому залишки військ Півдня припинили боротьбу.

Але 14 квітня, під час святкування перемоги у Вашингтоні, Лінкольн був вбитий прихильником плантаторів Джоном Буттом.

6.6. Результати і значення перемоги Півночі в громадянській війні

Громадянська війна 1861–1865 рр. стала найкровопролитнішою війною на території США за всю їхню історію. Загальна кількість убитих склала 600 тис. чоловік; з них 360 тис. мешканців Півночі і 240 тис. – Півдня.

Основними результатами перемоги Півночі в громадянській війні були:

- збереження *єдності країни*;
- *ліквідація рабства*;
- надання *афроамериканцям права голосу*;
- затвердження демократії, сприяння *розвитку американської нації*;
- надання фермерам, іммігрантам *безкоштовних земель на Заході*;
- підриз основ плантаційного господарства, остаточне затвердження *фермерського шляху розвитку* американського сільського господарства;
- створення *єдиного внутрішнього ринку*;
- прихід до політичної та економічної влади в США *буржуазії Півночі*.

Перемога Півночі відкрила можливості для розвитку ринкової економіки, сприяла виходу країни на передові позиції у світі.

Ринкові відносини – економічні відносини, засновані на зацікавленості виробників в отриманні прибутків шляхом товарно-грошового обігу; для них характерні: незалежність товаровиробників, вільне ціноутворення, конкуренція виробників товарів, орієнтація на споживача.

7. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІВДНЯ (1865–1877 рр.)

Реконструкція – система заходів, що проводилися урядом США після закінчення громадянської війни для зміцнення єдності країни, реорганізації управління південними штатами і ліквідації наслідків рабовласництва.

Мета Реконструкції полягала у проведенні демократичних *перетворень на Півдні*. Активні учасники заколоту були позбавлені політичних прав, права обіймати державні посади. Понад 1 млн. афроамериканців отримали право голосу.

Плантатори намагалися звести до мінімуму результати своєї поразки, обмежившись визнанням відміни рабства без надання афроамериканцям землі. У південних штатах виходили друком так звані «чорні кодекси», що обмежували громадянські права колишніх рабів. На Півдні були створені групи терористичної організації Ку-клукс-клан, члени якої тероризували, вбивали афроамериканців, прагнули перешкодити їм користуватися громадянськими правами.

Водночас Реконструкція приносила все більше *позитивних результатів*.

8. УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

8.1. Повстання рабів на о. Гаїті

Французька колонія Сан-Домінго на о. Гаїті виготовляла 40% цукру у світі.

Франсуа Туссен Лувертьюр

На Гаїті було щонайменше 500 тис. чорношкірих рабів – близько половини від загальної кількості рабів на островах Карибського моря.

У 1791 р. у Сан-Домінго почалося повстання рабів під керівництвом *Франсуа Туссена Лувертьюра*. Керівники повстання знаходилися під впливом ідей Французької революції. Повстанці розгромили колоніальні війська і захопили владу. Раби отримали свободу і землі плантаторів, на острові була проголошена республіка. Сан-Домінго залишалося володінням Франції, але отримувало автономію, а Туссен Лувертьюр став довічним губернатором.

Спроба Наполеона відновити владу Франції над колишньою колонією зазнала невдачі. У ході боротьби за незалежність загинули тисячі гаїтянських патріотів. Туссен Лувертьюр був захоплений французами і помер у в'язниці, але боротьба гаїтянців за свої права була продовжена. У результаті *єдиного в історії вдалого повстання рабів Республіка Гаїті* (колишня французька колонія Сан-Домінго змінила назву на Гаїті) у 1804 р. стала незалежною державою.

Це була перша республіка в Латинській Америці, що здобула незалежність.

8.2. Проголошення незалежності Мексики

Поразка Іспанії в боротьбі проти наполеонівської Франції створила сприятливі умови для національно-визвольного руху в іспанських колоніях. Повстання в Мексиці у 1810 р. очолив священник *Мігель Ідальго*. Повсталі, в більшості своїй індіанці та метиси, рушили на столицю. Коли через 10 місяців М. Ідальго був схоплений іспанцями і розстріляний, прапор визвольної боротьби підхопив інший приходський священник, республіканець за переконаннями *Хосе Марія Морелос*. Проте через два роки Х. Морелоса спіткала доля його попередника.

У подальші роки рух за незалежність в Мексиці мав характер партизанської війни. У 1821 р. Мексика здобула незалежність.

8.3. С. Болівар – лідер національно-визвольної боротьби

У 1810 р. молодий венесуельський аристократ *Симон Болівар* (1783–1830 рр.) очолив боротьбу за незалежність в іспанських колоніях Нового Світу. Він створив армію, здійснив сміливий похід з Нової Гренади (тепер – Колумбія) через гори Анди до Венесуели і визволив її столицю Каракас від колонізаторів.

З новою силою боротьба проти іспанського панування розгорнулася у 1816 р. У ряді битв армія Болівара отримала перемогу. Сам Симон Болівар намагався на практиці здійснити *ідею латиноамериканської єдності*. Моделлю

конфедерації іспаномовних держав Західної півкулі стала **Велика Колумбія** – створена С. Боліваром держава, до якої увійшли на добровільних засадах *Венесуела, Колумбія, Панама та Еквадор*. Президентом Великої Колумбії, що проіснувала з 1819 по 1830 рр., став Болівар. Прийшовши до влади, він скасував рабство, податки з індіанців, підготував проект закону про конфіскацію земель найбільших плантаторів.

Проте величезні відстані і відсутність широкої мережі шляхів сполучення, економічна розруха, поява на місцях численних каудильйо (вождів-князьків), що виступали проти центрального уряду, призвели до розпаду Великої Колумбії.

Симон Болівар

8.4. Проголошення незалежності Бразилії

Вторгнення наполеонівських військ у Португалію у 1807 р. змусило членів королівської династії та 15 тис. її прихильників втекти до Бразилії. Там від імені короля був відразу ж виданий закон про *відкриття бразильських портів*, що означало надання Бразилії **економічної самостійності**. Після того, як у 1808 р. королівський двір облаштувався в Ріо-де-Жанейро, в Бразилії сталися значні зміни. Були створені королівська бібліотека, друкарня, засновано два медичні факультети в місцевих університетах, ботанічний сад, сталися інші економічні й культурні перетворення. У 1815 р. Бразилія отримала статус королівства. Вона стала частиною «Об'єднаного королівства Португалії, Бразилії та Алгарії». Втім, новий підйом національно-визвольного руху змусив короля Жуана VI покинути Бразилію у 1821 р.

У 1822 р. Бразилія була проголошена **незалежною імперією**. Син Жуана VI, Педру, був проголошений імператором Бразилії. У 1824 р. Бразилія була проголошена **конституційною монархією**. У другій половині XIX ст. в Бразилії розвивався рух за скасування рабства (було скасовано у 1888 р.) і антимонархічний республіканський рух. У 1889 р. влада імператора була повалена і Бразилія була проголошена федеративною республікою.

8.5. Особливості соціально-економічного розвитку і політичного життя нових держав Латинської Америки в першій половині XIX ст.

У результаті національно-визвольного руху в Латинській Америці утворились незалежні держави: Гаїті (1804 р.), Парагвай (1811 р.), Аргентина (1816 р.), Чилі (1818 р.), Велика Колумбія (1819 р.), Перу (1821 р.), Мексика (1821 р.), Федерація республік Центральної Америки (1821 р.), Болівія (1825 р.), Уругвай (1830 р.).

Куба і Пуерто-Ріко залишалися колоніями Іспанії до кінця XIX ст. Після розпаду Федерації республік Центральної Америки утворилися Коста-Ріко (1838 р.), Нікарагуа (1838 р.), Гондурас (1838 р.), Гватемала (1839 р.), Сальвадор (1841 р.). У 1814 р. від Гаїті відокремилася Домініканська Республіка.

Війни за незалежність розчистили шлях для розвитку капіталістичних відносин, але в цілому вони негативно вплинули на економіку нових держав.

Для прискорення економічного розвитку молоді держави почали використовувати іноземні кредити. Це дало можливість США, Великій Британії, Франції взяти їх економіку під свій контроль. Селяни латиноамериканських держав землі не отримали, зберігалася їх напівфеодальна експлуатація, а власники латифундій, як і раніше, мали величезні маєтки і політичну владу.

У нових державах утверджувалася **республіканська** форма правління, були прийняті конституції. Політичне життя в них характеризувалося боротьбою лібералів і консерваторів. У боротьбі за владу вони часто використовували **армію**, нелегальні збройні формування, встановлювали **диктаторські режими**.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Які політичні партії були утворені в США у 1828 і 1854 рр.? Інтереси яких соціальних груп вони представляли?
2. Коли і за яких обставин була утворена «Конфедерація штатів Америки»?
3. Як вплинули закони про гомстеди і відміну рабства на подальший хід громадянської війни і розвиток США?
4. Визначте мету та основні напрямки Реконструкції Півдня. Які перешкоди виникли в ході здійснення політики Реконструкції?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Визначте особливості соціально-економічного розвитку Півночі і Півдня США.
2. Які чинники перешкоджали розвитку промисловості в США?
3. Порівняйте фермерське і плантаторське господарства.
4. Назвіть основні причини громадянської війни в США.
5. Чим можна пояснити воєнні невдачі армії Півночі в 1861–1862 рр.?
6. Визначте особливості соціально-економічного розвитку і політичного життя нових незалежних держав Латинської Америки у першій половині XIX ст.

III. Для обговорення в групі

1. Римський філософ Сенека говорить: «Скільки рабів – стільки ворогів». Чи згодні Ви з цим твердженням? Чому рабство було безперспективним?

2. З виступу сенатора Хаммонда, штат Південна Кароліна: «Бавовна, рис, тютюн і морські запаси правлять світом, і ми володіємо досить здоровим глуздом, щоб зрозуміти це. Північ без нас перетвориться на беззахисне ягня і загине від парші та голоду». Які тенденції, характерні для американського суспільства, відобразив сенатор у своєму виступі?
3. Чому громадянська війна між Північчю і Півднем була неминучою?
4. У роки Реконструкції афроамериканське населення отримало політичні і громадянські права. Але надалі уряд США ці завоювання значною мірою ліквідував. Чому буржуазія Півночі пішла на компроміс з колишніми рабовласниками?
5. У чому, на Ваш погляд, полягають уроки історії США для інших країн світу?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «анексія», «ферма», «аболіціонізм», «плантаційне рабство», «ринкова економіка», «федерація», «конфедерація», «громадянська війна», «іміграція».
2. Які території були приєднані до США у першій половині XIX ст.?
3. Назвіть держави, що відносяться до латиноамериканських: Канада, Колумбія, Уругвай, Португалія, Венесуела, Мексика, Іспанія, Чилі, Аргентина, Єгипет, Парагвай, Алжир.

V. Творчі завдання

1. Використовуючи підручник, інші матеріали та джерела, складіть політичний портрет А. Лінкольна.
2. Підготуйте доповідь про зв'язок «доктрини Монро» з основними принципами зовнішньої політики США на межі XX–XXI ст.
3. У XIX ст. виникли сприятливі умови для активних людей, що поставили перед собою мету «робити гроші». Дослідіть шляхи становлення великих бізнесменів у цей період американської історії. Як і за рахунок чого вони досягали мети?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1828 р.утворення Демократичної партії
- 1854 р.утворення Республіканської партії
- 1861–1865 рр.громадянська війна в США
- 20 травня 1862 р.ухвалення закону про гомстеда
- 1865–1877 рр.Реконструкція Півдня США

Узагальнення з теми № 3: «Європа й Америка у добу об'єднання й модернізації суспільства»

Основні етапи об'єднання Німеччини.

Дата	Основні події
1800–1830 рр.	<i>Оформлення німецької національної ідеї</i> в роботах німецьких мислителів. Виникнення <i>перших націоналістичних молодіжних організацій</i> .
8 червня 1815 р.	У ході Віденського конгресу підписаний <i>акт про створення Німецького союзу</i> – конфедерації незалежних держав.
1848–1849 рр.	<i>Революція в німецьких державах</i> з метою створення єдиної держави і ліквідації феодальних порядків. Поразка революції.
1864 р.	<i>Війна Пруссії та Австрії проти Данії</i> .
1866 р.	<i>Австро-пруська війна</i> . Результат війни – <i>створення Північнійнімецького союзу</i> на чолі з Пруссією.
16 квітня 1867 р.	Прийнята <i>Конституція Північнійнімецького союзу</i> , що закріпила панівне становище Пруссії в Союзі.
1870–1871 рр.	<i>Франко-пруська війна</i> . Перемога Пруссії.
18 січня 1871 р.	<i>Проголошення Німецької імперії</i> . До Північнійнімецького союзу приєднані держави Південної Німеччини.
16 квітня 1871 р.	<i>Ухвалення Конституції Німецької імперії</i> . Німецька імперія стала союзною державою з 22 монархій і 4 «вільних міст».

Основні етапи об'єднання Італії.

Дата	Основні події
1814 – початок 1830-х рр.	Діяльність <i>товариств італійських карбонарійів</i> . Цілі карбонарійів: звільнення Італії і ліквідація феодального устрою.
1815 р.	Рішенням Віденського конгресу <i>реставрувалися італійські феодально-абсолютистські монархії</i> .
20 – 30-ті рр. XIX ст.	<i>Революції і повстання</i> в Неаполі, П'ємонті, Пармі, Модені, Папській державі. Придушені австрійськими військами.
червень 1831 р.	Створення організації <i>«Молода Італія»</i> . Засновник – Дж. Мадзіні. Мета – <i>народна війна за звільнення від австрійського панування та її об'єднання в демократичну республіку</i> .
1848–1849 рр.	<i>Революція в італійських державах</i> , зазнала поразки.
1852–1861 рр.	Перебування <i>при владі в Сардинському королівстві уряду Каура</i> . П'ємонт стає центром боротьби за об'єднання Італії.
квітень-липень 1859 р.	<i>Австро-італо-французька війна</i> . Австрія зазнала поразки. <i>Народні повстання</i> в Тоскані, Пармі, Модені, Романьї (Папська область) переросли в революцію.

весна – літо 1860 р.	<i>Початок народного повстання на о. Сицилія.</i> На допомогу повстанцям зі своїм загоном виступив Дж. Гарібальді.
вересень- жовтень 1860 р.	Ліберали-монархісти перемогли гарібальдійців. Населення Неаполітанського королівства підтримало його приєднання до Сардинського королівства.
14 березня 1861 р.	Проголошення <i>утворення Італійського королівства.</i> Майже вся Італія об'єднана під владою Савойської династії.
1866 р.	<i>Італія підтримала Пруссію у війні проти Австрії.</i>
20 вересня 1870 р.	Італійські королівські війська вступили в Рим. <i>Остаточно завершено об'єднання Італії.</i>

Особливості розвитку Великої Британії в 50–60-ті рр. XIX ст.

1. Бурхливий розвиток промисловості зробив Велику Британію не лише *«майстернею світу»*, але й *«світовим перевізником»* і *«світовим банкіром»*.
2. Велика Британія стала *монополістом на світовому ринку промислових товарів*. Питома вага Британії у світовій торгівлі складала 25%.
3. *Фунт стерлінгів* став головним засобом розрахунку між країнами світу.
4. Велику роль у забезпеченні сировиною і продуктами харчування почали відігравати *колонії* Британії.
5. Внутрішньополітичне життя Британії відрізнялося *стабільністю*.
6. Британія була *парламентською монархією* з двопалатним парламентом. За часів правління королеви Вікторії (1837–1901 рр.) відбулося зменшення політичної ролі монархії в політичному житті країни.
7. Велика Британія стала *найбільшою колоніальною імперією у світі*.

Особливості розвитку США в першій половині XIX ст.

1. *Розвитку економіки* сприяли наявність просторих земель, природних багатств, імміграція, приплив капіталу, відсутність конкурентів у Західній півкулі.
2. Після війни за незалежність 1775–1783 рр. *на Півночі* розвивалося фермерство, відбувався швидкий розвиток промисловості. *На Півдні* зміцнювалося плантаційне рабовласницьке господарство.
3. Для США був характерний *розвиток капіталізму «вишир»*, за рахунок освоєння нових територій.
4. *Збереження рабства на Півдні* було головною перешкодою на шляху до розширення внутрішнього ринку і розвитку фабричного виробництва.
5. За формою державного правління США були *президентською республікою*. Існувала двопартійна система (Демократична та Республіканська партії).
6. Між Північчю і Півднем розгорнулася гостра *боротьба за західні землі*.
7. У 40-х – 50-х рр. XIX ст. загострилася *боротьба між Північчю і Півднем за політичну владу* в країні. Непримиренні протиріччя між системою найманої праці та системою рабства призвели до громадянської війни.

Тема 4. Утвердження індустріального суспільства в провідних державах світу

§14. Формування індустріального суспільства в Європі і в США. Виникнення великих корпорацій і фінансово-промислових груп

1. НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XIX ст. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

В епоху Нового часу відбувся перехід від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до **індустріального**. Потужний поштовх його розвитку дав промисловий переворот, який розпочався у Великій Британії у 60-ті рр. XVIII ст. В останній третині XIX ст. в передових країнах Європи і США завершується друга **науково-технічна революція** (деякі вчені вважають промисловий переворот, що розпочався у Великій Британії в 60-ті рр. XVIII ст., першою науково-технічною революцією).

Індустріальне суспільство – стадія розвитку суспільства, що змінює традиційне, аграрно-ремісничє суспільство. Формування індустріального суспільства пов'язане з поширенням великого машинного виробництва, урбанізацією, затвердженням ринкової економіки, із становленням демократії, громадянського суспільства та правової держави.

Науково-технічна революція (НТР) – докорінне якісне перетворення продуктивних сил на основі прискореного розвитку науки і техніки та перетворення науки на безпосередню продуктивну силу.

Перехід на рідке паливо та електрику був революційною зміною в **енергетиці**.

В останній третині XIX ст. у **сільському господарстві** почали широко застосовуватися мінеральні добрива та нові агротехнічні прийоми, використовуватися сільськогосподарські машини (зокрема трактори). Це дозволило підвищити продуктивність праці в сільському господарстві, збільшити забезпечення сировиною промислового виробництва, розширити постачання продовольства.

Відбувалася революція і у **військово-стратегічній сфері**, яка була викликана прагненням провідних держав забезпечити собі переваги в гонці озброєнь і стала базою для підготовки до світової війни. Ця революція позначилася:

- у появі нових видів стрілецького озброєння та артилерії;
- у появі воєнної авіації та танків;
- у створенні потужних військово-морських флотів;
- у створенні нових видів вибухових речовин та отруйних газів;
- на використанні у військових цілях засобів радіозв'язку.

2. МОНОПОЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ

2.1. Виникнення великих корпорацій

Новий ступінь у розвитку виробництва вимагав і нових форм організації промисловості. Наприкінці XIX ст. відбувався процес виникнення *великих корпорацій*, основою якого був розвиток *акціонерної форми власності*.

Корпорація (лат. *corporatio* – об'єднання, співтовариство) – форма організації підприємницької діяльності, що передбачає зосередження функції управління підприємством у руках менеджерів (що працюють за наймом).

Акціонерна компанія (акціонерне товариство) – об'єднання осіб, підприємств, що є поєднанням капіталів; капітал товариств розділений на рівні частини (акції або паї); акція – цінний папір, що випускається акціонерною компанією, власник якої має право на частку прибутку.

2.2. Виникнення фінансово-промислових груп

В останній третині XIX ст. на основі *концентрації виробництва* зароджуються *монополії* (дивись стор. 9) – концерни, картелі, синдикати, трести.

- **Концерн** (англ. *concern* – фірма, підприємство) – найпоширеніша форма корпорації у промисловості, особливістю якої є *багатогалузовий характер* діяльності (у торгівлі, транспорті, банківській справі); при цьому учасники *зберігають формальну самостійність*, але підпорядковуються єдиному фінансовому керівництву.

- **Картель** (фр. *cartel* від лат. *carta* – папір, документ) – угода між підприємствами щодо регулювання виробництва, умов збуту продукції та найму робочої сили, встановлення цін на відповідні види товарів, обмін комерційною інформацією тощо.

- **Синдикат** (лат. *syndicatus* від грецької *syndicos* – повірений, представник) – форма монополістичного об'єднання підприємств, яке бере на себе здійснення всієї комерційної діяльності при збереженні виробничої та юридичної самостійності підприємств, що до нього входять.

- **Трест** (англ. *trust*; букв. – довіра) – форма монополістичних об'єднань, в якій підприємства, що входять до нього, втрачають свою комерційну, виробничу, нерідко і юридичну самостійність.

Процес концентрації також був характерним і для банківської справи, де відбувалася *концентрація капіталів*. Укрупнення банків, що стали могутніми фінансовими центрами, вкладення банківських коштів у розвиток промисловості, злиття банківського капіталу з промисловим, участь власників найбільших банків у діяльності акціонерних компаній призвели до появи *фінансового капіталу*.

Зростаюче економічне панування власників промислових і фінансових монополій збільшувало їхній вплив на політичне життя. Так з'явилися потужні фінансово-промислові групи на чолі з представниками *фінансової олігархії*.

Фінансова олігархія – група людей, яка володіє злитим банківським і промисловим капіталом, олігархія – політичне та економічне панування, правління невеликої групи людей, а також сама група.

Джон Рокфеллер

Джон Морган –
підприємець, банкір
та фінансист

Однією з найбільших фінансово-промислових груп США та світу стали *Рокфеллери*. Основою їх могутності послужив нафтовий бізнес. У 1870 р. Джоном Рокфеллером-старшим була створена компанія «Стандард ойл», яка наприкінці XIX ст. монополізувала перегонку, переробку і продаж нафти та нафтопродуктів у США. З того часу і дотепер Рокфеллери мають помітний вплив на політичне життя США, на вибори президента та членів Конгресу.

В останній третині XIX ст. сформувалася найбагатша фінансово-промислова група в США – *Моргани*. Величезний статок Моргани нажили під час громадянської війни 1861–1865 рр. шляхом афер з військовими постачаннями. У період економічного буму Моргани разом з американським залучали і британський капітал для фінансування промислових підприємств і залізничного будівництва. У 1902 р. вони заволоділи великою мережею залізниць.

Великі корпорації витрачали значно більше коштів на сировину та обладнання, на запровадження нових технологій, на транспорт та зв'язок.

3. НОВІ КЛАСИ І СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ

3.1. Спільні риси нової соціальної структури суспільства

- з'являлися нові класи і суспільні верстви;
- старим верствам населення доводилося пристосовуватися до умов індустріального суспільства;
- збільшувалася частка «середнього класу» в структурі населення;
- зростала чисельність міського населення.

3.2 Аристократія в нових соціально-економічних і політичних умовах

У другій половині XIX ст. основу багатств *аристократії*, як і раніше, становили земельні володіння. Маючи успадковані привілеї, у багатьох країнах представники аристократичних родів ставали політиками, дипломатами, обіймали вищі офіцерські посади. Проте в умовах формування індустріального суспільства аристократія почала втрачати своє панівне становище в державі та суспільстві. Представники старих аристократичних родин здавали землю в оренду, починали займатися підприємницькою діяльністю. Багато спадкоємців родинних титулів прагнули одружитися на дочках з буржуазних родин. На основі такого злиття аристократії і буржуазії відбувалося формування нової політичної та економічної еліти.

3.3. Зростання ролі буржуазії в економічному і політичному житті

Буржуазія – велика соціальна група, представники якої є *власниками капіталу*, які отримують прибутки в результаті *торговельної, промислової, кредитно-фінансової та ін. підприємницької діяльності*. Виникла в умовах традиційного (феодального та ін.) суспільства. Внаслідок революцій і реформ XVII–XIX ст. в Англії, Франції, США та інших країнах набула значного економічного і політичного впливу, сприяла затвердженню ринкової економіки, цінностей лібералізму і демократії. У розвинутих країнах до буржуазії приєднувались управлінці та менеджери вищого рівня.

Для буржуа головною метою було прагнення до прибутку, зміцнення і розширення свого бізнесу. Для досягнення поставленої мети потрібні такі особисті якості, як працьовитість, активність, раціональний склад думок, сміливість. В останній третині XIX ст. в розвинутих західних країнах буржуазія все рідше брала участь у політиці напряду. У суспільстві формувалася особлива соціальна група професійних політиків, яка фінансувалася буржуазією і відстоювала її політичні інтереси.

3.4. Збільшення чисельності і впливу «середнього класу»

«Середній клас» – широка соціальна група, що об'єднує середню буржуазію, верхівку дрібної буржуазії, а також представників технічної та творчої інтелігенції (інженерів, лікарів, юристів, викладачів тощо), високооплачуваних службовців приватних компаній і державних установ, офіцерів. У розвинутих країнах «середній клас» складає найчисленнішу групу населення. Функціями «середнього класу» традиційно вважаються стабілізація суспільства і відтворення кваліфікованих працівників.

Збільшення частки «середнього класу» *стабілізувало суспільство*. Маючи певну власність, високооплачувану роботу, ця верства населення не була заці-

кавлена в радикальному зламі існуючого правопорядку і державного ладу. З іншого боку, намагаючись поліпшити свій статус, ідеологи «середнього класу» прагнули реформування суспільства з метою усунення політичних і соціально-економічних суперечностей. «Середній клас» поступово ставав найбільш зацікавленим у зміцненні громадянського суспільства, що формувалося.

3.5. Формування нового робітничого класу

Основну частину робітничого класу становили *фабрично-заводські робітники*. Їхнє становище було важким. Заробітна платня не забезпечувала необхідні умови для життя. Здебільшого вони не мали можливості здобути освіту, отримати кваліфіковану медичну допомогу, мати нормальні житлові умови. Мінімальною була їх участь у політичному і суспільному житті своїх країн.

Дещо кращим було становище так званої «*робочої аристократії*» – нечисленної, але найбільш забезпеченої верстви робітників. Це були професійно підготовлені фахівці, яким належала провідна роль на технічно найскладніших ділянках виробництва. З цієї верхівки виходили майстри, конторські службовці, керівники, профспілкові активісти, деякі з них навіть ставали підприємцями.

4. СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РУХ

Багато робітників бачили можливість у поліпшенні свого становища через *перерозподіл власності багатих людей на свою користь, у тому числі й насильницькими методами*. Для захисту своїх інтересів вони створювали *професійні спілки та організації*, а з часом і політичні *партії*. Провідна роль в них належала лідерам, які поширювали такі ідеї в робітничому середовищі, які, як вони вважали, відображали сподівання робітників. Серед таких ідей були і соціалістичні.

П'єр Жозеф Прудон (1809–1865 рр.) – французький соціаліст, засновник західноєвропейського анархізму. Він вважав, що в основі будь-якої великої власності перебуває... злодійство. На його думку, велика капіталістична власність розорювала дрібних власників і була гальмом у розвитку суспільства.

П'єр Жозеф Прудон

П. Ж. Прудон дрібну власність вважав основою економічного прогресу і свободи особистості. Він *відкидав політичну боротьбу*, негативно ставився до держави.

Луї Огюст Бланкі (1805–1881 рр.) – засновник французького соціалізму. Він підкреслював, що справедливе суспільство можна встановити лише в результаті *соціальної революції*. Основним методом політичної боротьби Бланкі вважав *змову* для захоплення влади та встановлення революційної диктатури.

Фердинанд Лассаль (1825–1864 рр.) – німецький соціаліст. Організатор і керівник «Загального німецького робітничого союзу». Виступав за організацію виробничих асоціацій (кооперативів) робітників. Лассаль запевняв німецьких робітників у тому, що демократичні свободи і, перш за все, загальне, рівне і пряме виборче право зможуть забезпечити їм повне звільнення від капіталістичної експлуатації в рамках «соціальної монархії прусських Гогенцоллернів».

Луї Огюст Бланкі

Михайло Бакунін (1814–1876 рр.) – російський революціонер, один із основоположників *анархізму*. Бакунін був супротивником марксизму, заради «розчищення ґрунту для майбутнього будівництва» він закликав до виступів народу і терористичних актів проти «класу гнобителів». Бакунін вважав, що після перемоги революції слід ліквідувати державу. Він не визнавав участі робітників у парламентських виборах, у роботі будь-яких представницьких організацій.

Михайло Бакунін

У *передових країнах*, де склалася традиція діалогу влади і суспільства і були демократичні традиції (Британія, США) – радикалізм не знайшов благодатного ґрунту. А у *напівфеодальних країнах* з сильною деспотичною владою (Росія, Німеччина, тощо) радикалізм почав набирати сили. Малограмотних селян і робітників приваблювали ідеї захоплення влади і рівного розподілу майна.

5. МАРКСИЗМ

Суспільство в марксизмі розглядається як організм, у структурі якого *продуктивні сили* (знаряддя виробництва, предмети праці, людина з її вміннями й

Марксизм – філософське, економічне й політичне вчення, основоположниками якого в середині XIX ст. були *К. Маркс і Ф. Енгельс*. Спираючись на вчення німецької класичної філософії, англійської політекономії та французького утопічного соціалізму, Маркс і Енгельс розробили філософський діалектичний матеріалізм, матеріалістичне розуміння історії, обґрунтування економічних законів розвитку капіталізму, теорію класів і класової боротьби, теорію пролетарської (соціалістичної) революції і переходу до комуністичного суспільства.

Карл Маркс

Маркс Карл (1818–1883 рр.) – мислитель і громадський діяч, теоретик марксизму й організатор соціалістичного руху. Народився в родині адвоката. Навчався на юридичних факультетах Боннського й Берлінського університетів. З 1842 р. редагував «Рейнську газету». Один із організаторів «Союзу комуністів». У «Маніфесті комуністичної партії» разом з Ф. Енгельсом виклав основні положення соціалізму й комунізму. К. Маркс – один із засновників I Інтернаціоналу. У своїх працях він

розробив принципи матеріалістичного розуміння історії, досліджував розвиток капіталізму й висунув припущення про неминучість його загибелі й переходу до комунізму в результаті пролетарської революції.

навичками) **визначають виробничі відносини**. Форми власності спричиняють соціальну структуру суспільства, політику, державу, право, мораль, ідеологію, релігію, мистецтво; єдність і взаємодія цих сфер утворюють певну **суспільно-економічну формацію**. Їхній розвиток та зміна і є процесом поступального руху суспільства.

Одним із головних у цьому вченні є положення про те, що **боротьба пануючих і пригноблених класів – рушійна сила історії**, а її вище вираження – соціальна революція. При цьому людина, головна дійова особа історії, ставала лише придатком того чи іншого класу, «матеріалом» для політичної боротьби.

Капіталізм, за марксизмом – остання експлуататорська формація, що створює стимули розвитку суспільства, але поступово перетворюється на перешкоду його прогресу. За доби капіталізму дозріває **пролетаріат**. Він знищує панування буржуазії й встановлює свою владу, за допомогою якої здійснюється перехід до **комунізму** (безкласового суспільства, де є умови вільного розвитку особистості). Шлях до нового суспільства марксиста бачили у проведенні **соціалістичної революції** й завоюванні пролетаріатом політичної влади, яка б здійснювалася на принципах **диктатури пролетаріату**. Особлива роль при цьому належала **партії комуністів**.

Марксизм суттєво вплинув на розвиток соціальної думки XIX–XX ст. У той же час представники демократичних прогресивних сил критикували **утопічні, суперечливі, помилкові положення**, які містилися в ньому. Серед таких положень –

- **перебільшення ролі соціальних протиріч, класової боротьби й насильства;**
- **заперечення можливості еволюційного шляху розвитку суспільства;**
- **романтизація та перебільшення історичної ролі пролетаріату;**
- **ствердження необхідності ліквідації демократичних інститутів;**
- **відкидання загальнолюдської моралі тощо.**

Ф. Енгельс був власником фабрики у Манчестері. Тут робітники в надважких умовах працювали по 13 годин на день. Отриманих грошей їм ледве вистачало на харчування. Робітників в Енгельса штрафували з будь-якого приводу, знижували їм і без того низькі розцінки. На кошти, отримані за рахунок нещадної експлуатації робітників, Енгельс утримував К. Маркса, який закликав відібрати у капіталістів їхні заводи і фабрики.

21 лютого 1848 р. був виданий *«Маніфест комуністичної партії»* – програмний документ «Союзу комуністів», першої в історії міжнародної комуністичної організації, створеної К. Марксом і Ф. Енгельсом. Маркс і Енгельс у цій роботі запропонували шлях до справедливого (комуністичного) суспільства через пролетарську революцію й диктатуру пролетаріату. «Маніфест» закінчувався знаменитим гаслом: *«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»*

і Багато з важливих положень марксизму є помилковими та нереалістичними. Однак марксизм залишається важливим пластом світової ідейної спадщини і суспільно-політичної думки.

6. ПЕРШИЙ І ДРУГИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛИ

6.1. Створення I Інтернаціоналу та його діяльність

а) Створення I Інтернаціоналу. I Інтернаціонал – перша міжнародна масова організація робітників – був заснований *К. Марксом і Ф. Енгельсом* у **1864 р.** До складу «Товариства» увійшли британські тред-юніоністи, прудоністи, італійські мадзиністи, прихильники М. Бакуніна.

К. Маркс написав Установчий маніфест «Міжнародного товариства робітників» і «Тимчасовий Статут Товариства». Головною ідеєю Маніфесту було положення про *завоювання пролетаріатом політичної влади*, для чого потрібна *політична партія робітників*. К. Маркс, виходячи з тези про «міжнародну солідарність капіталістів», вважав за необхідне інтернаціональну солідарність пролетарів у боротьбі проти «спільного ворога» – міжнародної буржуазії.

б) Організаційні форми діяльності I Інтернаціоналу. Найвищим органом I Інтернаціоналу був визначений Конгрес, на який щороку збиралися представники національних федерацій і секцій. Секції були первинними ланками «Товариства» в кожній країні, якщо в країні секцій було декілька, то вони об'єднувалися в національні федерації «Товариства». Конгрес обирала Генеральна рада, що знаходилася в Лондоні і керувала діяльністю I Інтернаціоналу в період між роботою конгресів. Діяльність «Товариства» була побудована на централізації та суворій дисципліні.

в) Основні етапи діяльності I Інтернаціоналу. Марксизм протистояв прудонізму, анархізму, іншим ідейним течіям. Ідеї марксистів стали на деякий час привабливими для робітників. Це відбулося в рішеннях Брюссельського конгресу 1868 р., коли була прийнята резолюція, що схвалювала страйкову

боротьбу, створення профспілок і законодавче обмеження робочого дня вісьмома годинами. Проти марксистів рішуче боровся М. Бакунін, який створив альтернативну організацію в рамках Інтернаціоналу – «Альянс соціалістичної демократії», ставлячи за мету знищення держави. Генеральна рада негайно зажадала розпуску «Альянсу», а М. Бакунін був виключений з Інтернаціоналу.

Лондонський конгрес «Товариства» (вересень 1871 р.) проаналізував досвід Паризької Комуні і підтвердив необхідність створення *політичної партії*.

Члени «Товариства» виступали проти національного пригноблення і війн, за поліпшення умов праці і побуту робітників. Але основою діяльності I Інтернаціоналу були марксистські ідеї та пошуки шляхів *насильницького захоплення влади*. Розбіжності між діячами I Інтернаціоналу призвели до його розпуску в 1876 р.

6.2. Створення і діяльність II Інтернаціоналу

II Інтернаціонал був утворений на Міжнародному соціалістичному конгресі в *Парижі*, що відкрився **14 липня 1889 р.**, у столітню річницю взяття Бастилії. Конгрес ухвалив резолюцію про необхідність боротися не лише за економічні права, але й за завоювання робітниками *політичної влади*.

Однак зі швидким розвитком виробництва поліпшила своє матеріальне становище велика кількість трудящих, серед них з'явилася тенденція відмови від радикальних методів у політичній боротьбі. Після Паризького конгресу 1890 р. провідну роль у керівництві II Інтернаціоналу відігравали прихильники реформізму, мирних, парламентських форм боротьби за інтереси трудящих. Широкого розмаху набула теорія німецького соціаліста *Едуарда Бернштейна* про можливість мирного вrostання капіталізму в соціалізм. Ряд керівників II Інтернаціоналу (*Карл Каутський* та інші) допускали можливість участі соціалістів у роботі урядів міністрами та чиновниками.

Володимир Ленін та російські радикальні революціонери (більшовики) вели боротьбу за надання діяльності II Інтернаціоналу «більшій революційності». Після початку Першої світової війни (1914 р.) соціалісти більшості країн Європи не закликали робітників своїх країн до боротьби проти війни та урядів своїх країн, а активно підтримали свої уряди, виступали на захист національних інтересів. Лише більшовики, які закликали робітників всіх країн до «світової пролетарської революції», виступали за перетворення світової війни на громадянську. Незабаром II Інтернаціонал припинив своє існування.

7. ЖІНОЧІ ТА ПРОФСПІЛКОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ

7.1. Боротьба жінок за емансипацію. Жіночі організації

Рух жінок за емансипацію розпочався з часів Французької революції кінця XVIII ст. Француженка *Олімпія де Гуж* написала «Декларацію прав жінки та громадянки». Її вимоги полягали в наданні жінкам виборчого права і в доступі їх до всіх посад. У добу Липневої революції з'являється сам термін «емансипація».

! **Емансипація** – 1) емансипація (від лат. *emancipatio*) – звільнення від залежності, підлеглості, пригноблення, забобонів; 2) емансипація жінок – надання жінкам рівноправ'я в суспільному, трудовому та сімейному житті; прагнення до рівних прав чоловіків і жінок. Це випливає з того, що спочатку всі люди були рівні між собою, і нерівність зобов'язана своїм походженням насильницькому підпорядкуванню чоловіками жінок. Боротьба жінок за емансипацію відбувалася в трьох напрямках – у сфері освіти, у сфері права, де вони добивалися можливості розпоряджатися своєю власністю, і в політичній сфері, де вони висували вимогу права голосу.

У *Німеччині* ще в 1792 р. *Теодор фон Гінпель* видав книгу, в якій на користь державного блага вимагав звільнення жінки. Проте тривалий час у Німеччині практично не існувало політичного жіночого руху.

З 60-х рр. XIX ст. почали з'являтися численні товариства і спілки, найчастіше створені самими жінками; почали виникати спеціальні жіночі навчальні заклади, що помітно покращували жіночу освіту.

У *Великій Британії* заміжні жінки здобули у 1882 р. право розпоряджатися своєю власністю, а в 1886 р. – право залишити собі дітей у випадку розлучення. У цій країні з'явилася перша спілка для заохочення жіночої промислової праці. Жінок, що боролися за отримання виборчих прав у Великій Британії, називали *суфражистками*.

! **Суфражизм** (від англ. *suffrage* – право голосу) – жіночий рух за надання жінкам рівного з чоловіками виборчого права.

Суфражистки проводили галасливі акції і вирізнялися шокуючою поведінкою (носили чоловічий одяг, курили сигари), що викликало у багатьох неприязнь до них. Проте суфражистки привертати все більше уваги до себе постановкою питання про рівноправність жінок.

Свідчать факти

У Великій Британії **праве крило** суфражисток визнавало лише боротьбу на конституційному ґрунті: видавалось багато брошур, подавались петиції, влаштовувались великі мітинги. Учасниці **лівого крила** суфражисток називали себе «мілітантками». Вони прагнули добиватись поставлених цілей «бойовими, а не конституційними методами», боротись за виборчі права жінок, чинячи «постійний тиск на уряд».

З 1865 р. почалася агітація за виборчі права жінок Великої Британії під час виборів до парламенту. У 1869 р. право активної участі в муніципальних виборах було надане самотійним (неодруженим) жінкам, що платять податки. Акт про місцеве управління 1894 р. надав жінкам у Великій Британії активне і пасивне право на виборах до громадської та окружної ради.

У 1867 р. були створені дві незалежні суфражистські організації в *США*, одна з яких обрала шлях лобіювання змін до *федеральної* Конституції про право жінок брати участь у виборах, а друга зосередилася на роботі в *кожному* зі *штатів окремо*. Друга тактика принесла результати раніше: у 1869 р. жінки штату Вайомінг отримали право брати участь у виборах. Незабаром схожі закони прийняли й інші штати. Виборче право на виборах до Конгресу жінки здобули лише у 1920 р.

7.2. Профспілкові організації

Для захисту своїх прав робітники об'єднувалися у *профспілки*.

Свідчать факти

Батьківщиною перших масових профспілок (тред-юніонів) стала Велика Британія, де вони були засновані у 1824–1825 рр. У 1868 р. британські профспілки об'єдналися в загальнонаціональну організацію — **Британський конгрес тред-юніонів (БКТ)**. Хоча формально ця організація займалася лише економічними питаннями, її політичний вплив набирала сили.

Профспілкові організації швидко зростали в багатьох розвинених країнах. У *США* створена у 1886 р. Американська федерація праці (АФП) заявила про те, що її діяльність не виходитиме за межі відстоювання соціальних і економічних прав трудящих. Натомість у *Німеччині* і *Франції* існували масові робітничі партії, що спиралися на марксистську ідеологію. Вони прагнули підсилити свій вплив у профспілках, аж до їх повного підпорядкування своїм цілям.

8. МІГРАЦІЙНІ РУХИ

Міграція (лат. *migratio*, від *migro* — переходжу, переселяюся) — переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання.

У пошуках роботи, кращих заробітків, безпеки, позбавлення від національного і релігійного пригноблення, можливостей для реалізації своїх життєвих та кар'єрних планів люди залишали рідні місця і виїжджали до інших міст і країн. Найпотужніший потік переселенців виник у XIX ст., особливо в другій його половині, і основна маса мігрантів прямувала *до США*. Основу міграційних потоків у XIX ст. складали селяни і робітники, менше — службовці, фахівці.

У 1830-х рр. виникла масова еміграція з *Великої Британії*: у 1820 р. з цієї країни виїхало 25 тис. чоловік, у 1840 р. — 90 тис. У пошуках прибуткової роботи, можливості швидко поліпшити своє матеріальне становище англійці в основному вирушали до Канади, частково до Австралії, Нової Зеландії, Південної Африки. До Британії почали надходити дешеві канадський ліс та хліб, австралійська вовна.

У 1840-х рр. внаслідок так званого «картопляного голоду» і масового безземелля селян стався вибух еміграції з *Ірландії до США* (за 1846–1851 рр. — півтора мільйона чоловік). Еміграція стала межею історичного розвитку Ірландії.

Міграція на початку 80-х рр. XIX ст. з *Італії, країн Східної Європи* до США і низки країн Латинської Америки була пов'язана з падінням цін на європейську пшеницю, безземеллям селян та масовим безробіттям.

Міграційний рух захопив і *українське населення*. Поряд із міграційним рухом кінця XVIII – початку XIX ст. до Європейської частини *Російської імперії* (зокрема до Поволжя та Північного Кавказу) з другої половини XIX ст. царський уряд сприяв переселенню селян у східні та південно-східні околиці держави. До Сибіру та Далекого Сходу пароплавами, а потім Транссибірською залізницею вирушали тисячі родин. Наприкінці XIX ст. у Приморському та Амурському регіонах українців налічувалося близько 225 тис. чоловік (20% від усього населення). Територію компактного заселення українців (від узбережжя Охотського та Японського морів до Забайкалля) назвали *Зеленим Клином*.

На відміну від внутрішньої міграції в Російській імперії, українські селяни Австро-Угорщини переселялися до *США, Канади, Бразилії, Аргентини*. Зацікавлені в робочій силі для розвитку сільського господарства та промисловості, уряди цих країн заохочували масові переселення. Прибулі імігранти були сміливими, енергійними, заповзятливими людьми, серед них було чимало кваліфікованих фахівців. Вони поступово інтегрувалися в нове суспільство, роблячи свій внесок у його господарську систему та культурну різноманітність.

9. УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В останній третині XIX ст. спільним для всіх найбільш розвинених країн Заходу було становлення основ *громадянського суспільства*.

Громадянське суспільство – сукупність соціальних утворень (груп, колективів), об'єднаних економічними, етнічними, культурними інтересами, що реалізуються *поза сферою діяльності держави* і дозволяють контролювати дії державної машини. Громадянське суспільство – суспільство з розвиненими економічними, культурними, правовими і політичними стосунками між його членами, які сприяють утворенню зворотних зв'язків між суспільством та державою.

У *США та Великій Британії* основи громадянського суспільства – стійкі партійна система, механізм виборчої системи до парламенту та органів місцевого самоврядування, розгалужена мережа громадських організацій, склалися і функціонували стабільно, хоча і в цих країнах були свої проблеми. Так, у США не було вирішено «південне питання». Не дивлячись на знищення в результаті громадянської війни рабства, мешканцям Півдня незабаром після її закінчення вдалося узаконити систему расової сегрегації (дискримінації). У Великій Британії надскладним було питання про надання самоврядування Ірландії. *Втім, в обох цих країнах громадянське суспільство стало реальністю.*

У *Франції* лише на початку 90-х рр. був зроблений остаточний вибір республіканської форми державного устрою. Лише після цього можна було говорити про утвердження в країні основ громадянського суспільства.

В *Німеччині* кидалося в очі протиріччя між рівнем розвитку економіки і зберіганням пережитків колишньої епохи в соціально-політичній сфері.

10. ЗРОСТАННЯ РОЛІ ДЕРЖАВИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

Наприкінці XIX ст. зростала роль держави у захисті суспільного устрою, усуненні небезпечних соціальних конфліктів, здійсненні внутрішньої політики (економічної, соціальної, культурної тощо). У зовнішній політиці увага приділялася підвищенню обороноздатності країни, захисту своєї територіальної цілісності, відстоюванню національних інтересів на міжнародній арені.

Буржуазія, що відстоювала свободу підприємництва, торгівлі, добивалася розширення політичних прав і встановлення конституційного устрою. У цей період з'являються три переважні **форми державного правління**: *конституційна монархія; президентська республіка; парламентська республіка*.

Конституційною монархією в класичному вигляді була Велика Британія. Тут демократизувалися державні інститути: були ухвалені нові виборчі закони, здійснені реформи місцевого врядування і суду. Британії вдалося без революцій, еволюційним шляхом перетворитися з країни з аристократичною монархією на країну з розвиненим парламентаризмом і громадянським суспільством.

Президентська республіка була в США. Вищим законодавчим органом став Конгрес. Вищу виконавчу владу очолював президент, що обирався шляхом двоступеневих виборів. Глава держави мав право законодавчої ініціативи, призначав осіб на вищі посади в державі, розпоряджався фінансами.

Парламентська республіка реалізувалася у Франції. Вища законодавча влада належала двопалатному парламенту, виконавча – президентові та міністрам. Глава держави керував всією внутрішньою та зовнішньою політикою.

За **формою державного устрою** держави поділялися на **унітарні** (унітарний – єдиний, об'єднаний, що становить єдине ціле), до них належали Велика Британія, Франція, Італія та ін., і **федеральні** (США та ін.).

До кінця XIX ст. збереглися **імперії**, що склалися з держави-метрополії і декількох країн – приєднаних чи завойованих – або народів, які не встигли створити свою державність чи втратили її. Класичним прикладом такої європейської імперії була імперія Габсбургів (Австрійська імперія). Крім того, у цей час існували Російська, Османська (Оттоманська) імперії.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. У чому полягала суть НТР кінця XIX ст.? Які були її основні наслідки?

2. Назвіть основні форми монополістичних об'єднань.
3. Розкажіть про створення фінансового капіталу.
4. У чому відбулося підвищення ролі буржуазії в політичному та економічному житті в останній третині XIX ст.?
5. Які зміни відбувалися у складі робітничого класу в 70–90-ті рр. XIX ст.?
6. У чому виявлявся рух жінок за емансипацію в другій половині XIX ст.?
7. Назвіть основні причини та напрямки еміграції у 70–90-х рр. XIX ст.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Як розвиток індустріального суспільства впливав на зміну його соціальної структури?
2. Визначте основні напрямки діяльності I і II Інтернаціоналів.
3. Назвіть відомих Вам лідерів робітничого та соціалістичного рухів другої половини XIX ст. У чому полягали особливості їх поглядів?
4. Назвіть відомі Вам форми державного правління і форми державного устрою в останній третині XIX ст.; наведіть приклади.
5. Визначте основні досягнення Великої Британії і США у формуванні громадянського суспільства.
6. Які шляхи для досягнення своїх цілей намічали К. Маркс і Ф. Енгельс?

III. Для обговорення у групі

1. Чому «середній клас» є гарантом політичної стабільності суспільства?
2. Анархісти стверджували, що будь-яка держава пригнічує людину, і на цій підставі вимагали її знищення. Чи погоджуєтесь Ви з такою точкою зору?
3. Як Ви думаєте, чому в передових країнах того часу (Великій Британії, США) склалася традиція діалогу влади і суспільства, а радикалізм і класичний марксизм не знайшли там підтримки?
4. Чому в напівфеодальних країнах з сильною деспотичною владою (Росія, Німеччина, Іспанія та інші) радикалізм почав набувати значного розвитку?
5. На зміну революціям, державним заколотам, що відбувалися у Франції на початку 70-х років та останній третині XIX ст. в країні настає час реформ. Як Ви думаєте, чому це сталося?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

1. Поясніть терміни і поняття: «індустріальне суспільство», «науково-технічна революція», «корпорація», «монополія», «фінансова олігархія», «буржуазія», «середній клас», «марксизм», «емансипація», «суффражизм», «міграція», «демократія», «громадянське суспільство».
2. У чому полягають сильні і слабкі сторони унітарної і федеральної держави?

V. Творчі завдання

1. Складіть програму підвищення конкурентоспроможності великої промислової корпорації в 70–80-х рр. XIX ст.
2. Складіть словесний портрет американського підприємця кінця XIX ст.

§15. Криза Другої імперії у Франції

1. ФРАНКО-НІМЕЦЬКА ВІЙНА 1870–1871 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

1.1. Передумови, причини і привід до війни

а) Обстановка напередодні війни. Франція переживала економічну та політичну кризу. Військові авантюри виснажили сили країни і призвели її до ізоляції. Різко зріс державний борг. Падіння рівня життя і зростання податків посилювали незадоволеність робітників. Небаченого розмаху набула їх боротьба за свої права. У суспільстві зростала популярність соціалістичних ідей.

Наполеон III вирішив вдаватися до випробуваного засобу відволікання уваги громадян від внутрішніх проблем. Успішна війна проти Пруссії, на думку імператора, могла підняти міжнародний престиж Франції та зміцнити режим імперії.

Водночас до війни проти Франції прагнула і **Пруссія**. На початку 1870-х рр. процес об'єднання німецьких держав під егідою Пруссії залишався незавершеним: на шляху створення об'єднаної німецької держави стояла Франція, що не бажала появи на своїх східних кордонах потужного конкурента і суперника.

б) Причини війни. Основними причинами франко-німецької війни були:

- прагнення правлячих кіл Франції *не допустити об'єднання Німеччини навколо Пруссії* і зберегти свою гегемонію в континентальній Європі;
- Наполеон III за допомогою війни сподівався *здолати кризу Другої імперії*;
- Пруссія прагнула захоплення багатих провінцій Франції – *Ельзасу та Лотарингії*, заселених німцями і захоплених французами у XVII ст.;
- Бісмарк прагнув *подолати сепаратизм Баварії і Вюртемберга*, які в 1869 р. не захотіли приєднатися до Північнонімецького союзу і вступили в таємні переговори з Францією про надання їм підтримки в разі війни з Пруссією.

в) Привід до війни. У 1868 р. в Іспанії сталася революція, яка повалила династію Бурбонів і встановила в країні конституційну монархію. Пруський король Вільгельм I висунув претендентом на престол свого двоюрідного брата – принца Леопольда. У 1870 р. парламент Іспанії запропонував корону представникові пруської династії Гогенцоллернів, що викликало різкий протест з боку Наполеона III. Зі вступом на іспанський престол принца Леопольда Іспанія ставала б союзником Пруссії, а отже, і ворогом Франції.

Наполеона III не задовольнила відмова принца Леопольда від іспанської корони. Французький посол у Пруссії зажадав гарантій, що прусська династія в майбутньому не буде претендувати на іспанський престол. Пруський король відповів відмовою. Коли ж посол попрохав нової аудієнції, Вільгельм I відмовив у прийомі і передав, що сказав своє останнє слово. Про все це радник короля повідомив у телеграмі О. фон Бісмарку. Канцлер *відредагував депешу, додавши їй образливого для Франції характеру*. Повідомлення було опубліковане в німецькій пресі і стало приводом для обурення Франції. **19 липня 1870 р.** Франція оголосила війну Пруссії.

1.2. Початок війни

Правлячі кола Франції сподівалися на легку перемогу, проте *Пруссія була набагато краще підготовленою до війни*. У Пруссії швидко мобілізували півмільйонну армію, що була вдвічі більшою за французьку. Маючи найсучаснішу наземну армію, пруські війська вже на початку серпня оточили основні сили французів у фортецях Мец та Седан. 2 вересня 1870 р. пруські війська змусили капітулювати седанське угруповання французької армії, де перебував імператор Наполеон III. Битва при Седані стала вирішальною в ході франко-німецької війни. У полон здалися понад 80 тис. французьких солдатів і офіцерів на чолі з самим імператором. Пруським військам була відкрита дорога на Париж, а захоплення в полон Наполеона III стало фіналом монархічного правління у Франції.

1.3. Проголошення Третьої Республіки

4 вересня 1870 р, як тільки в Парижі було отримано повідомлення про Седанську катастрофу, на вулиці вийшли тисячі городян, вимагаючи позбавлення влади імператора і захисту вітчизни. Під впливом народного руху депутати парламенту були вимушені проголосити Францію *республікою*. Законодавчий корпус (парламент) і уряд Наполеона III оголосили про свій саморозпуск. Таким чином, у ході демократичної революції 4 вересня 1870 р. режим Другої імперії був повалений. Франція *утретьє* за свою історію стала республікою (Перша Республіка – 1792–1804 рр., Друга Республіка – 1848–1852 рр.). У країні проголошувалися демократичні права та свободи.

До нового «Тимчасового уряду національної оборони» увійшов блок опозиційних сил – від роялістів до радикально налаштованих республіканців. В уряді, очолюваному генералом *Луї Жюль Трошо*, важлива роль належала *Жюлю Фавру, Адольфу Тьєру*.

Адольф Тьєр

Свідчать документи. Із заяви голови Тимчасового уряду національної оборони генерала Л. Ж. Трошо 20 січня 1871 р.:

«...При такому стані речей намагатися витримати в Парижі облогу проти пруської армії було безумством. Звичайно... це було б героїчним безумством, але не більше того... Події виправдали мої сподівання».

? Як Ви вважаєте, чи справедливо парижани назвали уряд генерала Л. Ж. Трошо «урядом національної зради»?

1.4. Облога Парижа

19 вересня 1870 р. пруські війська почали тривалу облогу Парижа.

Свідчать факти

Торговці ховали продовольство, жителі столиці голодували. Хлібний пайок був скорочений до 30 грамів на добу. Але і за цим крихітним шматочком хліба жінкам і дітям доводилося стояти в чергах до булочних з 5-ої години ранку. 300–400 грамів собачого або котячого м'яса продавалися по 5 франків, одна цибулина коштувала 50 франків. Палива не було – доводилося рубати дерева на паризьких бульварах. Бомбардування противника чинили великі руйнування в місті, багато городян втратили притулок. Внаслідок закриття багатьох підприємств у Парижі зросли безробіття й злидарство.

1.5. Підписання перемир'я та попереднього мирного договору

Вважаючи, що війна програна, і побоюючись нової революції, французький уряд 28 січня 1871 р. підписав **перемир'я** з Німеччиною на умовах капітуляції Парижа та здачі його фортів, озброєння і боєприпасів. 250-тисячний гарнізон здався в полон, місто було зобов'язане виплатити 200-мільйонну контрибуцію. Услід за паризьким гарнізоном склала зброю і решта французьких військ.

На вимогу Бісмарка у лютому 1871 р. у Франції були проведені вибори до Національних зборів, де більшість місць отримали **монархісти**. Новий уряд очолив ставленик орлеанської династії **Адольф Тьєр**.

26 лютого 1871 р. у Версалі був підписаний **попередній мирний договір**, за яким від країни забирали стратегічно важливі і багаті сировиною Ельзас і північно-західну частину Лотарингії. Франція повинна була в трирічний термін виплатити Німеччині контрибуцію в 5 млрд. франків. Німецьким військам надавалося право на тимчасову окупацію Парижа.

2. ПАРИЗЬКА КОМУНА

2.1. Передумови створення Паризької комуни

1 березня 1871 р. попередній мирний договір з Німеччиною був затверджений Національними зборами. Ступінь національного приниження французів був настільки ж великий, наскільки сильною була ненависть до уряду, що дозволив армії супротивника марширувати по вулицях столиці. Обурення народу вилилося у створення **комун** у Парижі, Марселі, Ліоні, Тулузі.

Комуна (франц. commune – община, від лат. communis – спільний) – 1) у середньовіччі в Західній Європі – міська община, що добилася незалежності від феодала і права на самоврядування; 2) у період Французької революції – муніципальне самоврядування в Парижі та інших містах; 3) Паризька комуна 1871 р. – орган міського самоврядування, уряд Парижа; 4) одна з форм колективного сільськогосподарського виробничого об'єднання.

2.2. Повстання 18 березня 1871 р.

Основні причини повстання в Парижі були такими:

- Національні збори своєю постановою **відмінили відстрочки у стягненні платні** за винайм квартир і помешкань, а також у виплаті боргових зобов'язань;
- 15 лютого був виданий декрет Національних зборів про **припинення платні національним гвардійцям** (національна гвардія була сформована у восени 1870 р. для оборони Парижа у складі 260 батальйонів): таким чином влада розраховувала змусити парижан кинути зброю і повернутися до роботи.

Посилаючись на закінчення війни, Національні збори та уряд А. Тьєра вирішили роззброїти населення Парижа. У ніч з 17 на 18 березня армія здійснила спробу захопити розташовані на Монмартрі гармати, що належали парижанам. Це стало **приводом** для початку повстання. Була піднята Національна гвардія, частина солдат перейшла на бік повсталих, у місті розпочалися вуличні бої. До вечора **18 березня 1871 р.** була захоплена міська ратуша, влада в Парижі перейшла до Центрального Комітету Національної гвардії. За розпорядженням А. Тьєра армійські частини та урядові установи були евакуйовані до Версаля. Так розпочалася **громадянська війна**.

2.3. Вибори до Комуни Парижа

Центральний комітет Національної гвардії розглядав себе як тимчасову владу і призначив вибори до Комуни Парижа, які відбулися 26 березня. 86 депутатів було обрано прямим загальним голосуванням, і 28 березня Комуні була урочисто передана влада в столиці. Члени Комуни за фахом були лікарями, адвокатами, журналістами, робітниками. Переважно вони представляли послідовників різних соціалістичних і радикальних вчень – прудоністів, бланкістів, «нових якобінців». 23 представники буржуазно-ліберальних кіл незабаром подали у відставку.

2.4. Реформи Паризької комуни

Ще до проголошення влади Комуни парижанам було надано відстрочку по квартирній платні і сплаті боргів. Згодом були проведені такі **реформи**:

- **відміна рекрутського набору** і заміна постійної армії ополченням;
- **скасування поліції**;
- **виборність чиновників** та прирівнювання їхньої зарплатні до рівня оплати робітників;
- була реформована **судова система** на основі виборності суддів, запровадженні гласності судочинства, забезпеченні обвинувачуваних захистом;
- був прийнятий декрет про **відокремлення церкви від держави**;
- запроваджувалась загальна обов'язкова і безкоштовна **освіта**;
- були надані громадянські **права жінкам**;
- **робочий день** був скорочений до 10 годин, на заводах і фабриках заборонялися штрафи, на виробництві запроваджувалась охорона праці.

Почалась **видача платні** державним службовцям, солдатам і офіцерам Національної гвардії. Комуна **конфіскувала недіючі підприємства**, залишені господарями, що втекли до Версаля, і передала їх асоціації робітників.

2.5. Розгром Паризької комуни

Паризька комуна встигла створити боєздатну армію. З початку квітня Париж був оточений військами уряду А. Тьєра («версальцями», як їх називали в народі). Голова французького уряду віддав наказ військам про штурм Парижа. Тьєр домовився з німецьким командуванням про озброєння 60 тис. французьких військовополонених, які вільно пройшли крізь бойові порядки німців і пішли на штурм французької столиці. До середини травня комунарам вдавалося стримувати натиск «версальців», але 21 травня 1871 р. вони прорвалися до Парижа.

Свідчать факти

Протягом наступного кривавого тижня столиця стала ареною запеклої боротьби. Комунари повільно відступали до центру міста, поки залишки їх армії **28 травня** не були оточені на кладовищі Пер-Лашез і знищені. Всього під час боїв у Парижі загинуло і було розстріляно понад 12 тис. захисників Комуни. Ті, що вціліли, були заслані на каторгу (на острови і в тропіки), де їх чекала смерть від тяжкої праці та нестерпного для європейців клімату. Зі свого боку комунари, відступаючи, руйнували і підпалювали головні будівлі французької столиці (палац Тюїльрі, Лувр, собори) і розстрілювали «заручників», у числі яких був убитий і архієпископ Паризький.

Так трагічно закінчилася 72-денна історія Паризької комуни.

2.6. Підписання Франкфуртського миру

10 травня 1871 р. уряд А. Тьєра підписав у Франкфурті-на-Майні остаточний варіант мирного договору. Франція втратила свою провідну роль на континенті, а перемога Німеччини, навпаки, значно зміцнила її позиції. У той же час умови Франкфуртського мирного договору на довгі роки *загострили відносини між двома державами*. Ці протиріччя стали одним із головних чинників нестабільності в міжнародних відносинах і призвели в майбутньому до розв'язування Першої світової війни.

3. СТАНОВЛЕННЯ ТРЕТЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

3.1. Боротьба між монархістами та республіканцями

Питання про визначення форми державного устрою Франції довго не вирішувалося. Країну в 1871–1875 рр. називали «республікою без республіканців».

Після придушення Паризької комуни для більшості французів голова уряду А. Тьєр став символом стабільності і порядку. На парламентських виборах у липні 1871 р. *монархісти* отримали перемогу, а 31 серпня **А. Тьєр** був обраний першим президентом Третьої Республіки. Спочатку він дотримувався монархічних поглядів, але в 1872 р. публічно заявив, що став прихильником республіки. За два роки свого президентства він зміг виплатити кон-трибуцію Німеччині, після чого її війська були виведені з території Франції. Проте вимоги проведення жорсткішої політики з боку монархістів змусили А. Тьєра у 1873 р. подати у відставку.

Новим президентом Франції був обраний маршал *Патріс де Мак-Магон*. Він виступав за *відновлення монархії у країні*. Проте робітники, службовці, селяни, представники інтелігенції, торговці, промисловці були прихильниками республіканського устрою. Питання про визначення форми державного правління, як і раніше, залишалося відкритим. Лише в 1875 р. Національні збори більшістю всього в один голос затвердили у Франції республіканську форму правління і прийняли Конституцію Третьої Республіки.

Патріс де Мак-Магон

3.2. Конституція Третьої Республіки

Конституція **1875 р.** встановлювала республіканську форму державного правління у формі *парламентської республіки*. За Конституцією законодавча влада була надана *Національним зборам*, що склалися з двох палат: Сенату (300 сенаторів) і Палати депутатів (591 депутат). У Сенат обиралися громадяни не молодше 40 років строком на 9 років. 75 сенаторів обиралися довічно самим Сенатом. Палата депутатів обиралася на 4 роки чоловіками, що досягли 21 року і проживали у виборчому окрузі не менше півроку. Жінки, військовослужбовці, сезонні робітники, жителі колоній права голосу не отримали. З 40 млн. населення право голосу отримали лише 12 млн. чоловік.

Виконавча влада надавалася голові держави – *президенту*, що обирався Національними зборами на спільному засіданні обох палат строком на 7 років, і міністрам, яких призначав голова держави. *Уряд* (Рада міністрів), який очолював сам президент, був відповідальним перед парламентом. У цілому Конституція 1875 р. наділяла президента досить широкими повноваженнями.

Конституція 1875 р. не містила переліку основних політичних прав людини і громадянина (свободи слова, друку, мітингів, зборів, пересування тощо).

3.3. Остаточне утвердження влади республіканців

Перші ж парламентські вибори, що проходили в лютому 1876 р. на основі нової конституції, принесли *перемогу республіканцям*. Проте президент-монархіст П. Мак-Магон уперто не бажав визнати поразку. У середині 1877 р. він розпустив Палату депутатів і призначив нові вибори. У жовтні цього ж року, не дивлячись на переслідування монархістами своїх політичних противників, республіканцям вдалося збільшити своє представництво в Палаті депутатів майже до 400 чоловік. У 1879 р. П. Мак-Магон достроково пішов у відставку, поступившись президентським постом республіканцеві *Жюлю Граві*. Так у Франції остаточно утвердились республіканці.

4. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

На початку ХХ ст. у світовому промисловому виробництві Франція займала 4-те місце, пропустивши вперед не тільки Британію, але й США та Німеччину.

4.1. Причини уповільнення темпів економічного розвитку

а) Наслідки війни. Величезний збиток економіці завдала невдача війна з Пруссією. Окрім втрат і руїни, Франція втратила дві промислово розвинені провінції (Ельзас і значну частину Лотарингії), вимушена була виплатити величезну контрибуцію. Гроші – 5 млрд. франків – збиралися по всій країні за «позикою визволення». Це дозволило виплатити контрибуцію достроково, і вже у вересні 1873 р. останній німецький солдат залишив французьку територію.

б) Технічна відсталість. Машини та устаткування на французьких підприємствах були виготовлені, в основному, у першій половині ХІХ ст. і, природно, поступалися новітній техніці німецьких і американських фабрик та заводів.

в) Брак сировини і палива. Промисловість країни відчувала брак сировини і палива. У великій кількості ввозилося вугілля, мідь, бавовна та ін. Привезена сировина підвищувала собівартість французьких товарів і знижувала їх конкурентоспроможність на світовому ринку.

г) Вивіз капіталів. Французька буржуазія вважала за краще вкладати гроші в економіку інших країн. Вкладати гроші в дрібні французькі підприємства було невигідно.

г) Низька купівельна спроможність населення. Дрібні власники, які переважали у селі, все менше могли купувати промислову продукцію. Низьку купівельну спроможність мали робітники дрібних підприємств, ремісники.

4.2. Нові тенденції в економічному розвитку країни

У 1871–1913 рр. *обсяг промислового виробництва у Франції збільшився втричі*. Приріст забезпечила, в основному, важка промисловість – металургія, вугільна, машинобудування, автомобілебудування і суднобудування. Поява нових технологій дозволила ширше використовувати поклади руди, що були у Франції, а нестача вугілля стимулювала будівництво гідроелектростанцій. Великі успіхи були досягнуті в розвитку транспортної мережі. У 1872–1900 рр. протяжність залізниць збільшилася в 2,5 рази.

Як і в інших країнах, у Франції відбувалася *концентрація виробництва і капіталів*. В автомобільній промисловості країни лідирували підприємства Рено, а основні воєнні, металургійні, машинобудівні заводи, вугільні шахти опинилися під контролем могутніх концернів Шнейдера і де Ванделей.

У Франції, як і раніше, *переважала легка промисловість* з великою питомою вагою дрібних підприємств і ручної, ремісничої праці. Більше половини робітників країни працювали в майстернях з кількістю працівників до п'яти чоловік. У той час, як в інших країнах дрібні і середні підприємства в легкій промисловості витіснялися великими, у Франції вони зберігалися завдяки

традиційній спеціалізації з випуску предметів розкоші. Завойовані за століття позиції на ринку, висока репутація якості продукції в країні та за її межами дозволили вистояти цим підприємствам у нових умовах конкурентної боротьби.

Франція була країною, де швидко *накопичувалися великі капітали*. Найбільші банки країни – Генеральне товариство, Ліонський кредит, Паризько-Нідерландський та інші – підпорядкували собі фінансову систему країни, контролювали частину промисловості. На відміну від британських банкірів, французькі фінансисти вивозили свої капітали не стільки в колонії, скільки в менш розвинені країни Європи. Вони надавали кредити приватним особам і урядам європейських країн у формі довгострокових позик під великі відсотки. Франція щороку вивозила за кордон до 1,5 млрд франків, перетворюючись на найбільшого *європейського лихваря*.

У країні зростав вплив *фінансово-промислової олігархії*. Дві сотні найбагатших родин, у тому числі Ротшильди, Шнейдери, Мале та інші, мали вирішальний вплив на економічне і політичне життя країни.

5. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРАЇНИ. ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ 80–90-х рр.

5.1. Перші реформи республіканців

Після ухвалення Конституції 1875 р. уряд республіканців переніс свою резиденцію з Версаля до Парижа, гімном республіки стала відома «Марсельєза», а 14 липня – день взяття Бастилії – був оголошений національним святом.

У 1880 р. був ухвалений *закон про свободу зборів і друку*, дозволялась вільна політична пропаганда. Тоді ж влада *амністувала комунарів*, завдяки чому тисячі прихильників Паризької комуни змогли повернутися на батьківщину.

Обмежувався вплив католицького духовенства: була заборонена діяльність єзуїтських організацій, священників усували з армії і державних установ.

На початку 1880-х рр. у Франції було запроваджено безкоштовне *навчання* дітей з 6-ти до 13-ти років, створена система середньої жіночої освіти.

Щоб *унеможливити відновлення монархії*, у 1884 р. Національні збори ухвалили закон, який забороняв ставити в парламенті на порядок денний питання про перегляд республіканської форми правління. Нащадкам династій, що колись правили у Франції, було заборонено балотуватися на посади президента і сенаторів.

5.2. Протистояння між правими і лівими республіканцями

Незабаром центр тяжіння політичної боротьби змістився у бік протистояння між *правими* (поміркованими) і *лівими* (радикальними) *республіканцями*.

Радикал – 1) прихильник докорінних, рішучих мір або крайніх поглядів, дій; 2) член радикальної політичної партії, що виступає за проведення докорінних реформ.

Основні політичні угруповання республіканців.

Ліві (радикальні) республіканці	Ліві (радикальні) республіканці спиралися на міську дрібну буржуазію і селянство; виступали за «радикальну (сильну) республіку», засновану на принципах особистої свободи і відповідальності, захищали приватну власність. Радикали прагнули звести до мінімуму вплив церкви, запровадити прогресивний податок на прибуток, націоналізувати великі монополії, покращити становище робітників.
Праві (поміrkовані) республіканці	Праві (поміrkовані) республіканці представляли інтереси великої та середньої торговельно-промислової буржуазії; вони також відстоювали основні демократичні принципи, але виступали проти радикальних соціальних реформ.

5.3. Зростання впливу радикалів

Реформи республіканців носили поміrkований характер. Ряд своїх перед-виборчих обіцянок (про скасування Сенату, відокремлення церкви від держави, запровадження прогресивного податку на прибуток) вони так і не виконали. Це викликало невдоволення в їх лавах, і вже на виборах 1881 р. від блоку республіканських партій відмежувалася група **радикалів**, які створили свою партію.

Радикали критикували правих республіканців за поміrkованість реформ. Незабаром вони завдяки виступам проти монархістів і клерикалів, викриттям зловживань урядів, почали користуватися популярністю серед селянства і міської дрібної буржуазії. Визнаним лідером радикалів став **Жорж Клемансо**.

Жорж Клемансо

Клемансо Жорж (1841–1929 рр.) – політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Франції у 1906–1909, 1917–1920 рр. Народився в сім'ї сільської лікарки та республіканця, що потрапив у в'язницю через опозицію до режиму Наполеона III. Ж. Клемансо здобув медичну освіту, але зайнявся політичною діяльністю. За участь у демонстрації проти влади Другої імперії побував у в'язниці. Під час Паризької комуни не став на бік комунарів, але і не надав жодної підтримки переможцям. У 1880–90-ті рр. – лідер радикалів. Голова Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. Прагнув до встановлення гегемонії Франції в Європі. Неабиякий розум, темперамент, гнучкість, публіцистичний і ораторський талант дозволили йому стати одним із впливових політиків країни.

5.4. Політичні кризи 80–90-х рр. XIX ст.

У 80–90-ті рр. XIX ст. країна пережила низку політичних криз, пов'язаних із корупцією в державному апараті, боротьбою між монархістами і респу-

бліканцями. Становище ускладнювалося у зв'язку з поширенням ідей реваншизму як наслідку поразки у франко-німецькій війні 1870–1871 рр.

а) **Змова Ж. Буланже.** Тривала економічна криза прискорила розорення селян і дрібних міських буржуа. Невдоволення владою з боку різних груп населення прагнули використати реакціонери, які розпалювали націоналістичні настрої, пропагували реваншистську війну проти Німеччини.

У цій обстановці розгорнув свою діяльність політичний авантюрист генерал *Жорж Буланже*. Обійнявши у 1886 р. посаду військового міністра, він звернув на себе увагу різкими випадами проти Німеччини, вимогою зміцнення військового потенціалу країни. Про нього заговорили як про особу, здатну повернути Франції минулу велич, втрачені Ельзас і Лотарингію. Знайшовши численних прихильників, генерал *створив у країні правий політичний рух*, почав вести підготовку до державного перевороту і здобуття диктаторських повноважень.

Буланжистська організація зажадала розпуску парламенту, відставки уряду і перегляду Конституції. У країні виникла загроза республіканському устрою та демократії. Такий розвиток подій надзвичайно стурбував уряд. У січні 1888 р. Жоржа Буланже відправили у відставку і звинуватили в державній зраді. Партія його прихильників була заборонена. Чутки про можливий арешт змусили Буланже втікати з Франції; Верховний суд засудив його заочно до страти. Незабаром після цього буланжистський рух розпався, а його лідер застрелився.

б) **Панамська афера.** Ще у 1880 р. була створена компанія для будівництва каналу через Панамський перешийок. Акції були куплені багатьма французами, які сподівалися отримати надприбутки. Будівництво каналу затягнулося, і в 1888 р. компанія оголосила про своє банкрутство. *Численні утримувачі акцій втратили вкладені гроші*. Незабаром з'ясувалося, що із зібраних 1,4 млрд. франків на будівництво каналу було витрачено лише 700 млн. Решта грошей була розтрачена керівництвом компанії та пішла на підкуп офіційних осіб. В отриманні хабарів від компанії було викрито понад 100 депутатів, сенаторів і навіть міністрів. Країна була приголомшена масштабами скандалу. Ділки, що керували компанією, опинилися у в'язниці.

в) **«Справа Дрейфуса».** У 1894 р. капітан генерального штабу, єврей за національністю, *Альфред Дрейфус* був звинувачений у передачі секретної військової інформації Німеччині. Не зважаючи на відсутність серйозних доказів його провини, А. Дрейфус був розжалуваний і засуджений військовим трибуналом до довічного ув'язнення.

Генерал Жорж Буланже

Серед французьких офіцерів, в основному вихідців із дворянських сімей (як і серед представників деяких інших соціальних верств), були сильні **антисемітські настрої**, і «справу Дрейфуса» військове командування використовувало для розпалювання реваншизму, шовінізму та антисемітизму в країні.

Антисемітизм – форма національних, релігійних забобонів і нетерпимості, вороже ставлення до євреїв.

Два роки потому новий начальник французької контррозвідки Ж. Пікар встановив невинність А. Дрейфуса. Він зажадав виправити помилку, але був усунутий з посади. Проти судового фарсу виступили відомі французькі письменники (*Еміль Золя, Анатоль Франс*), вчені, прогресивні політичні діячі.

Свідчать документи. З листа письменника Е. Золя президенту Французької Республіки Ф. Фору, опублікованого 13 січня 1898 р. в пресі під заголовком «Я звинувачую!»:

«Ваше ім'я затьмарила ганебна пляма – ганебна справа Дрейфуса!..

...Що стосується осіб, проти яких спрямовані мої обвинувачення, то я не знайомий з ними і ніколи їх не бачив, не маю проти них ані злоби, ані ненависті. Вони для мене всього лише втілення і носії соціального зла... Правди – ось все, чого я пристрасно жадаю заради людства... Нехай же наважаться викликати мене на суд присяжних і хай розгляд відбудеться при широко відчинених дверях! Я чекаю».

Чому багато представників французької інтелігенції публічно виступили на захист А. Дрейфуса?

«Справа Дрейфуса» набувала **політичного забарвлення**. Вже йшлося не просто про реабілітацію безневинно засудженого, а про захист демократичних свобод у країні. Франція розкололася на два табори – прихильників та противників А. Дрейфуса. При обговоренні його справи в парламенті спалахували бійки, а в багатьох містах демонстрації дрейфусарів та антидрейфусарів переростали на збройні зіткнення. У ці кризові дні в Парижі було навіть запроваджено воєнний стан.

Далекоглядним політикам було ясно, що зі «справою Дрейфуса» треба покінчити якнайшвидше, – Франція була на межі **громадянської війни**. Наприкінці літа 1899 р. відбувся новий суд над А. Дрейфусом, який засудив його замість довічного до 10-річного ув'язнення, а президент Еміль Лубе одразу ж помилював його. У 1906 р. суд ви-

«Дрейфус – зрадник»
(карикатура 1890-х рр.)

правдав А. Дрейфуса, він був відновлений на службі і нагороджений Орденом Почесного легіону, але незабаром через хворобу пішов у відставку. А. Дрейфус помер у 1935 р. і був похований з почестями.

 Політичні кризи 80–90-х рр. XIX ст. закінчилися поразкою реакціонерів, після чого вони вже не наважувалися на відкриті атаки проти демократії та республіканського устрою у Франції.

6. ФОРМУВАННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ІМПЕРІЇ

Франція прагнула компенсувати втрату позицій в Європі розширенням своїх колоніальних володінь в різних частинах світу.

 Свідчать документи. З промови голови уряду Франції Ж. Феррі в Палаті депутатів у 1885 р.:

«Для багатих країн колонії є найвигіднішими об'єктами капіталовкладень... Я стверджую, що Франція, яка завжди володіла надлишком капіталу та експортувала значні суми за кордон, — зацікавлена... у колонізації... Панове, час висловлюватися голосніше і правдивіше! Час заявити відверто, що великі раси володіють особливими правами стосовно нижчих рас...».

 1. Чому Франція була зацікавлена в розширенні своїх колоній?

2. Про які «особливі права великих рас» йде мова в цьому документі?

В останній третині XIX ст. Франція вела безперервні колоніальні війни, оволодівши величезними територіями в Африці, Індокитаї, Океанії та Вест-Індії. У 1883 р. французькою колонією став *Туніс*. Після жорстоких війн були захоплені *В'єтнам*, *Західна Африка* (Дагомея, Сенегал, Мавританія та інші країни), низка територій *Центральної Африки*. З 1860 по 1899 рр. володіння Франції збільшилися у 19 разів, а населення її колоніальної імперії зросло до 56 млн. чол. Лише африканські колонії Франції перевищували розміри самої метрополії в 17 разів. *Франція стала другою колоніальною державою світу.*

Проте подальші її загарбання в Африці призвели до загострення відносин з Великою Британією. У 1898 р., коли французькі і британські війська зіткнулися в *Судані*, справа ледь не дійшла до війни між двома країнами. Але Франція, для якої головним ворогом залишалася Німеччина, відступила і визнала за Великою Британією першість у колоніальній політиці. Ця угода дозволила їй згодом здобути підтримку в захопленні *Марокко* (1911 р.), розширити володіння в *Індокитаї* та на *островах Тихого океану*.

Питання і завдання

1. Для перевірки знань

1. Які події сталися на початку франко-німецької війни? За яких обставин була проголошена Третя Республіка у Франції?
2. Чому в березні–травні 1871 р. у Франції відбувалася громадянська війна?

3. Назвіть протиріччя, які були між поміркованими республіканцями та радикалами.
4. Визначте досягнення Третьої Республіки на шляху розвитку демократії.
5. Чим були викликані політичні кризи у 80–90-х рр. XIX ст.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть передумови і причини франко-німецької війни.
2. Який був привід для початку цієї війни?
3. Які були основні підсумки франко-німецької війни?
4. Назвіть причини повстання 18 березня 1871 р.
5. Які основні реформи були здійснені Паризькою комунуою?
6. Охарактеризуйте основні положення Конституції 1875 р.
7. У чому полягали основні причини уповільнення темпів економічного зростання Франції у 70–90-х рр. XIX ст.?
8. Які нові тенденції в економічному розвитку країни з'явилися в цей період?

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви вважаєте, чи могли умови мирного договору між Францією і Пруссією забезпечити міцний мир в Європі?
2. Для одних Паризька комуна стала проявом насильства і жорстокого бунту, для інших – великим подвигом, втіленням соціальної справедливості. Які, на Ваш погляд, уроки Паризької комуни? Чому вона проіснувала всього 72 дні? Чи була, на Вашу думку, у Паризької комуни історична перспектива?
3. Чому «справу Дрейфуса» багато французів називали «ганебною сторінкою в історії країни»?
4. Як Ви думаєте, чи міг генерал Ж. Буланже досягти поставленої мети?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «комуна», «радикал», «антисемітизм».
2. Які факти підтверджують, що Франція за Конституцією 1875 р. була парламентською республікою?
3. Назвіть території, що стали колоніями Франції в останній третині XIX ст.

V. Творчі завдання

Підготуйте реферати на одну з тем:

- а) «Франція 70–90-х рр. XIX ст.: становлення демократії та правової держави»;
- б) «Паризька комуна – уроки на майбутнє».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1870–1871 рр.франко-німецька (франко-пруська) війна

18 березня – 28 травня 1871 р....Паризька комуна

1875 р.....ухвалення Конституції Третьої Республіки

§16. Німеччина в 1871–1900 рр.

1. УТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ. КОНСТИТУЦІЯ 1871 р.

1.1. Утворення Німецької імперії

18 січня 1871 р. німецькі князі зібралися в Дзеркальному залі Версальського палацу (на окупованій у ході франко-німецької війни території Франції) і проголосили утворення Німецької імперії. Її імператором (кайзером) став король Пруссії *Вільгельм I*. Завершився процес об'єднання країни, і на політичній карті Європи виникла нова держава з 40-мільйонним населенням.

До Німецької імперії увійшли 22 монархії, вільні міста Гамбург, Бремен, Любек та область Ельзас-Лотарингія. Жодна з окремих держав, що утворили імперію, не могла відокремитися від Союзу або бути виключеною з нього.

За формою державного устрою Німеччина була *федерацією*. У кожній з монархій була своя династія, свій парламент (ландтаг). Провідне місце в імперії зайняла *Пруссія* (її територія складала дві третини території всієї імперії, а населення – 60%), якій належала провідна роль у об'єднанні німецьких земель.

1.2. Конституція 1871 р.

Державний устрій єдиної Німеччини був визначений Конституцією Німецької імперії, прийнятою **16 квітня 1871 р.**

а) Законодавча влада. Вища законодавча влада належала *Федеральним зборам*, які складалися з двох палат: верхньої – *Бундесрату (Союзної ради)* та нижньої – *Рейхстагу*. Їм належала законодавча компетенція з питань армії, флоту, зовнішньої політики, митниці і торгівлі, пошти, транспорту тощо.

Бундесрат володів як законодавчою, так і виконавчою владою. Пануюче місце в Бундесраті належало Пруссії, що володіла 17 з 58 місць. Об'єднана Німеччина була союзом династій під верховенством пруської династії *Гогенцоллернів*. У Бундесраті були представлені не народи, що входили до федерації, а представники місцевих монархів: королів, князів, герцогів.

Рейхстаг, що перебував під контролем імператора, володів значно меншими повноваженнями. Кожен закон, прийнятий Рейхстагом, мав бути затверджений Бундесратом. У Рейхстазі були представлені всі великі політичні партії. Більшість депутатських місць належали консерваторам, що представляли інтереси пруського юнкерства і буржуазії, а також офіцерства та багатих селян.

б) Голова держави. За формою державного правління Німеччина стала *конституційною монархією*. На чолі нової держави стояв *кайзер (імператор)*, яким міг бути лише король Пруссії. Імператор володів величезними повноваженнями. Будучи головою виконавчої влади, він призначав вищих посадових осіб імперії, і перш за все канцлера (голову уряду). Він був головнокомандувачем збройних сил країни, представляв Німеччину на міжнародній арені. Йому належало право скликати, закрити та розпускати Бундесрат і Рейхстаг, а також право «розробки й публікації» імперських законів.

в) Виконавча влада. Виконавча влада була повністю незалежною від законодавчої. Імперський *канцлер* призначався, зміщувався особисто кайзером і ніс відповідальність лише перед ним, а не перед парламентом. Канцлер був також главою Бундесрату, де його голос був вирішальним при рівності голосів.

У Німеччині не існувало звичного уряду. Ранг міністра мав лише канцлер, а статс-секретарі (державні секретарі), що очолювали різні відомства, призначалися канцлером і були чиновниками його апарату. Канцлер і підлеглі йому статс-секретарі здійснювали внутрішню і зовнішню політику держави.

г) Судова влада. Вищою судовою інстанцією став *Імперський суд*. Судова влада була незалежною від законодавчої і виконавчої влади.

г) Суперечливий характер Конституції 1871 р. За імперською конституцією, вищою волею була воля монарха, що мала божественне походження. Конституція зберегла в імперії численні риси пруської поліцейської держави та закріпила гегемонію Пруссії.

Але були в Конституції 1871 р. і прогресивні елементи. Конституція гарантувала усім німцям, незалежно від походження, рівне право на заняття державних посад, володіння власністю та підприємницьку діяльність.

2. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

2.1. Вихід економіки Німеччини на передові позиції в світі

З 1870 до 1913 рр. обсяг промислового виробництва в країні збільшився в 6 разів. Вже у 1870-ті рр. у промисловому розвитку Німеччина обігнала Францію, а на початку ХХ ст. залишила позаду Велику Британію.

Німеччина висувалася на перше місце в Європі і стала другою (після США) індустріальною державою світу.

2.2. Чинники, що сприяли економічному підйому Німеччини

Після об'єднання в країні утворився *єдиний внутрішній ринок*, були знищені митні кордони, запроваджені єдина валюта, система мір та ваги, торговельне і банківське законодавство.

Захоплення у Франції Ельзасу і частини Лотарингії, отримання 5-мільярдної *контрибуції* сприяли індустріальному зростанню країни. Використовуючи лотарингську руду і вугілля Рурського і Саарського басейнів, німецькі промисловці створили потужну паливно-металургійну базу, а французькі мільярди були використані для фінансування розвитку індустрії.

Німецькі підприємці успішно використовували *досвід інших країн*, впроваджували новітні досягнення науки і техніки, передову технологію. Заводи і фабрики країни оснащувалися сучасним обладнанням.

Зростання промисловості стимулювали *великі державні замовлення* на виробництво озброєння, будівництво фортець, залізниць і морських портів. Держава заохочувала розвиток важкої індустрії та охороняла її інтереси від іноземної конкуренції на внутрішньому ринку.

Економічний прогрес Німеччини був обумовлений і традиційними *рисами німецького народу* – працьовитістю, дисциплінованістю й ощадливістю. Швидке зростання кількості населення (з 40 млн у 1871 р. до 67 млн в 1913 р.) сприяло збільшенню обсягу внутрішнього ринку.

2.3. Нові риси в економічному розвитку країни

Завершення промислового перевороту. Вражаючі успіхи Німеччини в гірничодобувній промисловості, виробництві сталі (друге місце у світі), залізничному будівництві свідчили про завершення промислового перевороту.

Розвиток нових галузей промисловості. З кінця XIX ст. випереджаючий розвиток у Німеччині отримали новітні галузі – машинобудування, електроенергетика, хімічна та електротехнічна галузі. У країні було зосереджено 2/3 світового виробництва фарб, а потужність німецьких електростанцій лише на початок XX ст. збільшилася у 8 разів.

Концентрація виробництва і капіталів. Монопольне становище у вугільній промисловості країни посів *Рейн-Вестфальський вугільний синдикат* (95% вуглевидобування Рурського басейну). В електротехнічній промисловості панували гігантські корпорації *ЗЕК (Загальна електрична компанія), «Сіменс-Гальське і Шуккерт»*. Лідерство на ринку озброєнь, у виробництві локомотивів, залізничних рейок Німеччини на початок XX ст. захопив концерн промислової династії *Крупнів*. Активну роль у створенні нових промислових об'єднань відігравали *банки*. Зрощення їх інтересів з інтересами виробництва призвело до появи *фінансового капіталу*.

Олігархія. Найбільшими фінансово-промисловими магнатами були *Круппи, Тіссени, Сіменси, Ганземани* та інші. Захопивши командні позиції в економіці, промислово-фінансова олігархія все більше впливала на політичне життя країни.

Зовнішньоекономічна діяльність. У 90-ті рр. XIX ст. німецький експорт подвоївся, причому левову частку в його структурі посідали машини й готові вироби. На 50% зріс тоннаж морського торговельного флоту. Різко збільшився потік німецьких капіталів за кордон. Вкладаючи величезні кошти в будівництво залізниць і нових підприємств за кордоном, німецькі підприємці і тісно пов'язані з ними політики домагалися зростання впливу Німеччини в світі.

Особливості розвитку сільського господарства. Розвиток сільського господарства через збереження напівфеодальної системи поміщицьких (юнкерських) господарств і малоземелля (або безземелля) селян відбувався значно повільніше. Пруське юнкерство зосередило у своїх руках майже третину оброблюваної в країні землі.

З іншого боку, лише 40% селян Німеччини були власниками землі; серед них тривало майнове розшарування. Збіднілі селяни вирушали в міста. До 1900 р. в містах Німеччини проживало вже 55% населення країни.

Особливість економіки країни. Відмінною особливістю економіки країни було *поєднання передової потужної індустрії з поміщицьким землеволодінням та відсталими формами організації сільськогосподарського виробництва*. Зростання протиріч між промислово-фінансовою буржуазією та великими землевласниками згодом визначило багато внутрішніх конфліктів у суспільстві та відбулося на агресивному характері зовнішньої політики Німеччини.

3. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРАЇНИ

3.1. Особливості політичного режиму кайзерської Німеччини

Особливу роль у політичних процесах відігравав канцлер О. фон Бісмарк. Для перших років його канцлерства характерне переважання ліберальних методів управління у країні. У цей час не лише знімається безліч феодальних перешкод для розвитку підприємництва й торгівлі, але й створюється загальноімперська партійна система, зростають робітничі організації. У цілому період 1871–1878 рр. німецької історії отримав у істориків назву *«Ліберальна ера»*.

3.2. Політичні партії

Всі великі політичні партії в Німеччині були представлені в Рейхстазі.

Консервативна партія відбивала інтереси аристократії, юнкерства, прусського офіцера; цій партії належала більшість депутатських мандатів у Рейхстазі;

Націонал-ліберальна партія представляла велику промислову буржуазію; члени цієї партії виступали за загальне виборче право, відміну станових привілеїв, організацію місцевої влади на принципах самоврядування та рівноправності.

Партія «прогресистів» (або «вільнодумних») – опозиційна партія; «прогресисти» виражали інтереси частини інтелігенції, середньої та дрібної міської буржуазії; виступали за демократизацію суспільних стосунків, самовизначення національних меншин.

Партія Центру – опозиційна партія; захищала інтереси католицької церкви і католицьких верств населення імперії; католицьке духовенство побоювалося за своє становище у країні, оскільки правлячі кола Пруссії протегували протестантській (лютеранській) церкві.

Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) – ліва опозиційна партія. В 60-х XIX ст. в Німеччині було створено два центри соціалістичного і робітничого рухів – *Загальний німецький робітничий союз (1863 р.)* на чолі з *Фердинандом Лассалем* і *Соціал-демократична робітничча партія Німеччини (1869 р.)*, яку очолювали *Август Бебель* і *Вільгельм Лібкнехт*. Їх об'єднання відбулося в 1875 р., коли була створена Соціалістична робітничча партія Німеччини (СРПН).

Свою назву – Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) – вона одержала в 1890 р. після відміни «Виняткового закону проти соціалістів».

4. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА О. ФОН БІСМАРКА

4.1. Зміцнення могутності Німеччини

Зі створенням єдиної німецької держави її «хрещений батько», перший канцлер Німецької імперії *О. фон Бісмарк* своє головне завдання вважав виконаним. Тепер його зусилля були спрямовані на *централізацію влади* в імперії, зміцнення економічної та військово-політичної могутності країни, забезпечення першості Німеччини в Європі. Хоча Бісмарк був типовим представником дворянської військової касты, він сприяв промислового зростання Німеччини, прагнув враховувати інтереси великої буржуазії, хоча в такій політиці юнкери вбачали утиск своїх інтересів.

Бісмарк прагнув створити найсильнішу в Європі *армію*. У 1874 р. канцлер зумів добитися від Рейхстагу згоди на збільшення армії до 400 тис. чоловік і затвердження військових витрат на сім років уперед. Після цього військове відомство було фактично визволене з-під парламентського контролю.

Зважаючи на зростаючу конкуренцію на світовому ринку, у 1879 р. Бісмарк провів закон, що захищав промисловість і сільське господарство Німеччини *протекційними митами*. Уряд запровадив державну монополію на тютюн і спиртні вироби, націоналізував залізниці Пруссії, що дало не лише додаткові прибутки, але й потужні важелі для впливу на господарське життя країни.

У 70-ті рр. XIX ст. відбувалося активне облаштування нової держави.

Свідчать факти

Було встановлено єдину для імперії валюту – марку, створені загальноімперська пошта, управління залізниць, єдине управління охорони здоров'я, єдині для всієї країни правові кодекси і створений Імперський банк. Запроваджувалися єдині міри довжини і ваги, митні тарифи, патентне законодавство тощо. У цей же час була сформована і єдина німецька армія.

4.2. «Культуркампф»

О. фон Бісмарк почав *наступ на католицьку церкву*, довкола якої об'єдналися опозиційні сили держав Західної і Південно-Західної Німеччини. Тутешні представники дворянства і буржуазії вважали, що їх відтісняють від влади, а католицьке духовенство було незадоволене заступництвом з боку німецького керівництва протестантської церкви. Заходи Бісмарка були спрямовані проти засилля католицького духовенства у сфері *культури* (тому вони і були названі «культуркампф»).

 «Культуркампф» (нім. *kulturkampf* – боротьба за культуру) – заходи уряду О. фон Бісмарка у 70-х рр. XIX ст., спрямованих проти католицької церкви – головної опори католицької партії «Центру», яка виражала сепаратистські, антипруські тенденції (головним чином у невеликих німецьких князівствах і герцогствах Західної і Південно-Західної Німеччини).

Свідчать факти

У 1872 р. католицьке духовенство було позбавлене права нагляду за діяльністю шкіл. Йому заборонялося вести викладання і політичну агітацію. З країни були вислані єзуїти. Рейхстаг прийняв закон про обов'язкову державну реєстрацію актів громадянського стану – шлюбу, народження, смерті, скасував статтю конституції про автономію католицької церкви. Католицьким священикам перестали виплачувати платню із казни. Держава взяла до своїх рук підготовку і призначення на церковні посади духовних осіб, а щодо опозиційно налаштованих священиків застосувалися репресії.

Поступово гоніння на церкву припинилися, але католицька опозиція більше не загрожувала центральній владі. Об'єктивно політика «культуркампф» сприяла перетворенню Німеччини на *світську державу*.

4.3. Наступ на соціалістів

В Німеччині у 1878 р. закінчилася «ліберальна доба» канцлерства Бісмарка. Економічні проблеми, зростання впливу соціалістів, успіхи опозиційних партій на виборах у Рейхстаг – все це визначило поворот уряду *праворуч*. Уряд Бісмарка почав здійснення переходу від свободи торгівлі до протекціонізму, посилення урядового втручання в економіку і в інші сфери суспільного життя.

У 1878 р. Рейхстаг прийняв закон «*Проти громадсько небезпечних прагнень соціал-демократів*» (названий «*Винятковим законом проти соціалістів*»). Цей закон був ухвалений після двох невдалих замахів на життя імператора, в яких влада безпідставно звинуватила соціалістів. Бісмарк називав соціалістів у пресі «бандою вбивць». Урядові кола поширювали міф «про червону примару», включаючи звинувачення соціалістів у замаху на власність, у підриві віри в Бога тощо.

Свідчать факти

«Винятковий закон проти соціалістів» забороняв усі організації, що «мали на меті за допомогою соціал-демократичних, соціалістичних і комуністичних прагнень повалити існуючий державний і громадський устрій». Це положення було використано владою в боротьбі проти профспілок, для розгону робітничих організацій. Поліції та місцевій владі надавалося право забороняти збори і розповсюдження політичної літератури... висилати осіб, «небезпечних для громадського спокою». Фактично заборонялося розповсюдження будь-яких соціалістичних ідей. Цей закон діяв до 1890 р.

4.4. Реформи в соціальній сфері

Розправившись із лівою опозицією, Бісмарк виявив політичну гнучкість і прихильність до *соціального реформізму* (реформам у соціальній сфері). Канцлер вважав, що держава повинна служити всім верствам суспільства, і лише репресіями становище в ній виправити неможливо. *Політику Бісмарка в соціальній сфері називали «новим курсом».*

Свідчать факти

У 1881 р. було оголошено початок «ери робітничого законодавства».

Рейхстаг ухвалив закони: про страхування на випадок хвороби (1883 р.); каліцтва (1884 р.); старості і непрацездатності (1889 р.), який передбачав виплату пенсій через старість і непрацездатність робітникам, що досягли 70 років; передбачалося створення спеціальних кас для інвалідів праці. Німеччина стала *першою країною у світі, де було прийнято розгорнуте соціальне законодавство*.

4.5. Зовнішня політика О. фон Бісмарка

Німеччина, прагнучи гегемонії в Європі, шукала *союзників*. За допомогою системи союзів О. фон Бісмарк намагався ізолювати Францію, досягти зближення з Австро-Угорщиною і підтримувати добросусідські відносини з Росією.

а) Створення «Союзу трьох імператорів». Використовуючи ідею монархічної солідарності, у **1873 р.** Бісмарку вдалося створити «Союз трьох імператорів» – імператорів *Німеччини, Австро-Угорщини та Росії*. Угода мала консультативний характер, але роль Німеччини в Європі відразу ж зросла. Однак «Союз» не міг бути стійким через протиріччя між країнами.

б) Погіршення стосунків з Росією і Великою Британією. Ще на Берлінському конгресі (1878 р.) Німеччина не підтримала домагання Росії на Балканах. У свою чергу, Росія відмовлялася дотримуватися нейтралітету в разі війни Німеччини і Франції. Це тричі утримувало Бісмарка від нового нападу на Францію. Наприкінці 1870-х рр. між Німеччиною та Росією почалася митна війна. Бісмарк відчував тиск і з боку австрійців, і з боку власних військових, що штовхали його на війну з Росією. У цей же час серйозно загострилися стосунки Німеччини з Британією, яка побоювалася зростання впливу німецької держави в Європі.

в) Утворення Троїстого союзу. Погіршення стосунків з Росією і Великою

Три імператори
(Малюнок з журналу «Панч» (Велика Британія) 20 вересня 1884 р.)

Троїстий союз: Німеччина, Австро-Угорщина та Італія палять на бочці з порохом
(Карикатура французького журналіста Тіре-Боне)

Британією зумовило військово-політичне зближення Німеччини та Австро-Угорщини. У **1879 р.** уряди двох країн уклали таємний союзний договір. У **1882 р.**, використовуючи італо-французьке колоніальне суперництво, Бісмарку вдалося залучити до коаліції й Італію. Так виник Троїстий союз *Німеччини, Австро-Угорщини та Італії*, що поклав початок розколу Європи на ворогуючі військово-політичні угруповання.

г) Початок колоніальної експансії. Німеччина з середини 1880-х рр. вела боротьбу за переділ колоніального світу. Лише за два роки (1884–1885 рр.) вона опанувала територію загальною площею 3 млн кв. км. Так, у 1884 р. була заснована німецька колонія у *Південно-Західній Африці*. Згодом німецькі колонізатори захопили *Того, Камерун*, північну частину *Нової Гвінеї*. Незабаром контроль був встановлений над *Марішалловими островами* в Тихому океані.

5. ПЕРЕХІД НІМЕЧЧИНИ ДО «СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ»

5.1. Вільгельм II

Після смерті *Вільгельма I* і нетривалого правління його сина, тяжко хворого *Фрідріха III*, імператорський трон перейшов до його онука *Вільгельма II*, що викликало особливе задоволення військових, пруських юнкерів і служителів церкви. 29-річний імператор був типовим юнкером, що більш за все пишався військовими перемогами пруської зброї. Погляди Вільгельма II сформувалися під впливом військово-аристократичного середовища і були вкрай консервативними. Новий кайзер висловився про необхідність боротьби з «руйнівними елементами», заявляючи, що «воля кайзера – вищий закон».

**Вільгельм II,
3-й імператор Німецької імперії**

5.2. Відставка О. фон Бісмарка

Терпіти біля себе Бісмарка і бути його тінню імператор не міг і не хотів (хоча вважав його за свого друга). Між ним і старим канцлером відразу ж виникли політичні розбіжності. Кайзера, зокрема, не влаштовував зовнішньополітичний курс Бісмарка, його прагнення уникнути війни з Росією. Вільгельм II та його оточення допускали можливість ведення війни на два фронти (проти Франції і Росії) і були готові до боротьби за переділ колоніального світу. На відміну від Бісмарка, кайзер, претендуючи на роль «народного монарха», вважав небезпечним продовження репресій і був схильний до соціального маневрування.

У 1890 р. Рейхстаг відхилив пропозицію Бісмарка про перетворення «виняткового закону» проти соціалістів на постійний. Канцлер був вимушений піти у відставку. Його змінив ставленик імператора генерал *Л. фон Капріві*.

5.3. Зміни у внутрішній політиці

У 1890 р. Вільгельм II пообіцяв поліпшити становище робітників. Рейхстаг прийняв закони, що обмежували свавілля підприємців: був введений 11-годинний робочий день, заборонена праця дітей молодше 13 років. Проте ліберальний курс кайзера виявився нетривалим. У 1894 р. Л. фон Капріві був відправлений у відставку, а на зміну йому прийшов старий князь *Х. фон Гогенлоє*. Це знаменувало поворот від реформізму до реакції та репресій проти опозиції.

5.4. Перехід Німеччини до «світової політики»

У 1890-х рр. XIX ст. розвиток промисловості, який переріс можливості внутрішнього ринку, змушував правлячі кола країни підтримувати німецьку торговельну експансію в Європі, шукати «нові незалежні території» для збуту товарів.

Вступивши на шлях колоніальних захоплень пізніше від інших країн, Німеччина значно поступалася їм у розмірах загарбаних територій. Німецькі колонії були удванадцяттеро меншими від британських і до того ж біднішими на сировинні ресурси. Перехід Німеччини до «світової політики» означав намір *переділу вже поділеного європейськими країнами світу*, а саме: претензії на панування в *Європі*, бажання зміцнитися на *Близькому, Середньому та Далекому Сході*, прагнення до переділу сфер впливу в *Африці, Азії, Океанії*.

Активізація експансії на Сході отримала назву *«Дранг нах Остен»* – *«Натиск на схід»*. Головним напрямком німецької експансії став Близький Схід. У 1899 р. кайзер добився від турецького султана згоди на будівництво *трансконтинентальної залізниці Берлін–Багдад*, після чого почалося активне проникнення німецького капіталу на Балкани, в азійську частину Туреччини та Месопотамію. Це викликало стурбованість як Британської імперії, так і Росії. Крім того, розгорнувши у 1898 р. будівництво потужного *військово-морського флоту*, Німеччина кинула виклик Британії, загрожуючи її посередницькій торгівлі і зв'язкам з колоніями.

Німеччина також брала участь в *розподілі Китаю* між великими державами.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Коли і за яких обставин була утворена Німецька імперія?
2. Охарактеризуйте державний устрій Німеччини за Конституцією 1871 р.
3. Чому О. фон Бісмарк прагнув створити світську державу? У чому полягала сутність політики «культуркампф»?
4. Які були передумови ухвалення «Виняткового закону проти соціалістів»? Які були його основні положення?
5. Назвіть зміни, що сталися у внутрішній і зовнішній політиці за Вільгельма II.
6. У чому полягав перехід Німеччини до «світової політики»?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які чинники сприяли економічному підйому Німеччини наприкінці XIX ст.?
2. Які заходи здійснив Бісмарк для зміцнення могутності Німецької імперії.
3. Охарактеризуйте основні політичні партії Німецької імперії. Які соціально-політичні та економічні погляди вони відображали?
4. Визначте особливості зовнішньої політики уряду О. фон Бісмарка.

III. Для обговорення в групі

1. Німеччина належала до «другого покоління» капіталістичних країн. Які наслідки це мало для внутрішньої і зовнішньої політики Німецької імперії?
2. «Бісмарк – щастя для Німеччини, хоч він і не добродійник людства, – писав історик Брандес. – Для німців він те ж, що для короткозорого – пара чудових, незвичайно сильних окулярів: щастя для хворого, але велике нещастя, що вони йому потрібні». Який сенс криється в словах історика?
3. Чому за реакційності внутрішньополітичного курсу Німеччина стала першою країною у світі, де було прийняте соціальне законодавство?
4. Майбутній канцлер Німеччини Б. фон Бюлов, виступаючи в Рейхстазі у 1897 р., сказав: «Ті часи, коли німець одному зі своїх сусідів поступався землею, іншому – морем, а собі залишав небо, – ці часи минули. Ми вимагаємо для себе місця під сонцем». Що означала промова майбутнього канцлера?
5. Бісмарк особливо застерігав німецькі військово-політичні кола від ведення війни на два фронти одночасно: з Росією і Францією. Як Ви думаєте, чому?
6. Великий німецький письменник Томас Манн писав: «Народжена у війнах, нечестива Німецька імперія прусської нації могла бути лише мілітаристською державою. Такою вона і жила, занозою в тілі людства». Чому Німеччина насправді стала агресивною та мілітаристською державою? Які внутрішні і зовнішні чинники цьому сприяли?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «культуркампф», «федерація».
2. Які країни входили до «Союзу трьох імператорів», Троїстого союзу?

V. Творчі завдання

1. Підготуйте реферат на тему: «Перехід Німеччини до «світової політики».
2. Складіть політичний портрет О. фон Бісмарка.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

18 січня 1871 р.....проголошення Німецької імперії

16 квітня 1871 р.прийняття Конституції Німецької імперії

1873 р.....створення «Союзу трьох імператорів»

1882 р.....створення Троїстого союзу

§17. Велика Британія в останній третині XIX ст.

1. ВТРАТА АНГЛІЄЮ ПРОМИСЛОВОГО ЛІДЕРСТВА

Остання третина XIX ст. для Великої Британії обернулася втратою передових позицій у світовій промисловості та торгівлі.

Свідчать факти

У 1871–1913 рр. виробництво промислової продукції у країні збільшилося в 2,2 рази, тоді як в США воно зросло у 9, у Німеччині – у 6 разів і у Франції – втричі. Зберігаючи міцні позиції в текстильній, металургійній, вугільній галузях виробництва, Британія відставала у нових галузях – хімічній, електротехнічній, автомобільній та ін. На початок XX ст. за обсягом промислового виробництва Велика Британія посідала вже не 1-е, а 3-є місце у світі. Частка Британії у світовій торгівлі скоротилася у 1900 р. на 8%.

1.1. Причини втрати промислового лідерства

Причиною втрати промислового лідерства Британією була *застаріла технічна база* промисловості. Для заміни обладнання були потрібні чималі кошти. Але наявність у Великій Британії колоніальних володінь з гарантованими ринками збуту, дешевою робочою силою і сировиною дозволяла знижувати собівартість продукції й отримувати високі прибутки і при застарілій техніці.

Із 70-х рр. XIX ст. *британський капітал вивозився* у все зростаючих розмірах до США, Латинської Америки і до колоній (до кінця століття країна посідала перше місце у світі за вивозом капіталу). Зменшення капіталовкладень у вітчизняну економіку *уповільнювало темпи економічного розвитку країни*. Британські підприємці вкладали капітал в експлуатацію колоніальних сировинних ресурсів, будівництво залізниць, розвиток колоніальної торгівлі.

Британія почала відставати і в галузі *технологій*. Навіть винаходи, здійснені британцями, спочатку запроваджувалися в США та Німеччині. Британські товари на світовому ринку втрачали свою конкурентоспроможність. До того ж, британський уряд продовжував дотримуватися *фритредерської політики*.

Фритредерська політика – рух промислової буржуазії за вільну безмитну торгівлю, невтручання держави в приватнопідприємницьку діяльність. Виникла у Великій Британії наприкінці XVIII ст.

За нових умов безмитне надходження до країни зарубіжних товарів призвело до того, що в 70–80-і рр. ринки Великої Британії були переповнені товарами з конкуруючих країн, а продукція британської промисловості при ввезенні в інші країни обкладалася високими митами.

Погіршилося становище в сільському господарстві. Падіння цін на сільськогосподарські товари, викликане конкуренцією з боку дешевої заморської пшениці, призвело до зниження доходів землевласників і масового розорення

фермерів-орендарів. Спостерігалася масова міграція сільського населення до міст.

1.2. Особливості економічного розвитку країни

Складна ситуація, в якій опинилася країна, спонукала частину промисловців уже у 1880-ті рр. започаткувати рух за протекціонізм. Але підприємницькі кола зробили ставку на *розширення колоніальної експансії*. Використання ресурсів колоній дозволяло їм компенсувати збитки від іноземної конкуренції, не вдаючись до реформування економіки. Зв'язок з колоніальними околицями імперії здійснювався за допомогою фінансових установ. У 1904 р. 50 британських банків мали близько 2 300 колоніальних відділень, тоді як банки Франції – 136, а Німеччини – 70.

Деякі галузі британської індустрії не постраждали від іноземної конкуренції. Так, судна, побудовані на верф'ях країни, не мали собі рівних за мореплавними якостями. Британські верстати охоче купували за кордоном, у тому числі і в США. Велика Британія зберігала провідну роль у світовій посередницькій торгівлі, а Лондон, як і раніше, вважався міжнародним *фінансовим центром*. Британський фунт стерлінгів залишався світовою розрахунковою валютою.

У 90-х рр. XIX ст. в країні з'явилися *перші великі об'єднання* підприємців, які встановили контроль над колоніальною торгівлею, суднобудівельною і військовою промисловістю. Проте у традиційних галузях британської індустрії (вугільній, текстильній) монополізувати виробництво було складніше. Значну роль тут продовжували відігравати традиційні сімейні, часто дрібні фірми.

2. ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ

2.1. Стабільність двопартійної системи

У Британії продовжувала стабільно діяти двопартійна система. До 80-х рр. XIX ст. безумовну перевагу в парламенті мали *ліберали*, але потім, у зв'язку з кризою ідеології партії та її розколом, вони поступилися *консерваторам*.

Ліберальну партію підтримували широкі кола промислової і торговельної буржуазії, пов'язані, головним чином, з легкою промисловістю. До неї долучалася і велика частина англійської інтелігенції. Прагнучи повернути на свій бік масового виборця, ліберали здійснювали соціальні реформи. Визнаним лідером партії у 1870–1890-ті рр. був *Вільям Гладстон*.

Консервативна партія спиралася на земельну аристократію, великих фермерів, англіканську церкву. Проте гнучкий політичний курс поступово привабив на її бік представників фінансово-промислових кіл, пов'язаних з важкою промисловістю, і частину робітників. Консерватори основну увагу приділяли зовнішній політиці. Вони виступали за розширення зовнішніх ринків шляхом подальших колоніальних захоплень, добивалися запровадження високих митних зборів для захисту від іноземної конкуренції. Лідер консерваторів *Бенджамін Дізраелі* був одним з найпопулярніших політиків країни.

Бенджамін Дізраелі

Дізраелі Бенджамін, граф Біконсфілд (1804–1881 рр.) – лідер Консервативної партії, письменник. У 1850–1860-ті роки – міністр фінансів, у 1868 і 1874–1880 рр. – прем'єр-міністр Великої Британії. Уряд Б. Дізраелі проводив політику колоніальної експансії. У своїх книгах «Конінгсбі», «Сибіла, або Дві нації» автор призначав аристократії провідну роль у пом'якшенні соціальних протиріч. Дізраелі сформулював програму «Демократичного торизму» і, зокрема, стояв

за проведення «твердої зовнішньої політики, особливо стосовно Росії», за твердження «величі Великої Британії». Б. Дізраелі був блискучим майстром таємної дипломатії, політичної інтриги. У 1876 р. Б. Дізраелі задля розширення Британської імперії добився того, що британська королева Вікторія була проголошена імператрицею Індії. Королева не залишилася в боргу і подарувала Б. Дізраелі титул лорда Біконсфілда і пера Великої Британії.

2.2. Реформи кабінетів Вільяма Гладстона

Ліберальна партія відстоювала принципи вільної торгівлі, розширення демократичних прав. У ході реформ був скорочений термін служби в армії, встановлювалися іспити для тих, хто поступав на державну службу.

Свідчать факти

Уряд В. Гладстона вперше виділив кошти з бюджету на розвиток освіти. У 1870 р. в країні була створена система державних початкових шкіл зі світським характером навчання, і через 10 років в них навчалось вже 3,5 млн дітей. Згідно з положеннями земельної реформи, лендлордам заборонялося «зганяти з землі» орендарів до закінчення терміну оренди. У 1871 р. парламент узаконив тред-юніони і визнав за ними права на судовий захист, відкриття рахунків у банках, подачу судових позовів.

У 1872 р. уряд В. Гладстона запровадив закон про таємне голосування на виборах, а в **1884–1885 рр.** у Великій Британії була проведена **нова парламентська реформа** (третя з початку століття).

Свідчать факти

У результаті зниження майнового цензу чисельність виборців збільшилась до 4,5 млн. чоловік, що становило близько 60 % дорослого чоловічого населення країни. Право голосу було надане батракам і шахтарям, дрібним орендарям Англії та Ірландії, сільськогосподарським робітникам, робітникам-квартиронаймачам. Проте, як і раніше, не мали виборчих прав жінки, чоловіки молодше 21 року. У 1885 р. країна була розділена на виборчі округи, збільшилося представництво в парламенті від великих міст.

2.3. Реформи консерваторів

Ліберали виступали проти державного втручання в трудові стосунки; соціальні реформи були припинені. Цим скористався Б. Дізраелі, звинувачуючи лібералів у «безвідповідальному індивідуалізмі» і потуранні свавілля підприємців. Прийшовши до влади у 1874 р., консерватори провели низку законів.

Свідчать факти

Консерватори зняли заборону на пікетування під час страйків, провели акти про заборону праці дітей, що не досягли 10 років, запровадили на фабриках 56-годинний робочий тиждень. Були ухвалені закони про покращення житлових умов робітників, безкоштовну початкову освіту. Згодом консерватори провели реформу місцевого самоврядування. У країні була запроваджена загальна система охорони здоров'я.

Карикатура «Вирішуючи Ірландське питання»

3. ІРЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ

Після унії 1801 р. Ірландія вважалася складовою частиною Великої Британії, але фактично залишалася у становищі її **напів-колонії**. Ірландці продовжували відстоювати право на незалежність. Національні протиріччя на острові перепліталися з соціальними, оскільки велика частина землі належала англійським лендлордам.

Основною силою **соціально-економічного руху** були **селяни-орендарі**. Падіння цін на продукцію сільського господарства і конкуренція дешевого заокеанського зерна посилили бідність ірландських селян, багато з них втратили землі. Під впли-

вом голоду на острові почастишали «аграрні злочини» – самовільні захоплення земель, підпали, знищення худоби. Небачений розмах аграрних виступів змусив уряд В. Гладстона провести в Ірландії в 1881 р. земельну реформу.

У 70-ті рр. XIX ст. в Ірландії активізувався і **національний рух**, який очолила ліберальна буржуазія. Створена нею в 1870 р. «**Ліга гомруля**» вимагала самоврядування для Ірландії в межах Британської імперії (гомруль).

Гомруль (англ. home rule, буквально – самоврядування) – програма самоврядування Ірландії в межах Британської імперії.

Ірландці, обрані до британського парламенту, співробітничали з лібералами, сподіваючись на їх підтримку у запровадженні гомруля в Ірландії. Коли ж їх надії не виправдалися, ірландські депутати застосували **тактику парла-**

ментської обструкції: виступаючи з кожного питання, вони гальмували роботу парламенту. Після виборів 1885 р. численна ірландська фракція в парламенті могла, приєднавшись до консерваторів, повалити уряд.

У 1886 р. кабінет В. Гладстона розробив **поміrkований проект гомруля:** відновлений ірландський парламент отримував право управління внутрішніми справами, хоча зовнішня політика, торгівля, поліція, армія та всі важливі питання внутрішньої політики залишилися в руках британського уряду. Проте цей законопроект не лише викликав лютий опір консерваторів, але й призвів до розколу Ліберальної партії.

4. КРИЗА КЛАСИЧНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ

Частка лібералів на чолі з **Джозефом Чемберленом** (великий фабрикант, мер Бірмінгема) утворила фракцію **«ліберал-юніоністів»** (тобто прихильників унії, союзу з Ірландією), яка звинуватила лідера партії в замаху на цілісність імперії. Ліберал-юніоністи разом з консерваторами зірвали проведення закону про гомруль. Пізніше майже всі вони разом з Дж. Чемберленом увійшли до Консервативної партії. Кабінет Ліберальної партії зазнав краху, і до влади прийшли консерватори. Прем'єр-міністром став маркіз Солсбері — аристократ і найбільший землевласник. Консерватори запровадили в Ірландії надзвичайний стан, а потім провели закон про викуп у лендлордів Ірландії частки землі і продаж її на виплат селянам: цим вони прагнули збільшити прошарок середніх і заможних селян на острові.

Розкол послабив Ліберальну партію. У 1893 р. в ній утворилася група **«ліберал-імперіалістів»**, яка вимагала активнішої зовнішньої політики.

Послаблення Ліберальної партії і розбрати в ній були результатом кризи класичного лібералізму та переорієнтації британської буржуазії, яка все більше надій покладала на консерваторів. Останні обіцяли рішучішу зовнішню і внутрішню політику, колоніальні загарбання і митний захист від іноземних товарів. Програмні положення лібералів про участь народу у вирішенні державних справ, розвиток місцевого самоврядування, рівномірний розподіл податків, вільну торгівлю все більше входили у протиріччя з реальними інтересами великої буржуазії та відкидалися її представниками.

Після 1886 р. до кінця століття **консерватори** перебували при владі понад 11 років (у 1886–1892 рр. і з 1895 р. до початку наступного століття).

5. ТРЕД-ЮНІОНИ. ФАБІАНСТВО

Легалізація у 1871 р. британських тред-юніонів дозволила їм ефективніше боротися за поліпшення становища робітників. Велике значення мала створена у профспілках система взаємного страхування робітників.

Тред-юніони (англ. trade-unions, від trade — професія, ремесло та union — об'єднання, спілка) — назва профспілок у Великій Британії та ряді інших англomовних країн.

5.1. «Нові тред-юніони»

Довгий час британські профспілки охоплювали лише кваліфікованих робітників, але після великих страйків наприкінці 80-х рр. XIX ст. почали створюватися тред-юніони докерів, працівниць сірникових фабрик та інших некваліфікованих робітників країни. Ці об'єднання називали *«нові тред-юніони»*.

«Нові тред-юніони» – профспілкові об'єднання, що виникли у Британії наприкінці 80-х рр. XIX ст. *Засновувалися за виробничим принципом* (на відміну від «старих» тред-юніонів, які об'єднували, як правило, робітників однієї професії). У нові тред-юніони приймалися некваліфіковані робітники. З сере-дини 1910-х рр. втратили відмінність від інших тред-юніонів.

«Нові профспілки» відрізнялися рішучістю дій при проведенні страйків та інших акцій на захист прав робітників. Одним із найзапекліших соціальних конфліктів у ці роки став *страйк докерів* Лондонського порту в 1889 р.

Свідчать факти

Сотні бідняків приходили до порту з надією отримати роботу. Інколи їм таланило – їх наймали на декілька годин, інколи – не було нічого. 12 серпня 1889 р., коли «десятники» за звичаєм привласнили частину грошей, що належали робітникам, вони не промовчали. Для тривалої боротьби з підприємцями докери створили свою спілку, одним із керівників якої став простий робітник Джон Бернс... Вже через 10 днів у страйку брали участь 40–50 тис. чоловік. До страйкуючих приєдналися робітники багатьох лондонських підприємств. Докери вимагали збільшення почасової оплати за свою працю і тривалість зміни не менше 4 годин. Щодня відбувалися багатолюдні ходи, а по неділях грізні демонстрації рухалися від доків до Гайд-парку через весь Лондон. На одному з мітингів робітник-оратор сказав, що докери вимагають того ж, що має кожен кінь у королівстві – їжі і даху.

Страйкували кравці, шевці, залізничники. Припинилося розвантаження суден у порту Ліверпуля. Втрати власників доків щодня сягали 15 тис. фунтів, і вони здалися. Вранці 15 вересня відбулося підписання угоди між страйкарями і господарями, і майже всі вимоги докерів були задоволені.

Так, перемогою докерів закінчився у Британії найбільший страйк XIX ст.

Якщо у 1870 р. в рядах Британського конгресу тред-юніонів налічувалося 290 тис. членів, то у 1890 р. – майже 1 млн. чоловік. «Нові профспілки» стали головними ініціаторами робітничого представництва в парламенті.

5.2. Фабіанство

У 70-х – 80-х рр. XIX ст. у Британії *зростає інтерес до соціалістичних ідей*. Проте укорінені в країні політична культура та історичні традиції, високий рівень соціального забезпечення трудящих виключали популярність радикально-революційних теорій, у тому числі марксистської.

Значно більшого поширення набули ідеї *соціал-реформізму*, центром якого стало «*Фабіанське товариство*». Серед його творців були *Сідней Вебб*, драматург *Бернард Шоу*, фантаст *Герберт Уелс* та інші. «Фабіанське товариство» співробітничало з Лейбористською партією.

❗ **«Фабіанське товариство»** – організація, до складу якої входили переважно представники британської інтелігенції, була заснована в Лондоні 1884 р. Свою назву товариство отримало від імені римського воєначальника Фабія Максима Кунктатора, який у війні проти Ганнібала вдався до стратегії вичікування і виснаження супротивника. Фабіанці вважали, що *перетворення капіталізму на соціалістичне суспільство має відбуватися поступово*, повільно, в результаті здійснення реформ. Вони бачили своє завдання в пропаганді ідей реформістів у різних верствах британського суспільства.

Система поглядів фабіанців отримала назву «*муніципального соціалізму*», оскільки в розширенні господарської діяльності муніципалітетів фабіанці бачили можливість заміни приватної власності суспільною (комунальною).

Фабіанець Сідней Вебб уявляв це таким чином: міське самоврядування, використовуючи муніципальні водо- та газопостачання, транспорт, зв'язок, зможе згодом встановити контроль над житловим будівництвом і промисловістю. Приватні підприємці, не витримавши конкуренції з містом, розоряться, а податки і добровільні пожертвування дадуть можливість викупити землю. Поступово промисловість і земля всього міста перейдуть в руки муніципалітетів і, таким чином, проблема усуспільнення власності буде вирішена.

«Фабіанське товариство» не мало представництва в муніципалітетах. Воно було організацією інтелектуалів, що налічувала всього декілька сотень чоловік.

5.3. Створення Лейбористської партії

До кінця XIX ст. члени тред-юніонів обиралися до парламенту або за безпосередньої підтримки, або за списками лібералів. Проте у **1900 р.** Лондонський конгрес тред-юніоністів утворив *Комітет робітничого представництва* з метою прямого обрання робітничих депутатів до парламенту, які мали створити в Палаті общин окрему фракцію. Комітет створювався на основі колективного членства профспілок і вже у 1904 р. об'єднував понад 1 млн чоловік. У 1906 р. він був перетворений на *Лейбористську партію*, яка на виборах до парламенту завоювала 29 мандатів.

❗ **Лейбористська партія Великої Британії** – провідна британська політична партія соціал-демократичної орієнтації. Виросла з профспілкового руху. Заснована у 1900 р. як Комітет робітничого представництва; з 1906 р. називається «Лейбористською». Як відзначали засновники партії, «Лейбористська партія була створена для того, щоб захищати права профспілок і дати право політичного голосу робітничому класу».

Таким чином, у Британії з'явилася нова впливова політична організація, яка згодом зайняла місце лібералів у двопартійній системі країни. З моменту свого створення Лейбористська партія стояла на **позиціях соціал-реформізму**.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Назвіть імена двох найвідоміших лідерів Ліберальної і Консервативної партій Великої Британії в другій половині XIX ст.
2. У чому виявлялася стабільність двопартійної системи наприкінці XIX ст.?
3. У чому полягала суть парламентської реформи 1884–1885 рр.?
4. Які були основні причини страйку докерів у 1889 з.? Чого добивалися робітники? Назвіть основні результати страйку.
5. Охарактеризуйте фабіанський рух у Великій Британії.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Визначте причини відставання Британії від США і Німеччини наприкінці XIX ст. У чому полягали особливості економічного розвитку Британії?
2. Які реформи здійснили кабінети лібералів, які – консерваторів? Як реформи вплинули на подальший розвиток країни?
3. Що свідчило про загострення «ірландського питання» наприкінці XIX ст.?
4. Назвіть основні передумови розколу в Ліберальній партії. У чому виявилася криза класичного лібералізму?

III. Для обговорення в групі

1. У 1875 р. Б. Дізраелі заявив, що Велика Британія «втомилася від реформ» і «їй треба відпочити». Як Ви вважаєте, що мав на увазі політик?
2. Які факти з британської історії останньої третини XIX ст. свідчили про нові тенденції в розвитку демократії у британському суспільстві?
3. Чому британці називають «Вікторіанську епоху» (1837–1901 рр.) «золотим століттям» історії своєї країни?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «фритредерська політика», «гомруль», «нові тред-юніони», «Фабіанське товариство», «Лейбористська партія».

V. Творчі завдання

Складіть політичні портрети В. Гладстона і Б. Дізраелі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1884–1885 рр.третя виборча реформа у Великій Британії
1900 р.створення Комітету робітничого
.....представництва

§18. США в 1877–1900 рр.

1. ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ КРАЇНИ, ЗРОСТАННЯ ВПЛИВУ ВЕЛИКИХ КОРПОРАЦІЙ

1.1. Основні фактори швидкого економічного розвитку

Наприкінці XIX ст. Сполучені Штати Америки стали провідною індустріальною країною світу. *У 1913 р. США виробляли понад третину світової промислової продукції.* Успіхи США були обумовлені певними чинниками.

Перемога промислової Півночі. Перемога над рабовласницьким Півднем у громадянській війні, знищення рабства й прийняття у 1862 р. закону про гомстеда, Реконструкція південних штатів та освоєння західних земель. Це знаменувало перемогу *фермерського шляху в розвитку сільського господарства*, що забезпечило високу продуктивність праці, стрімке зростання обсягів виробництва продовольства й сировини для різних галузей промисловості.

Крім того, прийняття закону про гомстеда *прискорило заселення величезних територій* і підготувало умови для швидкого розвитку ринкових відносин. Тисячі працівників одержали можливість працювати на своїй землі. Це обумовило і подальше *зростання внутрішнього ринку* країни.

Наявність величезних природних багатств. Наприкінці XIX ст. територія США перевищувала територію усіх країн Західної Європи. Наявність багатих покладів вугілля, нафти, заліза, міді забезпечувало американську індустрію необхідною сировиною. Невичерпні лісові та водні ресурси були об'єктами господарської діяльності, а річки – зручними транспортними магістралями.

Економічна політика. Економічне зростання забезпечувалося *протекціоністською* політикою держави. Промисловість США була добре захищена від конкуренції імпортованих товарів високими митами.

Нагромадження капіталу. Швидкому економічному розвитку сприяли високий рівень нагромадження капіталу й приплив капіталів з Європи. До початку XX ст. іноземні інвестиції у США досягали 3,4 млрд. доларів.

Зростання імміграції й чисельності населення. Швидкому економічному зросту США сприяли активізація імміграції та чисельності населення.

Свідчать факти

В 1870 р. у США проживало майже 40 млн. чоловік, але робочої сили не вистачало. У 1864 р. був прийнятий закон, що заохочував імміграцію в країну. За останні 30 років XIX ст. у США прибуло 14 млн. переселенців, в основному з Великої Британії, Німеччини, Італії та східноєвропейських країн. Здебільшого це були сміливі, енергійні, заповзятливі люди, серед яких було чимало кваліфікованих фахівців. До 1900 р. за чисельністю населення, що склала 76 млн. чоловік, США вийшли на четверте місце у світі (після Китаю, Індії та Російської імперії).

Рационалізація виробництва. Дефіцит кваліфікованої робочої сили підприємці прагнули відшкодувати раціоналізацією виробництва. За кількістю винаходів, розробкою нових видів техніки й технологій *США посідали перше місце у світі*. Заводи країни оснащувалися найсучаснішим обладнанням.

Продуктивність праці. Продуктивність праці в американській промисловості була вчетверо вищою, ніж у провідних країнах Європи. Цьому сприяло те, що наприкінці XIX ст. середня заробітна платня кваліфікованого американського робітника становила 700 доларів на рік, а прожитковий мінімум не перевищував 150–160 доларів.

Зовнішньополітичний фактор. *США не мали небезпечних сусідів*: ані Канада, ані Мексика не загрожували державній безпеці країни. Атлантичний та Тихий океани прикривали східний та західний кордони. Це звільняло США від великих воєнних витрат і дозволяло вкладати кошти в економіку.

1.2. Основні особливості економічного розвитку США

Нові галузі промисловості. В країні з'явилися нові галузі промисловості: нафтовидобувна та нафтопереробна, хімічна, автомобільна, електротехнічна.

Свідчать факти

На початку XX ст. в США було вже близько 3 тис. електростанцій. У країні почалася електрифікація промисловості, транспорту й побуту. США стали батьківщиною автомобілебудування. У 1892 р. Генрі Форд сконструював свій перший автомобіль і незабаром налагодив його масове виробництво. Південні штати стали центром текстильної промисловості.

Генрі Форд

Удосконалювання організації виробництва. Легка промисловість вперше у світі перейшла на масовий випуск стандартизованого взуття, одягу, продуктів харчування, ліків. На заводах запроваджувалися потокові методи виробництва з конвеєрною збіркою вузлів, агрегатів і готової продукції; удосконалювалася організація праці. Компанія *Генрі Форда*, що стала символом масового виробництва в США, зуміла знизити вартість автомобіля з 950 до 290 доларів і зробити його доступним масовому покупцеві. Зростання автотранспорту викликало посилене будівництво доріг.

Залізничне будівництво. Заохочення федеральними кредитами й даруваннями земель залізничним компаніям сприяли залізничному будівництву. У 1900 р. залізниці з'єднали всі штати, тихоокеанське й атлантичне узбережжя. Загальна довжина залізниць досягла 190 тис.

миль, що становило **половину світової залізничної мережі**. Їх обслуговували 2 млн. працівників. У Нью-Йорку й Бостоні відкрилися перші лінії метро.

Розвиток сільського господарства. Кількість фермерів зросла у 1860–1890 рр. у 2,5 рази. Їх вільна праця на своїй землі приносила зразкові результати.

Свідчать факти

За останню третину XIX ст. площа оброблюваних земель в США збільшилася у 2,2 рази, продуктивність праці в сільському господарстві зросла вчетверо. Збільшився валовий збір пшениці, кукурудзи, бавовни. США перетворилися на провідного виробника й експортера продовольства. Цьому сприяло застосування нових сільськогосподарських машин (тракторів, вантажних автомобілів) і штучних добрив.

1.3. Зростання впливу великих корпорацій

а) Створення великих корпорацій. В умовах конкурентної боротьби великі корпорації поглинали конкурентів та створювали трести, встановлюючи монопольний контроль над цілими галузями промисловості й транспорту.

Свідчать факти

Першою великою корпорацією була компанія «Стандарт Ойл», заснована **Джоном Рокфеллером** у 1872 р. Згодом вона була реорганізована на трест, що включав 14 компаній із видобутку й переробки сирої нафти, та контролював ще 26 інших нафтових корпорацій. «Стандарт Ойл» монополізував виробництво 95% нафти в країні, що приносило його власникам небувалі прибутки. Другим за величиною трестом став «Юнайтед Стіл Корпорейшн» **Джона Моргана**, що об'єднав безліч металургійних заводів. Він також був засновником ще декількох індустріальних гігантів, серед яких – «Америкен Телефон-енд-Телеграф», «Дженерал електрик» тощо. Одними з перших консолідувалися залізничні компанії. **К. Вандербільт, К. Хантінгтон** шляхом поглинання дрібних доріг створили свої «залізничні імперії».

б) Злиття банківського капіталу із промисловим. Створення фінансової олігархії. Виникнення великих промислових корпорацій перепліталось із централізацією банківського капіталу. У банківській системі США в цей період переважали два найбільших банки – **Дж. Рокфеллера** та **Дж. Моргана**. Великі банки й страхові компанії США брали участь у різних монополістичних об'єднаннях, фінансували різні промислові й торговельні підприємства, передвиборчі кампанії. Так **банківський капітал зливався з промисловим**. У країні зароджувалася **фінансова олігархія**, яка управляла ринками і впливала на політику американських урядів.

2. ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ, СТАНОВЛЕННЯ АНТИМОНОПОЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

США стали першою країною, яка на шляху до правової держави здійснила на практиці **поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову**.

2.1. Утвердження президентської республіки

У США в останній третині XIX ст. утвердилася президентська республіка. При такій формі державного управління головною фігурою політичного життя і головою виконавчої влади є президент, що обирається прямим голосуванням на загальних виборах. З початку XX ст. влада президента в країні зміцнювалася.

2.2. Боротьба республіканців та демократів

Після закінчення громадянської війни в США домінувала Республіканська партія – як партія переможців у цій війні. Однак згодом на зміну ворожнечі республіканців і демократів прийшов *політичний компроміс*. Обидві партії мали однакове бачення шляхів розвитку економіки, стримували соціальні рухи в країні й погоджувалися з існуванням расизму й сегрегації на Півдні.

Примирення між партіями відбулося у 1877 р. шляхом взаємних поступок. Демократи погодилися визнати сфальсифіковані результати президентських виборів 1876 р. в обмін на обіцянку припинити Реконструкцію південних штатів і надати їм фінансову допомогу. Однак незабаром політична боротьба між ними відновилася з новою силою. При владі трималися республіканці – їх кандидати на президентських виборах у 1865–1901 рр. перемагали 7 з 9 разів.

Президенти США (1865–1901 рр.)

Роки	Президент	Партія
1865–1869	Ендрю Джонсон	Республіканська
1869–1877	Улісс Грант	Республіканська
1877–1881	Резерфорд Хейс	Республіканська
1881	Джеймс Гарфілд	Республіканська
1881–1885	Честер Артур	Республіканська
1885–1889	Гровер Клівленд	Демократична
1889–1893	Бенджамін Гаррісон	Республіканська
1893–1897	Гровер Клівленд (другий термін)	Демократична
1897–1901	Вільям Мак-Кінлі	Республіканська

Демократи, що скомпрометували себе в роки громадянської війни, не могли відразу претендувати на владу, але поступово відновлювали свій політичний вплив.

2.3. Особливості політичного життя США

В останній чверті XIX ст. відбувалося зростання впливу *партійних лідерів республіканців і демократів – босів*. Навіть президенти мали виконувати волю цих партійних функціонерів. Партійні боси були тісно пов'язані з фінансово-промисловими колами країни.

Суттєвих ідеологічних розбіжностей між республіканцями й демократами не було. Партії та їх лідери вели боротьбу за посади президента, конгресменів, губернаторів, прокурорів, шерифів.

Погляд дослідника. Витяг із книги американського дослідника, письменника, публіциста Л. Стеффенсона «Ганьба міст» (1904 р.):

«...Навряд чи знайдеться будь-яка посада у США, починаючи від сенатора та закінчуючи членом сільського муніципалітету, на яку не обирався б бізнесмен... Тому що політика – це бізнес. І так це скрізь: у мистецтві, літературі, релігії, журналістиці, юриспруденції, медицині – все є бізнесом. Наш політик – це бізнесмен у своїй сфері діяльності. Коли який-небудь бізнесмен осягає таємницю політичного бізнесу, він стає політиком, і політиком мало схильним до перетворень... У комерції ж панує дух наживи, а не патріотизму, кредиту, а не честі, особистої вигоди, а не національного процвітання...»

Про які нові явища в політичному житті США йде мова в даному уривку? Чи мали вони місце в європейських країнах у цей же період?

Ще за президентства Е. Джексона у США затвердилася практика роздачі державних посад за партійною приналежністю. Кожен новий президент, приходячи до влади, міг звільнити всіх федеральних чиновників і призначити на їхнє місце членів своєї партії. Але робив він це за участю партійних босів. Боси – партійні лідери підбирали кандидатів на всі федеральні посади аж до міністрів. Міністерські портфелі часто слугували платою за фінансову підтримку під час виборчої кампанії. Ця система стала джерелом корупції в державному апараті, причиною некомпетентності посадовців. Лише після прийнятого у 1883 р. закону про цивільну службу частина федеральних посад стала замінюватися на основі конкурсних іспитів.

2.4. Утвердження антимонопольного законодавства

Засилля трестів в економіці країни викликало невдоволення широких верств населення. Великі корпорації не тільки обмежували конкурентоздатність дрібних та середніх підприємців, але й шляхом змови диктували споживачам монополні ціни. Могутність трестів фактично розоряла підприємців і фермерів. Уряд намагався вживати заходів, які б зберегли свободу підприємництва.

У 1890 р. Конгрес США прийняв *антитрестовий закон Дж. Шермана*, спрямований на боротьбу з монополіями й обмеженнями вільної конкуренції. Цей закон забороняв угоди, об'єднання по обмеженню торгівлі; монополізацію й спроби таємної змови про монополізацію; особи, що брали участь у таких угодах, мали піддаватися штрафу або тюремному ув'язненню. Відповідно до закону фірма, що контролює понад 65% ринку, могла бути звинувачена в спробі монополізації. Однак там, де панували декілька фірм, звинувачення в спробах монополізації знімалося.

У боротьбі проти зловживань «великих корпорацій» закон виявився малоефективним, проте з успіхом використовувався владою проти страйкового руху. Страйкарі обвинувачувалися в обмеженні «свободи торгівлі» робочою силою, а профспілка, що організувала страйк, прирівнювалася до тресту.

3. РАСОВА ПОЛІТИКА, ЮРИДИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ СЕГРЕГАЦІЇ НА ПІВДНІ

3.1. Расова політика стосовно чорношкірого населення США

Расова дискримінація – обмеження, порушення прав людини та будь-яке їхнє обмеження за ознаками раси, кольору шкіри або етнічного походження в політичній, економічній, соціальній, культурній та іншій галузях громадського життя. Расова дискримінація є проявом расистських теорій, які обґрунтовують нерівність рас, перевагу однієї раси над іншою.

Збереження расової дискримінації. Хоча Конституція США та закони надавали чорношкірому населенню країни громадянські права, повної рівноправності афроамериканці так і не домоглися.

Свідчать документи

1. 3 поправки XIV до Конституції США (запропонована Конгресом 13 червня 1866 р., ратифікована 9 липня 1868 р.):

«Розділ 1. Всі особи, що народилися... в Сполучених Штатах та є підлеглими їхньої юрисдикції, є громадянами Сполучених Штатів та штату, в якому вони проживають. Жоден штат не повинен видавати або здійснювати закони, що обмежують привілеї або недоторканність громадян...; жоден штат не повинен позбавляти кого-небудь життя, волі або власності без належної правової процедури та не може відмовити особі в межах... в рівному захисті законів...».

2. 3 поправки XV до Конституції США (запропонована Конгресом 26 лютого 1869 р., ратифікована 3 лютого 1870 р.):

«Розділ 1. Право голосу громадян Сполучених Штатів не повинне... обмежуватися... у зв'язку з расою, кольором шкіри або колишнім рабством...».

 Яке значення мали поправки XIV та XV для розвитку демократії в США та становища афроамериканців зокрема?

Закон 1875 р. про громадянські права, що декларував рівні з «білим» населенням права афроамериканців у готелях, школах та інших громадських установах, не виконувався, а у 1883 р. був взагалі скасований.

Расова сегрегація. У 1881 р. у штаті Теннессі був прийнятий закон про сегрегацію афроамериканців при користуванні міським і залізничним транспортом. Слідом за Теннессі в багатьох південних штатах були прийняті нові

Сегрегація (від лат. segregatio – відділення) – політика примусового відокремлення або ізоляції представників якої-небудь раси або етнічної групи шляхом поселення на обмеженій території з метою позбавлення прав та умов для спілкування, спільної трудової діяльності, здійснення нарізного виховання та навчання із представниками іншої частини населення. Сегрегація – особливий вид дискримінації.

расистські закони, що *затвердили расову сегрегацію в проживанні, на виробництві, в транспорті, у місцях громадського користування*. У лікарнях для «чорних» і «білих» існували різні палати; у поїздах, ресторанах, театрах — окремі місця. Майже в 2/3 штатів були заборонені міжрасові шлюби, діти від них вважалися незаконнонародженими. «Біла» жінка, що народила «кольорову» дитину, у багатьох штатах підлягала ув'язненню в тюрмі.

Ку-клукс-клан. На Півдні панував жорстокий терор Ку-клукс-клану.

Свідчать факти

Організація Ку-клукс-клан була створена ветеранами армії південних штатів у 1865 р. у м. Пуласкі (штат Теннессі). Першим керівником («великим майстром») Ку-клукс-клану (назва походить від грецького слова, що означає «група», «банда») став Н. Бедфорд Форрест, який 12 квітня 1864 р. організував убивство 300 солдат-афроамериканців армії Півночі, захоплених у полон у Форт-Піллоу, штат Теннессі. Навколо КKK об'єдналися багато терористичних організацій плантаторів Півдня США. Тісний зв'язок з ним підтримували безліч расистських організацій, що виникли після закінчення громадянської війни.

Під час Реконструкції Півдня Ку-клукс-клан організував терор стосовно афроамериканців. Члени КKK, для маскування одягнені в білі балахони й ковпаки, били й убивали чорношкірих, намагалися позбавити афроамериканців їхніх громадянських прав та залякати «чорне» населення й запобігти його участі в політичному житті країни. Жертвами КKK ставали і «білі» громадяни, які підтримували уряд у наданні прав всім чорношкірим громадянам США. Незабаром організація вже охоплювала практично весь Південь.

Ку-клукс-клан

У 1871 р. Конгрес США прийняв закон, відповідно до якого президент У. Грант одержав право спрямовувати проти КKK регулярні війська. Ці дії влади мали успіх, призвівши до зникнення збройних банд Ку-клукс-клану, але тільки на якийсь час. В 1915 р. ця організація була знову організована в штаті Джорджія під виглядом протестантського релігійного товариства.

Суд Лінча. Для придушення прогресивних прагнень і залякування афроамериканців широко використовувався самосуд – суд Лінча. Кожен афроамериканець вдень і вночі без всякого приводу міг піддатися лінчуванню. У 1890–1895 рр. по всьому Півдню прокотилася хвиля погромів.

3.2. Дискримінація індіанського населення США

Колонізатори не зважали на інтереси індіанців і оголосили їм війну. Озброєні луками й стрілами, індіанці не могли протистояти європейцям. Захопивши землі індіанців, колонізатори оголосили їхніх корінних жителів іноземцями. За законами США (що діяв до 1924 р.), індіанці не були громадянами цієї країни й не мали жодних прав. Під час колонізації багато племен індіанців були переселені із традиційних місць перебування до **резервацій** США та Канади. Масове освоєння Заходу в останній третині XIX ст. викликало нові конфлікти з індіанцями, оскільки раніше уряд США обіцяв залишити ці землі за ними. Запеклий опір американцям чинили племена сіу та шайонів.

Свідчать факти

З 1865 по 1867 р. племена сіу та шайонів боролися з частинами регулярної армії США й змогли відстояти свої землі. У 1869 р. президент У. Грант створив Бюро агентів у справах індіанців, які повинні були виступати як посередники між індіанськими племенами та «білими». Однак, коли у 1874 р. на землях племен сіу в Дакоті знайшли золото, уряд зажадав від вождя племені перевести свій народ на нові землі, після чого розпочалася нова війна. Індіанці були розгромлені й змушені перейти до резервацій.

У 1887 р. Конгрес прийняв новий закон, за яким індіанці, що бажали зайнятися фермерством, могли одержати від уряду ділянки землі й громадянство США. Але на місцях виконання цього закону всіляко гальмувалося.

4. РОБІТНИЧИЙ РУХ

4.1. Особливості робітничого руху в США

Своєрідність соціально-економічного розвитку США визначила особливості робітничого руху в країні. Завдяки гомстед-акту кожен робітник міг майже безкоштовно одержати землю та стати фермером. Ця обставина змушувала підприємців платити персоналу більш високу, ніж у Європі, заробітну платню. Правда, це стосувалося кваліфікованих робітників. Основна ж маса робітників одержувала не більше 1,5 дол. на день, а прожитковий мінімум становив біля 5 дол. на день. Особливо важким було становище робітників-іммігрантів.

У 70–80-ті рр. XIX ст. житло, транспорт, медична допомога в США коштували дорожче, ніж у Британії або Франції. Робочий день становив 10–14 годин, у більшості штатів не існувало соціального страхування та охорони праці.

4.2. Перші виступи американських робітників

У 1877 р. відбувся загальнонаціональний страйк залізничників. У ряді міст страйковий рух прийняв настільки великий розмах, що для його придушення

вперше в мирний час використали частини регулярної армії США. У 1880–1886 рр. відбулося більше 4 тис. страйків, в яких взяло участь 1.5 млн. чоловік.

Страйки цього періоду, незважаючи на їх масовий та завзятий характер, зазнали поразки, але вони підготували ґрунт для організації робітників.

4.3. Американська федерація праці (АФП)

У 1881 р. була заснована Федерація організованих профспілок США й Канади, з 1886 р. стала називатися *Американська федерація праці (АФП)*. Ця провідна профспілкова організація об'єднувала в основному кваліфікованих робітників за професіями та місцем проживання, що гальмувало їхнє об'єднання в масштабі підприємства або цілої галузі промисловості. Незважаючи на радикальну програму, АФП відстоювала лише економічні інтереси робітників. Лідер АФП *Семюель Гомперс* вважав за можливе співробітництво підприємців та робітників на основі спільної зацікавленості в результатах виробництва. Поступово АФП стала представляти інтереси верхівки робітничого класу.

4.4. Боротьба за 8-годинний робочий день

У перші роки свого існування АФП відіграла значну роль у боротьбі за 8-годинний робочий день. АФП закликала всі робітничі організації надати підтримку *страйку за 8-годинний робочий день*. **1 травня 1886 р.** понад 350 тис. робітників по всій країні припинили роботу й вийшли на вулиці міст. Страйком було охоплено понад 11 тис. заводів, шахт, майстерень та інших підприємств. У результаті першотравневого страйку 185 тис. робітників у багатьох містах країни добилися запровадження 8-годинного робочого дня. Ряд підприємств скоротив робочий день з 12–14 годин до 9–10. Найбільшої гостроти боротьба робітників набула в *Чикаго*.

Свідчать факти

Під час масової демонстрації 3 травня в Чикаго поліція стріляла в робітників. Наступного дня, після мітингу протесту, коли люди вже стали розходитися, прибув загін поліцейських і став розганяти тих, що залишилися. Раптом у рядах поліцейських розірвалася бомба (можливо, це була провокація), серед поліцейських і робітників виявилися вбиті й поранені. Чотирьох керівників робітників (Парсонса, Спайса, Енжела, Фішера) засудили до страти їх повісили. Пізніше невинність робітників була доведена в суді.

На Першому конгресі II Інтернаціоналу, що проходив у Парижі в 1889 р., на згадку про загиблих *1 травня* був оголошений міжнародним днем пролетарської солідарності та боротьби за 8-годинний робочий день.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Назвіть причини економічного підйому США після громадянської війни.
2. Як зростає вплив корпорацій на економічне й політичне життя країни?

3. Яку роль зіграло антимонопольне законодавство в подальшому розвитку економіки країни?
4. Чим були викликані расові конфлікти в американському суспільстві? Як вони вирішувалися?
5. Яку роль відігравала АФП в американському робітничому русі?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть особливості економічного розвитку США наприкінці XIX ст.
2. Розкрийте особливості політичного життя США.
3. Визначте особливості робітничого руху в США в останній третині XIX ст.
4. Які події стали основою для оголошення 1 травня Міжнародним днем пролетарської солідарності трудящих?

III. Для обговорення в групі

1. Чому в США в останній третині XIX ст. соціалістичні ідеї не поширювалися так масово, як це було, наприклад, у Німеччині або у Франції?
2. Які чинники принципово відрізняли соціально-економічний розвиток США від Великої Британії, Франції й Німеччини в цей період?
3. Закон 1877 р. дозволяв індіанцям стати фермерами. Як Ви думаєте, чому на практиці цього не відбулося?
4. Як вирішувалася проблема браку робочої сили в США в останній третині XIX ст.? До яких наслідків це приводило?
5. Які фактори в соціально-економічному й політичному розвитку США наприкінці XIX ст. визначили подальше зростання могутності цієї країни?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни й поняття: «расова дискримінація», «сегрегація».
2. З перелічених міст назвіть центри американської промисловості: Чикаго, Шеффілд, Бостон, Бірмінгем, Ліон, Піттсбург, Торонто, Детройт, Сан-Франциско, Турін, Монреаль, Лідс.

V. Творчі завдання

Наприкінці XIX ст. у американців формувалася потреба творчого самовираження, прагнення гарно виконувати свою справу. До цього приєдналися риси, виховані старою пуританською мораллю. Працьовитість і ощадливість пропагувалися як вищі моральні цінності. Заможні бізнесмени посилали своїм родичам не гроші, а листи, в яких звучали різні наставляння й повчання... Складіть текст такого листа. На що Ви звернете увагу?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1 травня 1886 р. страйки й демонстрації робітників США
 в боротьбі за 8-годинний робочий день
 1890 р. прийняття антитрестовського закону

§19. Модернізація Російської імперії

1. СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА

1.1. Передумови скасування кріпосного права й проведення реформ

У другій половині XIX ст. в Росії загострилася криза феодальних відносин.

Кріпосне право (кріпосництво) – форма феодальної залежності селян: прикріплення їх до землі та підпорядкування адміністративній та судовій владі феодала. У Росії кріпосне право було оформлено Судебником 1497 р., указами про «заповідні» літа й остаточно закріплено у 1649 р.

Соціально-економічні передумови. У першій половині XIX ст. економіка Росії швидко розвивалася, але за багатьма показниками Росія відставала від провідних держав. Російська імперія залишалася єдиною великою європейською державою, де використовувалася підневільна праця селян. Подальший розвиток країни на базі існуючої кріпосницької системи ставав неможливим.

- *Селяни були незацікавлені* в результатах своєї праці.
- Жорстока експлуатація й *невміння більшості поміщиків* раціонально організовувати сільськогосподарське виробництво призводило до його деградації.
- Промисловості *не вистачало вільних робочих рук та коштів*.
- Руїнування поміщицьких господарств, обезземелювання селян *знижувало доходи держави*.
- Внаслідок *низької купівельної спроможності* населення звужувався внутрішній ринок.

Політичні передумови. Абсолютна монархія в Росії, нерозвиненість демократії не дозволяли використати прогресивний досвід західної цивілізації.

Якщо в Західній Європі основним двигуном модернізації й прогресу була *буржуазія*, то в Росії вона аж до кінця XIX ст. *була порівняно нечисленна*, роз'єднана й занадто залежала від державної влади, щоб претендувати на політичне лідерство.

Однією з головних проблем в Російській імперії залишалося *національне питання*. Проводячи шовіністичну політику стосовно численних націй і народностей, влада прагнула стримувати індустріальний розвиток національних околиць держави й запобігти підйому національно-визвольного руху.

Поразка в Кримській війні (1853–1856 рр.) була не випадковою. У Росії не вистачало залізниць; російські вітрильні судна поступались бойовим кораблям супротивника, на яких були встановлені парові двигуни. Армія не була забезпечена в достатній кількості гвинтівками, патронами й медичним матеріалом.

У середині XIX ст. мова не могла йти про кардинальні політичні реформи – підвалини самодержавства були ще сильні, але необхідність реформ назріла.

1.2. Наростання суспільного розуміння в необхідності реформ

Позиція Олександра II. Російський імператор дотримувався ліберальних поглядів. У 1856 р. Олександр II заявив про необхідність скасування кріпосного права, зазначивши: *«Набагато краще, щоб це відбулося зверху, ніж знизу»*.

Олександр II

Олександр II (1818–1881 рр.) – російський імператор у 1855–1881 рр. Старший син Миколи I. Скасував кріпосне право. У 60–70-ті рр. XIX ст. провів ряд реформ. Після Польського повстання 1863–1864 рр. перейшов на охоронний внутрішньополітичний курс. За Олександра II завершилося приєднання до Росії територій Кавказу, Казахстану, частини Середньої Азії. На Олександра II було зроблено чимало замахів; 1 березня 1881 р. він був убитий народовольцями. В російській дореволюційній літературі йменувався Визволителем.

Позиція ліберальних кіл. Ліберальна дворянська опозиція була зацікавлена в ліквідації кріпосництва й створенні умов для розвитку промисловості й торгівлі, хоча захищала самодержавство й поміщицьке землеволодіння.

Позиція поміщиків-кріпосників. Поміщики-кріпосники, з одного боку, розуміли необхідність часткових поступок, але, з іншого боку, були супротивниками проведення реформ, вбачаючи в них загрозу своєму пануванню.

Різні позиції стосовно скасування кріпосного права поміщиків нечорноземних і чорноземних губерній. Поміщики *нечорноземних губерній*, де ціна землі була невисока, вимагали за землю величезний викуп. Представники *чорноземних губерній*, де земля являла більшу цінність, не хотіли давати селянам землю, але маскували своє небажання лементом про уявну небезпеку, «побачивши» в роботі редакційних комісій з підготовки реформи «прояви республіканських і демократичних тенденцій».

Позиція різночинців і представників радикального напрямку. Проти кріпосництва виступали різночинці (вихідці з різних чинів російського суспільства – міщан, купців, чиновництва, вчителів, лікарів та ін.). Затятим поборником реформ виступав **Олександр Герцен**, **Микола Чернишевський** пропонував землю передати селянам, а поміщикам дати символічну платню від держави. **Микола Добролюбов** закликав до «народної справи» – революції.

Масові заворушення селян. У 1854 р. масові заворушення відбувалися у Тамбовській, Рязанській, Нижньогородській, Володимирській губерніях. У 1856 р. спостерігалися масові втечі селян у Крим з Харківської, Катеринославської й інших українських губерній. Повстання селян свідчили про їх прагнення до звільнення.

1.3. Скасування кріпосного права й здійснення реформи 1861 р.

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Маніфест «Про дарування кріпосним людям прав стану сільських обивателів» й «Положення про селян, що вийшли із кріпосної залежності».

Основні положення селянської (аграрної) реформи

1. Селяни <i>одержували волю, громадянські права</i> і право розпоряджатися своїм майном, але мали платити подушну подать і нести рекрутську повинність.
2. Запроваджувалося <i>селянське самоврядування</i> , основою якого була сільська громада; до її обов'язків входило збирання податків та судові повноваження.
3. <i>Поміщики зберігали власність на всі землі</i> , однак були зобов'язані надати в користування селянам наділ землі. За користування поміщицькою землею селяни зобов'язані були відпрацьовувати панщину або платити оброк.
4. Встановлені норми наділу були меншими тієї землі, що перебувала в користуванні селян до реформи. Поміщик мав право «відрізати» надлишок землі.
5. Викупити отриманий в користування наділ селянин міг за згодою поміщика. Уряд заснував « <i>викупний порядок</i> »: селяни одержували викупну позику, що були зобов'язані поступово погашати протягом 49 років.
6 Селяни, що викупили свої наділи, називалися селянами-власниками. Але до викупу своїх наділів селяни повинні були на користь поміщиків виконувати <i>певні повинності</i> (панщину або оброк) і називалися «тимчасовозобов'язаними».

1.4. Особливості скасування кріпосного права на території України

Для окремих районів, у тому числі й *для України*, були розроблені *місцеві «Положення»*. Територія України була поділена на ряд регіонів: 1) губернії Новоросійського краю (Херсонська, Катеринославська, Таврійська), де переважало общинне землеволодіння. 2) Лівобережна Україна (Полтавська, Чернігівська, частково Харківська), де переважало подвірне землекористування. 3) Правобережна Україна, де переважало подвірне землекористування. Селянські наділи у нечорноземних районах були більшими, а в чорноземних регіонах України – меншими.

Після реформи селяни мали в своєму розпорядженні менше землі, ніж до 1861 р. На Півночі Росії вони втратили близько 10% своїх колишніх наділів. На Лівобережжі та Південній Україні їхні землі зменшилися майже на 30%. Поміщики на Україні, де були найродючіші землі, привласнювали собі ділянки, які раніше вважалися загальною власністю (ліси, водоймища, луки). Собі вони завжди лишали найродючіші землі, а гірші продавали за завищеними цінами.

Інша особливість реформ на Україні зумовлювалася *формами землеволодіння*. Понад 80% селян Правобережжя й майже 70% Лівобережжя вели одноосібне господарство. Відтак більшість українських селянських сімей отримували *індивідуальне право на землю* й несли особисту відповідальність у сплаті боргу за неї.

1.5. Значення селянської (аграрної) реформи 1861 р.

Селянська реформа, незважаючи на її грабіжницький характер стосовно селян, призвела до незворотних змін у всіх сферах життя суспільства й держави, створюючи умови для розвитку ринкових відносин у сільському господарстві.

На селі почалося *розширення селянства*: з патріархального середовища селян-общинників виділялися розбагатілі хазяї й бідняки. Фабрики й заводи одержали постійний *приплив дешевої робочої сили*. Руйнування натурального господарства зробило *більш об'ємним всеросійський внутрішній ринок*.

Між тим реформа зберегла деякі *кріпосницькі пережитки*: поміщицьке землеволодіння, тимчасовозобов'язані відносини, панщину й оброк, «відрізки», викупні платежі, сільську громаду й політичне безправ'я селян.

2. РЕФОРМИ ОЛЕКСАНДРА II ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

2.1. Земська реформа 1864 р.

У 1864 р. Олександр II затвердив Положення щодо земської реформи, яка запроваджувала органи місцевого самоврядування – *губернські і повітові земства*. Земські установи мали складатися із представників всіх станів – дворян, чиновників, духовництва, купців, промисловців та селян, але фактично пануюче становище в земствах займали дворяни.

Земство (земські установи) – виборні органи місцевого самоврядування в Російській імперії. Запроваджені земською реформою 1864 р.

Сфера діяльності земств була обмежена господарсько-культурними справами. Вони відали будівництвом місцевих шляхів сполучення, охороною здоров'я, народною освітою, місцевою торгівлею й промисловістю, а також добродійністю.

В Прибалтиці, Білорусії, *Правобережній Україні*, Середній Азії, на Кавказі, Далекому Сході й Сибіру земства не були запроваджені. В *Наддніпрянській Україні* земські діячі займалися популяризацією не тільки загальнолюдських цінностей, але й *української національної ідеї*; частина діячів (О. Русов, Б. Грінченко, М. Коцюбинський) була зв'язана практичною діяльністю з *російськими радикалами*.

2.2. Міська реформа 1870 р.

У 1870 р. була проведена міська реформа, відповідно до якої розпорядницькі функції в містах покладали на міські думи, виконавчі – на міські управи.

Компетенція міського самоврядування обмежувалася рішенням господарських питань: водопостачання, вуличне освітлювання, транспорт, містобудівні проблеми. Крім того, міські думи зобов'язані були піклуватися про громадський порядок, вживати заходи проти пожеж, сприяти забезпеченню населення продовольством, облаштовувати лікарні, засновувати школи, музеї тощо. Але діяльність дум була обмежена губернською адміністрацією.

2.3. Судова реформа 1864 р.

Серед реформ 60–70-х рр. XIX ст. *найбільш послідовною була судова реформа*, проведена у **1864 р.** Судді ставали *незалежними* (не підкорялися місцевій адміністрації). Суддю призначав уряд, але зняти з посади міг тільки суд.

Суд оголошувався *гласним*: судовий процес відбувався *відкрито, присяжно*. Він носив *змагальний характер* між прокурором (обвинувачем) та адвокатом (захисником). Долю обвинувачуваних вирішували *присяжні засідателі*. За законом, присяжним засідателем могла стати людина, що має російське підданство, у віці від 25 до 70 років, яка мешкає не менше двох років в тому повіті або місті, де проводилося обрання в присяжні. Присяжні засідателі призначалися земствами й міськими думами. Запроваджувався *єдиний для всього населення* всестановий суд, хоча для селян зберігався особливий волосний суд. Залишалися особливі суди для духовенства, вищих чиновників, військових.

2.4. Військова реформа 1862–1877 рр.

Поразка Росії у Кримській війні викликала нагальну необхідність військової реформи, що була проведена у **1862–1877 рр.** Всю територію Росії *розділили на 10 військових округів*, з них три (Київський, Одеський та Харківський) належали до **Надніпрянської України**. В країні замість рекрутських наборів була загальна військова повинність для чоловіків від 21 року.

Закон передбачав *скорочення терміну військової служби* в сухопутних військах до 6 років і на флоті до 7 років. Звільнення від військової служби отримували за родинних обставин, наприклад, якщо син був єдиним годувальником у родині. Закон про призив до армії не поширювався на народи Середньої Азії, Кавказу, Крайньої Півночі. Для поліпшення підготовки офіцерів засновувалися спеціальні військові училища та академії. Увага приділялася переозброєнню армії та флоту. Військово-морські судна обладнувалися паровими двигунами.

2.5. Фінансова реформа 1860 р.

Був створений Державний банк. Міністерство фінансів стало єдиним розпорядником всіх прибутків і витрат. Однак податкові привілеї, як і раніше, мали представники дворянства та духовенства.

2.6. Реформа у сфері освіти 1864 р.

Запроваджувалася єдина система початкової освіти. Головною ланкою в ній були *народні початкові училища*, навчання в яких було безкоштовним.

Свідчать документи. З Положення про народні училища (1864 р.):

«Ст. 1. Початкові народні училища мають на меті затвердити в народі релігійні й моральні поняття й поширювати початкові знання...»

Ст. 3. Предметами навчального курсу початкових народних училищ служать: а) закон божий (короткий катехізис і священна історія); б) читання...; в) писання; г) перші чотири дії арифметики, і д) церковний спів... Ст. 6. В училища можуть бути прийняті діти всіх станів незалежно від віросповідання...».

Гімназії ділилися на реальні та класичні, право навчання в них (воно було платним) надавалося представникам всіх станів. *Університетам* надавалася автономія у питаннях внутрішнього розпорядку. Запроваджувалася система приватних *вищих жіночих курсів*, де вищу освіту могли одержати жінки.

2.7. Реформа цензури 1865 р.

Центральні газети й журнали звільнялися від попередньої цензури за умови внесення грошової застави. Була ліквідована попередня цензура для урядових та наукових видань. Однак цензурні послаблення поширювалися тільки на Петербург і Москву; провінційна преса, література для народу повністю підлягали цензурі.

3. РОСІЯ В ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

3.1. Особливості економічного розвитку

Передумови прискорення економічного розвитку. Скасування кріпосного права, реформи 60–70-х рр. XIX ст. створили сприятливі умови для подальшого розвитку країни: На одному полюсі суспільства відбувалося *нагромадження капіталу*, а на іншому – в результаті масового безземелля селян, розорення ремісників – *формувався ринок робочої сили*. Почався перехід від примусової праці до вільнонайманої. Важливим чинником прискореного розвитку економіки було створення потужної *інфраструктури* – залізниць, каналів, портів, засобів зв'язку.

Високі темпи економічного розвитку країни стимулювалися освоєнням і розробкою найбагатших у світі *природних ресурсів*, а також розширенням *зовнішньоекономічних зв'язків* з боку держави та приватного капіталу.

Завершення промислового перевороту. У 80-ті рр. XIX ст. в Росії завершився промисловий переворот. Важливим показником промислового перевороту стало зростання *парового механізованого транспорту*. У країні почалося інтенсивне будівництво *залізниць*. Провідною галуззю залишалася *легка промисловість*. Поряд із традиційними у цей час виникають *нові галузі* – машинобудування, вугільна, хімічна, які оснащувалися сучасним обладнанням.

Перешкоди на шляху розвитку економіки країни.

- наявність *великого поміщицького землеволодіння*;
- *нестача капіталів* і техніки, *низька купівельна спроможність населення*;
- у країні *переважало сільське населення*; заводи й фабрики не могли забезпечити роботою селян, що йшли в міста;
- праця робітників фактично *не стимулювалася економічними методами*, а наявність надлишку робочої сили сприяло покірності в тих, хто мав роботу.

Промисловий підйом у 90-і рр. XIX ст. За правління *Олександра III* (імператор Росії у 1881–1894 рр.) підтримувався розвиток промисловості, розширювалося залізничне будівництво, здійснювалося переозброєння армії й флоту.

Для поповнення валютних резервів, необхідних для оплати імпорту нового обладнання заводів, уряд збільшив експорт хліба (незважаючи на його нестачу для внутрішнього споживання). Бюджет країни значно поповнилася відновлена за ініціативи міністра фінансів *Сергія Вітте* монополія на виробництво вина.

У 1893 р. розпочався промисловий підйом, що тривав до початку ХХ ст. Промислове виробництво в країні за цей час збільшилося удвічі. Незважаючи на швидкий економічний розвиток промисловості, індустріалізація країни не була завершена, і Росія не змогла наздогнати передові країни Європи та США.

Особливості розвитку сільського господарства. Відмінна риса розвитку сільського господарства в пореформений період полягала у його *екстенсивному характері*. Збільшення валових зборів зерна досягалося за рахунок оранки нових земель. Основним постачальником хліба були поміщицькі господарства.

Поміщики залишалися власниками більшої частини землі. Малоземельні й безземельні селяни змушені були орендувати землю в поміщиків та відпрацьовували за це за допомогою своєї худоби й інвентаря. *Відробіткова система* була подібна до панщини. Іноді селяни за оренду землі віддавали частину, подекуди й половину врожаю. Така система нагадувала селянам *оброк*, що існував при кріпосному праві.

3.2. Зміни в соціальній структурі

Населення країни. На початку ХХ ст. чисельність населення Російської імперії становила понад 110 млн. чоловік. Зростало міське населення, але його питома вага склала 15% від загального населення. Незважаючи на масове переселення селян із центральних у східні й південні райони країни, основна частина населення (75%), як і раніше, проживала в *Європейській частині Росії*.

Російська імперія являла собою *багатонаціональну державу*, в якій проживало більше ста різних націй і народностей. Переважне місце в її населенні займали росіяни (більше 40%), українці (15%), білоруси (3%).

Царський уряд проводив *великодержавну політику національного гноблення* підкорених народів, придушував найменші паростки їхніх національно-визвольних рухів, створював перешкоди для розвитку самобутніх національних культур.

Тільки на заході країни – у Прибалтиці, Фінляндії й Польщі – населення мало різні форми автономії. Найбільш повна автономія була у Фінляндії, де збереглися національні законодавство, парламент і грошова система.

Кардинальні зміни в соціальній структурі країни.

Дворянство. Дворянство наприкінці ХІХ ст. *втратило панівне становище в суспільстві*: політична влада переходила до бюрократії (чиновництва), а ідеологічна ініціатива – до інтелігенції. Проте вартість дворянських земель в Європейській частині Росії на 60% перебільшувала вартість всього акціонерного капіталу.

Буржуазія. Джерелом формування буржуазії були розбагатілі селяни, купці й дворяни. Чисельність буржуазії до кінця XIX ст. досягла 1 млн. чоловік. Буржуазія була *економічно найбільш могутньою* серед великих соціальних груп російського суспільства, але суспільний вплив і політична вага її були недостатньо великі. Буржуазія була консервативною та відданою самодержавству. Тому й до створення своїх політичних партій вона приступила тільки на початку XX ст.

Чинівництво й духовенство. Цим соціальним групам належала особлива роль. Так, православне духовенство обслуговувало інтереси самодержавства й стежило за моральним станом суспільства.

Інтелігенція. Інтелігенція, до якої поступово переходила ініціатива в ідеологічній і політичній діяльності, походила з різних соціальних верств і не мала спільних економічних і політичних інтересів. Однак саме вона ініціювала *створення перших радикальних політичних партій*.

Робітники. До кінця XIX століття промисловий пролетаріат нараховував понад 5 млн. чоловік. Особливістю Росії була висока *концентрація робітників на найбільших підприємствах й у промислових центрах*. Політизації робітників сприяла відсутність продуманої урядової політики до трудящих, а погіршення матеріального становища робітників перетворювало їх на реальну революційну силу.

Селянство. Найчисленнішою соціальною групою російського суспільства залишалося селянство. До початку XX століття приблизно 20% сільського населення становило заможне селянство. Частина його займалася торгово-ремісничою діяльністю й використовувала у своєму господарстві найманих робітників – батраків. Селяни, що мали середній статок, були найбільш численною групою сільського населення. Найбідніша частина, що не мала ні коня, ні корови, становила 10% населення села, але його питома вага постійно зростала.

3.3. Внутрішнє становище країни

За формою державного правління Росія була абсолютною монархією. Вона була єдиною з великих країн Європи, що не знала парламентаризму – представницьких установ у країні не було до 1906 р. Правлячі кола країни не хотіли бачити глибокого протиріччя між фактично нерухомою політичною структурою суспільства й соціально-економічним розвитком країни. Отже, на початку XX ст. *соціально-політичними особливостями* Російської імперії були:

- необмежене самодержавство;
- захист державою інтересів поміщиків та великої монополістичної буржуазії;
- станова нерівність;
- політичне безправ'я громадян Росії;
- національне гноблення підкорених народів.

3.4. Народництво

Розкол у опозиційному русі. Обмеженість та протиріччя аграрної реформи обумовили різне розуміння можливих шляхів перетворення суспільства. *Опозиційний до влади рух розколовся на ліберальний і революційний напрямки.*

Більшість **лібералів** продовжувала розраховувати на «добру волю» й реформаторські можливості самодержавства. Після земської й міської реформ чимало сил ліберальної опозиції поглинула діяльність у земствах. Значну частину освіченого суспільства охопили **революційні** настрої.

Основні течії в революційному русі. Ствердження ідеології **народництва**. Революційна течія складалася з двох — **народництва і марксизму**.

Народництво — напрямок у суспільному русі пореформеної Росії, що охопив в основному інтелігентів-різночинців. Ґрунтувався на *системі поглядів про особливий, самобутній шлях розвитку Росії*, здатної, минаючи стадію капіталізму й опираючись на селянську общину, створити «розумно організоване» соціалістичне суспільство.

На межі 60–70-х рр. XIX ст. відбувалося становлення ідеології народництва.

На думку народників, реформа 1861 р., що зберегла селянську общину, створила умови для некапіталістичного розвитку Росії й *переходу до соціалізму, минаючи капіталізм*. У селянській общині народники бачили *основу організації майбутнього соціалістичного ладу*. Головною революційною силою народники вважали селянство, кероване інтелігенцією. Вони ідеалізували селянина, вважали його соціалістом і революціонером по своїй природі.

Основні напрямки народництва

Бунтарський напрямок. Михайло Бакунін вирішальну роль у боротьбі за перебудову світу відводив народу. Він закликав інтелігенцію йти в народ та підняти селян на бунт з метою знищення держави.

Пропагандистський напрямок. Петро Лавров вважав, що народ ще не готовий до революції. Тому «критично мислячі особистості» — революціонери повинні підготувати народ для сприйняття нових ідей методом пропаганди.

Змовницький напрямок. Петро Ткачов був ідеологом тактики змови в народницькому русі. Він вважав, що народ не здатний на самостійні дії. Замість народу повинна діяти невелика група революціонерів, що зможе скинути царський режим і почати соціалістичні перетворення.

Пропаганда — розповсюдження, популяризація певних ідей, теорій, поглядів.

«Ходіння в народ» та крах ілюзій. Першою спробою прямого звернення до народу з революційною проповіддю було «ходіння в народ» (звідси й виник

Агітація – безпосереднє звертання до людей, заклик до конкретних дій.

термін «народництво»). У 1874 р. сотні представників інтелігенції – вчителі, лікарі – вирушили в село. Вони вважали, що селяни вже готові до повстання, і необхідно просто вести революційну агітацію й закликати до нього.

Царський уряд обрушив на народників репресії. Інколи самі селяни видавали представникам влади чужих їхньому середовищу інтелігентів. Протягом 1874 р. у 37 губерніях Росії було заарештовано близько тисячі чоловік. Народники розпрощалися з надією підняти народ на боротьбу за перетворення країни за допомогою пропаганди і агітації.

Перехід до планомірної діяльності. Поразка народницького руху. У 1876 р. виникла організація «Земля й воля». Народники прагнули створити в селах опорні пункти для організації повстання, однак результатів не досягли. У 1879 р. відбувся розкол «Землі й волі» на дві організації – «Народна воля» й «Чорний переділ».

- «Чорний переділ», лідером якого був *Георгій Плеханов*, залишився на позиціях пропаганди соціалістичних ідей та агітації серед робітників і селян.
- «Народна воля» на перший план висунула політичну боротьбу, прагнучи за допомогою насильства, методів терору скинути самодержавство.

Тероризм (лат. terror – страх, жах, жакливість) – метод політичної боротьби, що полягає в систематичному застосуванні нічим не обмеженого, не зв'язаного з воєнними діями фізичного насилля для досягнення певної мети шляхом усунення політичних противників (убивства політичних лідерів, військових або рядових громадян, вибухи, напади, викрадення людей тощо). Терор може бути державний і недержавний.

Народовольці здійснили низку терористичних актів, які мали широкий резонанс у російському суспільстві. Царський уряд завдав нищівного удару по народниках. У 80–90-ті рр. вони відійшли від революційної боротьби.

Ліберальне («легальне») народництво. У 90-ті рр. XIX ст. в народництві стало переважати ліберальне крило, представники якого сподівалися втілити народницькі ідеали в життя мирним шляхом. Виникла так звана «теорія малих справ», що націлювала інтелігенцію на щоденну буденну роботу в земських школах, лікарнях, волосних правліннях. Така діяльність, на думку ліберальних народників, мала поліпшити становище народу.

3.5. Робітничий рух і формування соціал-демократії

Зародження робітничого руху. Робітники страждали від штрафів, які забирали 30–40% заробітку. Тривалість робочого дня становила 13–14 годин. Техніки безпеки на підприємствах не було. Нестерпні умови життя змусили робітників боротися за поліпшення свого становища. У 70-ті рр. основною

формою боротьби робітників стає **страйк**. Основними вимогами робітників було підвищення заробітної платні, поліпшення умов праці.

На початку 70-х рр. виникли **перші робітничі організації**. У 1875 р. в Одесі був організований «*Південноросійський союз робітників*», завданням якого було «пропаганда ідей звільнення робітників з-під гніту капіталу й привілейованих класів». У цьому ж році організація була розгромлена поліцією.

У Петербурзі на основі об'єднання робітничих гуртків у 1878 р. була сформована організація «*Північний союз російських робітників*». Своєю метою «Союз» вважав «повалення існуючого ладу держави як вкрай несправедливого». Програма «Союзу» визнавала необхідність політичної боротьби.

Робітничий рух у 80-ті рр. У 1885–1889 рр. відбулося багато страйків із загальною кількістю учасників 250 тис. чоловік. Найбільший з них був страйк на Нікольській мануфактурі в Орехові-Зуєві. У 1886 р. уряд прийняв закон про страйки. Відтепер участь у них каралася арештом до одного місяця. Також був встановлений максимальний розмір штрафів. Прийняття закону не припинило страйкову боротьбу. Лише з початком промислового підйому у 1893 р. робітничі заворушення поступово вщухли.

Марксистський рух. На базі зростання робітничого руху в Росії та під впливом західноєвропейського робітничого руху в Росії створювалися марксистські організації. Першою російською марксистською групою була **група «Звільнення праці»**, створена Г. Плехановим у 1883 р. в Женеві.

Соціал-демократичний рух.

У 80-ті рр. в Петербурзі, Україні, Білорусії, Литві, Польщі діяло кілька соціал-демократичних гуртків, які вели пропаганду соціалістичних ідей серед робітників. **Володимир Ленін** запропонував **перейти від пропаганди марксизму до політичної агітації серед робітників**. У 1895 р. в Петербурзі був створений «*Союз боротьби за звільнення робітничого класу*». «Союз» випускав листівки, брошури, які стали настановою для страйкової боротьби. На початку 1897 р. «Союз» був викритий поліцією, майже всі його керівники, у тому числі й В. Ленін, були арештовані й відправлені в заслання.

На початку березня 1898 р. в Мінську відбувся I з'їзд соціал-демократичних організацій Росії. В його роботі взяли участь тільки 9 делегатів. З'їзд **декларував** створення **Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)**.

Соціал-демократія – ліва ідеологія, послідовниками якої до Першої світової війни вважали як радикальних революціонерів (В. Леніна, Р. Люксембург), так і поміркованих реформістів (К. Каутського, Е. Бернштейна). Сучасна соціал-демократія, не відкидаючи окремі положення марксизму, виступає за соціальну справедливість, державне втручання в економіку, соціальне партнерство трудящих та роботодавців, відстоює принципи демократії, захисту прав людини.

4. ЗОВНІШНЯ І КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

4.1. Кримська війна (1853–1856 рр.)

Причини Кримської війни. Велика Британія і Франція планували витиснути Росію з берегів Чорного моря й перетворити Туреччину на свою колонію. Росія хотіла забезпечити вільний вихід своїм кораблям із Чорного моря в Середземне й встановити контроль над протоками Босфор та Дарданелли, а також посилити свій вплив серед слов'янського населення Балкан.

Привід для Кримської війни. Приводом для розв'язання війни став конфлікт між православною й католицькою церквою за право контролю над святими для християн місцями в Палестині. Підтримана Францією, Туреччина відмовилася задовольняти домагання Росії на пріоритет православної церкви в цьому питанні. Турецький султан 4 жовтня 1853 р. оголосив війну Росії.

Хід війни. В ході боїв російська артилерія знищила турецьку Дунайську флотилію. У листопаді 1853 р. російська ескадра під командуванням адмірала Павла Нахімова розгромила турецький флот в Синопській битві. Ця перемога забезпечила Росії панування на Чорному морі й активізувала політиків Великої Британії та Франції, що оголосили в березні 1854 р. війну Росії.

Військово-морські сили Британії й Франції атакували чорноморські портові міста, заблокували Балтійський флот у Кронштадті, обстріляли Соловецький монастир на Білому морі. Оборона Севастополя (жовтень 1854 – серпень 1855 р.), незважаючи на масовий героїзм матросів і солдат, офіцерів, цивільного населення, закінчилася здачею головної бази Чорноморського флоту Росії.

На Кавказі російська армія змогла взяти турецьку фортецю Карс.

Кримська війна продемонструвала економічну й військово-технічну відсталість Росії від провідних країн Європи.

Оборона Севастополя (Картина Франца Рубо)

Паризький мирний договір. У березні 1856 р. протиборчі у війні сторони підписали Паризький мирний договір. Росія віддавала Туреччині фортецю Карс на Кавказі, а союзники повертали Росії Севастополь та інші захоплені ними російські міста. Дунайські князівства Молдавія й Валахія залишалися під управлінням турецького султана, але над ними був установлений протекторат великих держав. Чорне море оголошувалося нейтральним. Росії й Туреччині заборонялося мати на ньому військовий флот і військово-морські бази. Підтверджувалася заборона проходу через Босфор і Дарданелли в мирний час військових кораблів всіх країн, крім Туреччини.

4.2. Боротьба за перегляд Паризького мирного договору

Після того, як Пруссія нанесла поразки Австрії (1866 р.) і Франції (1870 р.), Росія вирішила розірвати угоду 1856 р. і відмовилася виконувати заборону тримати на Чорному морі військово-морський флот. У 1871 р. в Лондоні була скликана конференція всіх держав, що брали участь в укладанні Паризького мирного договору. Конференція підтвердила право Росії мати військовий флот на Чорному морі. Росія одержала також право будувати військові укріплення на чорноморському узбережжі. У результаті цієї дипломатичної перемоги Росія значно активізувала свою зовнішню політику на Балканах.

4.3. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр.

Причини війни. Економічну та політичну слабкість Османської імперії *європейські держави* намагалися використати в своїх інтересах. *Росія* намагалася скористатися протиріччями європейських країн для відновлення свого впливу на Балканах і звільнення балканських слов'ян від турецького панування.

Привід для війни. Приводом для війни стала відмова турецького султана від виконання рекомендацій у здійсненні реформ, викладених у Лондонському протоколі. 24 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині.

Хід воєнних дій. Війна одночасно велася на двох фронтах – Балканському й Кавказькому. Після нанесення низки поразок турецькій армії на території Румунії, героїчної оборони Шипки й взяття фортеці Плевни російська армія звільнила всю територію Болгарії від турецьких військ. Успіхи супроводжували Росію і на Кавказі. У травні 1877 р. був взятий Ардаган, у серпні – Сухумі, а потім і вся Абхазія. У листопаді Росія захопила фортецю Карс.

Сан-Стефанський договір. За умовами Сан-Стефанського мирного договору, підписаного 19 лютого 1878 р., *Чорногорія, Сербія й Румунія* стали повністю незалежними державами. Їм були повернуті їхні споконвічні території. *Болгарія* стала автономним князівством, що сплачувало податки султанові, але було повністю незалежним у внутрішніх справах. До Росії відійшли Південна Бессарабія, Батум, фортеці Ардаган, Карс і Баязет.

Сан-Стефанський мирний договір значно посилив вплив Росії на Балканах і Кавказі.

Рішення Берлінського конгресу. Велика Британія й Австро-Угорщина не бажали такого посилення Росії на Балканах. Росія, побоюючись нової війни, змушена була погодитися на скликання міжнародного конгресу для перегляду умов миру, який відкрився 13 березня **1878 р.** у Берліні. Відповідно до рішень Берлінського конгресу Чорногорія, Сербія й Румунія зберігали незалежність, однак територія Чорногорії була істотно скорочена, були зменшені території Сербії й Румунії. Австро-Угорщина одержала право окупувати територію Боснії й Герцеговини на невизначений час. Болгарія по Балканському хребту ділилася на Південну й Північну. Автономним князівством залишалася Північна Болгарія. Південна Болгарія поверталася до складу Османської імперії як автономна провінція «Східна Румелія». Македонія також поверталася до складу Османської імперії. Росія передавала Туреччині фортецю Баязет.

4.4. Колоніальна політика Російської імперії

У 1858 р., скориставшись важким становищем Китаю, якому оголосили війну Британія і Франція, Росія змусила Китай віддати *Амурську область*. Через два роки Китай змушений був поступитися Росії *Уссурійським краєм*.

У 30–60-х рр. XIX ст. Росія повністю захопила *Казахстан* і включила його до складу імперії. У 1864 р. російські війська вступили на територію Кокандського ханства й захопили міста Чимкент і Ташкент. У 1868 р. російські війська оволоділи Самаркандом. Бухарський емір змушений був підписати мирний договір, за яким він визнав себе васалом. У цьому ж році васалом Російської імперії стало Кокандське, а незабаром й Хівинське ханство.

Завоювання Росією *Середньої Азії* мало неоднозначні наслідки. З одного боку, воно сприяло припиненню феодальних міжусобиць і ліквідації феодальної роздробленості в цьому регіоні. З іншого боку – воно означало перетворення казахських і середньоазіатських земель на колонію імперії.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Що спонукало царський уряд піти на скасування кріпосного права та реформи адміністративно-політичного управління?
2. Як реформа 1861 р. змінила становище селян?
3. В чому виявився демократичний характер земської й міської реформ? Що нового внесла до судочинства судова реформа?
4. Які були етапи розвитку робітничого й соціал-демократичного руху в Росії?
5. Назвіть привід та основні причини російсько-турецької війни 1877–1878 рр.
6. Які наслідки мали завоювання Росією Середньої Азії?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть реформи, що були проведені в Росії у 60–70-і рр. XIX ст.

2. Які основні пережитки феодально-кріпосницької системи збереглися в Росії після скасування кріпосного права?
3. Якими були особливості реформ на території України?
4. Які були особливості економічного розвитку Росії в післяреформений період?
5. Які були соціально-політичні особливості Росії до початку XX ст.?
6. Чи відбулися зміни в соціальній структурі населення Росії наприкінці XIX ст.? Назвіть їх.
7. Охарактеризуйте основні напрямки народницького руху.
8. Які країни брали участь в Кримській війні? Назвіть підсумки цієї війни.
9. Порівняйте основні положення Сан-Стефанського договору та рішення Берлінського конгресу.

III. Для обговорення в групі

1. Чим Ви можете пояснити те, що кріпосницькі порядки в Росії протрималися довше, ніж в інших країнах?
2. У 60–70-і рр. були проведені реформи адміністративно-політичного управління. Які ще, на Вашу думку, реформи були необхідні Росії в цей період?
3. Які, на Ваш погляд, були основні переешкоди для розвитку промисловості й сільського господарства країни на рубежі століть?
4. Історики стверджують, що скасування кріпосного права стало історичною межею у багатовіковій історії Росії. Чи згодні Ви з такою точкою зору?
5. Чому марксизм не одержав широкої підтримки в Росії наприкінці XIX ст.?
6. Чим була викликана зовнішньополітична активність Росії на Балканах у другій половині XIX ст.?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни й поняття: «кріпосне право», «земство», «народництво», «тероризм», «соціал-демократія».
2. Які з держав за Сан-Стефанським мирним договором стали незалежними: Чорногорія, Македонія, Сербія, Болгарія, Албанія, Румунія, Хорватія?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1853–1856 рр.Кримська війна
- 18 березня 1856 р.підписання Паризького мирного договору
- 19 лютого 1861 р.скасування кріпосного права в Росії
- 1864 р.земська реформа, судова реформа
- 1870 р.міська реформа
- 1862–1877 рр.військова реформа
- 1877–1878 рр.російсько-турецька війна

§20. Доба Мейдзі в Японії

1. КРАХ ПОЛІТИКИ САМОІЗОЛЯЦІЇ

1.1. Особливості розвитку Японії до середини XIX ст. Сьогунат

Світську владу в Японії до середини XIX ст. здійснював **сьогун** (великий феодал, «полководець-правитель») з династії Токугава. Ця остання династія сьогунів перебувала при владі з 1603 по 1867 рр.

Імператор, який вважався «священною особою», відчужений сьогуном від реальної влади, був практично затворником у своєму палаці і володів лише релігійною владою. Вважалося, що імператор доручив сьогуну всю владу в галузі державного управління, військової справи і дипломатії, а сам був зайнятий справами більш піднесеними. Так склалася система **сьогунату**.

Сьогунат (склався в Японії у XII–XIX ст.) – форма управління країною великими феодалами, за якої імператор був позбавлений реальної влади в державі.

1.2. Розкладання режиму сьогунату

Режим сьогунату, що спирався на великих землевласників – **князів**, розкладався зсередини. Князі, які повністю знаходилися під контролем сьогунів, поступово виявляли самостійність. Дрібне дворянство – **самураї** – володіло порівняно невеликими земельними ділянками. Вони існували за рахунок панщини і оброку з селян, і їхні доходи постійно зменшувалися.

Самураї – 1) стан воїнів в Японії, виник у IX ст., коли намісники областей, віддалених від імператорського двору, почали брати на службу загопи вершників; у XI ст. під їх контролем опинилися цілі провінції; 2) самураї в значенні, що найчастіше вживається – військово-феодалний прошарок дрібних дворян; 3) у деяких визначеннях самурай – це японський лицар.

До середини XIX ст. самураї значно збідніли, багато хто з них розорився і бродив по країні з метою знайти собі службу. Часто вони займалися розбоєм.

Продовжувалось обезземелення **селян**. Розорення селян призвело до значного збільшення селянських заворушень, які жорстоко придушувалися владою. У містах існували **ремісничі цехи** з їх суворою регламентацією, яка стримувала розвиток промисловості і виробництва товарів першої необхідності.

У країні відбувався процес накопичення капіталу, товарно-грошові відносини охоплювали міста і села. Поступово розвивалося мануфактурне і ремісничє виробництво, формувался внутрішній ринок. Але на шляху розвитку капіталістичних відносин перешкождали феодальна регламентація, вузькість внутрішнього ринку.

У середині XIX ст. Японія перебувала у стані глибокої соціально-політичної кризи.

1.3. «Відкриття Японії».

З 1640 р. Японія була «закрита» для спілкування з усіма країнами, окрім Китаю і Кореї. Порушників цього чекала страта. Було заборонено сповідання християнства.

У 1853 р. біля берегів Японії з'явилася американська військова ескадра і зажадала у сьогуна відкриття для США портів і підписання відповідного договору. З аналогічними вимогами до Японії виступила і Росія. Не в змозі опиратися, у 1854 р. японці відкрили американцям два порти і встановили дипломатичні стосунки з США. У 1858 р., опинившись перед загрозою американської інтервенції, Японія пішла на підписання нерівноправного митного договору із США. Незабаром аналогічні договори були підписані з Британією, Голландією, Францією, Росією.

Самоізоляції Японії був покладений край. «Насильницьке відкриття Японії» означало відкриття країни для морської торгівлі і комерційної діяльності іноземців. З Японії почався масовий вивіз міді, чаю, бавовни, рису, фарфору, шовку-сирцю. В країну ринув потік дешевих товарів із США і країн Європи, що призвело до подальшого розорення японських купців і ремісників.

2. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ МЕЙДЗІ

2.1. Формування антисьогунатського руху

Прогресивна частина японського суспільства почала пов'язувати зовнішні проблеми з феодалістською відсталістю країни, нездатністю уряду сьогуна забезпечити розвиток країни та її незалежність. Розграбування країни викликало антиіноземний, а потім **антисььогунський рух**, який очолила група князів економічно розвинених південно-західних князівств Японії. Проти існуючого ладу виступили селяни, ремісники, робітники, буржуазія, самураї. Вони вимагали повалення сьогунату, відновлення влади імператора і проведення перетворень за європейським зразком.

2.2. Громадянська війна і революція

У 1866 р. князі південно-західних князівств уклали між собою **військовий союз**, спрямований проти сьогунату. В жовтні 1867 р. князі зажадали в сьогуната негайної передачі верховної влади імператорові і оголосили збір військових сил, що підтримували імператора. 9 листопада 1867 р. 15-й сьогун з роду Токугава **Есинабу** передав свої повноваження імператору і через 10 днів подав у відставку.

Самурай в обладунку
(Фотографія 1860-х рр.)

Імператор Муцухіто

3 січня 1868 р. 15-річний *імператор Муцухіто* переніс свою резиденцію з Кіото в Едо, який був перейменований на Токіо («східна столиця») і видав маніфест про відновлення власної влади. Країна стала «відкритою» для всього світу. Почав свою діяльність новий уряд країни. Незабаром у країні розпочалась ще одна *громадянська війна*. Війська, вірні імператорові, нанесли ряд поразок військовим формуванням сьогуна, які чинили їм опір. Військові дії закінчилися в травні 1869 р. повною ліквідацією сьогунату.

! **Доба Мейдзі** (у перекладі з японської мови – «*освітчене правління*») – офіційна назва періоду правління імператора Муцухіто (1868–1912 рр.), який прийшов до влади в результаті революції 1867–1868 рр., що ліквідувала владу сьогунів з роду Токугава.

В японській історії події **1867–1868 рр.** називають «*реставрацією Мейдзі*» (або «*революцією Мейдзі*»), бо кожен імператор, стаючи на престол, приймав певний девіз. Муцухіто прийняв девіз «Мейдзі», що означало «*освітчене правління*». У руках імператора з цього часу поєдналася релігійна і світська влада.

Внаслідок революції Мейдзі в Японії запанувала абсолютна монархія і відкривалися перспективи для завершення централізації країни.

3. РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Імператор Муцухіто відразу ж оголосив політику перетворень і реформ.

3.1. Адміністративна реформа

У 1869 р. князі «повернули» імператорові права на управління своїми князівствами. Замість князівств у 1871 р. було запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ країни на 72 кен (префектур) і 3 фу (столичних округів). Керівники префектур призначалися імператором і урядом і були державними чиновниками. Таким чином, *знищувалася влада князів*, вибудовувалася чітка вертикаль державної влади, створювалися передумови для формування загальнонаціонального ринку. Створювався новий апарат управління. Чиновницькі посади займали, як правило, представники самураїв, які відрізнялися дисциплінованістю, честолюбством і відданістю імператорові.

3.2. Станова реформа

Всі колишні стани скасовувалися. Замість них у 1872 р. був запроваджений поділ на стани: *вища знать* – до них відносили аристократію, дворянство,

самураї, і простий *народ* – до нього було віднесено решту всього населення. Незабаром були ухвалені закони про громадянську рівність, запровадження обов'язкових для усіх прізвищ, відміну колишніх обмежень у шлюбах тощо.

3.3. Військова реформа

У 1872 р. був виданий закон про запровадження в країні загальної військової повинності. Самураїв позбавили привілеїв. Японська армія перебудовувалася *за європейським зразком*. У військових академіях, що відкривалися, викладали британські і французькі офіцери. З цього часу японські солдати і офіцери мали сучасне обмундирування, зброю європейського зразку. Армія набула високої боєготовності, а в основі її ідеологічної підготовки, як і раніше, були самурайський кодекс честі і синтоїзм з його культом предків, утвердженням божественного походження імператора й особливої місії японців.

3.4. Аграрна реформа

Аграрна реформа на початку 70-х рр. скасувала феодальну власність князів на землю. Земля могла вільно продаватися і купуватися. Селяни отримали у володіння землю, яку обробляли. Але вони мали платити високий земельний податок. Близько 1/3 всієї орної землі в країні було залишено так званим «новим поміщикам» – вихідцям із селянської верхівки, купцям, лихварям, яким селяни до реформи заклали землю і не могли її викупити. Ці поміщики, більшість яких проживала в містах («відсутні поміщики»), здавали землю на кабальних умовах безземельним і малоземельним селянам. З часом більшість селян втратили власну землю і перетворилися на орендарів.

Отже, у сфері аграрних відносин *зберігалися феодальні пережитки*: напівфеодальне поміщицьке землеволодіння, кабальна експлуатація селян-орендарів, засилля лихварів та інші. Водночас аграрна реформа *створила передумови для розвитку товарного господарства і ринкових відносин*.

3.5. Реформи у виробничо-фінансовій сфері

Незабаром після революції уряд провів фінансову реформу. З обігу були вилучені старі монети (до 1867 р. в Японії легально оберталися 1694 грошових знаків) і запроваджена *ієна* – нова грошова одиниця. У 1872 р. був організований Державний банк. Відмінялася всяка регламентація професій і занять, ліквідовувалися цехи і гільдії, що заважали вільному підприємництву.

3.6. Податкова реформа

Згідно з новими законами, усі феодальні повинності і податки були ліквідовані. Нові податки стягувалися не в натуральній формі, як раніше, а в грошовій.

3.7. Реформа у сфері релігії

Державною релігією замість буддизму був оголошений *синтоїзм*, який зберіг культ старовинного божества – богині Сонця та запровадив культ Тенно як втілення вищих небесних сил. Це мало стверджувати, що божество небесних сил, яке оселилося в Японії, є свідомством переваги японців над всім людством.

З іншого боку, з 1873 р. було припинено переслідування християн. У 1876 р. японський імператор оголосив у країні повну віротерпимість.

3.8. Судова реформа

Судове слідство повинне було базуватися на європейських принципах гласності і змагальності. Були заборонені тортури при дізнанні, в карному порядку переслідувалася кровна помста. Здійснювалося реформування карного, громадянського права і судочинства.

3.9. Реформи в галузі освіти та культури

Було запроваджено загальну початкову освіту за європейським зразком, створювалися середні школи та університети. Молодим японцям була надана можливість здобути вищу освіту в Європі і США. Почали друкуватися газети і перекладатися книги європейських авторів. До США і європейських країн були послані місії для ознайомлення з життям їх народів.

4. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ КРАЇНИ

4.1. Роль держави в економічному розвитку

Збереження у країні феодальних пережитків, вузька сировинна база, відсутність підприємницького досвіду заважали створенню великої промисловості. За цих умов значні витрати у створенні великих промислових підприємств узяла на себе **державна**, яка поповнювала казну за рахунок постійного збільшення різних податків на селянство. За державні кошти були побудовані так звані «зразкові підприємства».

Свідчать факти

Для їх оснащення за кордоном купувалося найсучасніше для того часу обладнання. Ці підприємства за надто низьку ціну продавалися (інколи здавалися в оренду) великим приватним компаніям («Міцубісі», «Міцубісі», «Ясуда», «Фурукава»). В руках держави залишалися, головним чином, підприємства воєнної промисловості. В країні відбувалася концентрація промисловості і капіталів. Виникли такі великі об'єднання, як Японська паперова компанія (1880 р.), Японська текстильна компанія (1882 р.), Японська пароплавна компанія (1885 р.) та інші.

Прагнучи наздогнати країни Заходу, уряд почав будувати коштом держави залізниці, морські судна, телеграфні лінії. Велика увага приділялася розвитку **торгівлі**. Всі цехові правила і обмеження, привілеї торговельних гільдій були ліквідовані. Також були ліквідовані кордони і митниці між князівствами, уряд оголосив про свободу торгівлі і пересування. У країні з'явилися великі торговельні компанії і банки. Проводячи протекційну політику, уряд прагнув перетворити Японію на **індустріальну державу** і виключити небезпеку колоніального поневолення з боку європейських держав. У 80-х рр. XIX ст. в Японії розпочалася **промислова революція**.

4.2. Посилення ролі приватного капіталу

Приватним підприємцям надавалися щедрі субсидії, позики, податкові *пільги*. У 1868–1885 рр. в Японії приватним капіталом було створено близько 1300 підприємств, що займалися переробкою сільськогосподарської сировини. Значна роль в економіці належала дрібним приватним підприємствам.

У країні зміцнювалися економічні і політичні *зв'язки* між буржуазією і державним апаратом. Важливою опорою нового режиму ставали і «нові поміщики», що концентрували в своїх руках землі селянства, що розорялося.

4.3. Проникнення на ринки інших країн

Розмах модернізації, успіхи, досягнуті в промисловому розвитку країни, а також брак землі і накопичення величезних капіталів змусили японських підприємців звернути увагу на ринки інших країн. Вони вкладали великі кошти у приватні китайські фірми, будували залізниці в Кореї, прагнули посилити свою економічну присутність і вплив в інших сусідніх країнах.

4.4. Вихід на передові рубежі

Темпи розвитку японської економіки стали одними з найвищих у світі. За спільним обсягом виробництва наприкінці XIX ст. Японія залишила позаду себе Італію, низку інших європейських країн і наблизилася до Франції і Великої Британії.

5. КОНСТИТУЦІЯ 1889 р. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

5.1. Передумови ухвалення конституції

Ухвалення конституції країни було викликане необхідністю подолання спадщини минулого, зміцнення державного ладу, створення передумов для економічного розвитку країни. Крім того, швидкий розвиток капіталізму підсилював в країні економічну роль буржуазії, яка рвалася і до політичної влади.

У 1881 р. був опублікований імператорський указ про те, що у 1890 р. в країні буде скликаний парламент. Лідери опозиції почали створювати *політичні партії*. Найбільшими і впливовими з них були:

- *Ліберальна партія* (створена у 1881 р.) – виражала інтереси «нових поміщиків» і сільських підприємців.
- *Партія реформ і прогресу* (створена у 1882 р.) – виражала інтереси торговельно-промислової буржуазії і представників інтелігенції.

Ці та інші політичні партії виступали за ухвалення конституції країни.

5.2. Ухвалення Конституції Японії

У **1889 р.** уряд під тиском опозиції опублікував від імені імператора Конституцію, яка була складена за німецьким зразком. Японія проголошувалася монархією на чолі з імператором, чия особа оголошувалася священною і недоторканною. Конституція проголосила демократичні свободи і громадянські права громадян країни.

Повноваження імператора. Конституція надавала імператорові, який оголошувався очільником держави, дуже великі права і повноваження. Імператор володів повнотою державної влади, яку в справах законодавства обмежувало лише народне представництво (парламент), а в управлінні – самостійний статус уряду. За імператором зберігалися значні **законодавчі** повноваження: видання законів за згодою парламенту, законодавче вето на рішення парламенту, утворення і обнародування законів. Імператор скликав і розпускав парламент.

Виконавча влада теж юридично повністю залишалася за монархом: він мав право видавати виконавчі розпорядження, призначати і звільняти вищих державних і військових чиновників, керував армією і флотом, дарував титули, оголошував воєнний і облоговий стани. **Зовнішньополітична сфера** також повністю залишалася в руках монарха: імператор затверджував міжнародні договори, укладав мир, оголошував війну. Йому також належали і верховні **судові повноваження** як очільника держави: право амністії і помилування.

Склад та повноваження парламенту. Парламент складався з двох палат. Верхня палата – **Палата перів** – формувалася імператорським рішенням. Її складали члени імператорського дому («принци крові»), представники титулованої аристократії, особи, що мали «особливі заслуги перед монархією», а також найбільші підприємці і поміщики. Нижня палата – **Палата представників** – обиралася населенням на 4 роки на основі високого майнового цензу, але вона могла бути розпущена імператором. Парламент затверджував бюджет країни, але його право контролю над фінансами було обмеженим.

Уряд. Конституція не стосувалася організації діяльності уряду, лише згадавши про існування міністрів і Таємної ради (дорадчого органу при імператорові, що складався з 15 чоловік та виносив політичні рекомендації). Очолював уряд (Раду міністрів) прем'єр-міністр (або міністр-президент). Він представляв імператора і діяв лише під його контролем. Разом з тим, уряд і центральна адміністрація стали переважними державними інститутами в Японії.

5.3. Виборче право

Згідно з законом про вибори (1889 р.) виборчим правом користувалися чоловіки старше 25 років, що платили податок з майна (таких у країні було близько 460 тис. чоловік). Були обмеження для військовослужбовців, студентів тощо. У 1898 р. кількість виборців складала 1,2% від всього населення Японії.

За Конституцією 1889 р. Японія стала конституційною монархією.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. У чому виявився розпад режиму сьогунату?
2. Як сталося «відкриття Японії»? Які воно мало наслідки?

3. Назвіть основні події революції Мейдзі і громадянської війни в Японії.
4. Які особливості економічного розвитку Японії наприкінці XIX ст.?
5. Яку економічну політику проводив японський уряд після революції?
6. Чи змінилася роль буржуазії в японському суспільстві?
7. Яке значення для Японії мало ухвалення Конституції в 1889 р.?
8. Які повноваження отримав імператор Японії внаслідок ухвалення конституції?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть реформи, які були проведені в Японії у 70–80-і рр. XIX ст.
2. Визначте значення реформ 70–80-х рр. для подальшого розвитку країни.
3. Визначте особливості політичного розвитку країни в цей період.
4. Дайте характеристику добі Мейдзі.
5. Які головні проблеми стояли перед Японією на початку XX століття?

III. Для обговорення в групі

1. Яка з країн Європи (Франція, Британія або Німеччина) була найбільш близька Японії за формою державного правління, за політичною системою?
2. Якими шляхами імператор і японський уряд вирішували завдання модернізації країни після революції?
3. Модернізацію в Японії проводили імператор і уряд за допомогою сил, на які вони спиралися. Як Ви вважаєте, чому ця політика не зустріла опору народу?
4. Як Ви думаєте, чому самураї протидіяли здійсненню реформ 70-х – 80-х рр.?
5. На сьогодні Японія – одна з найрозвиненіших країн світу. Як Ви вважаєте, яку роль зіграли в цьому піднесенні події останньої третини XIX ст.?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «сьогунат», «самурай», «реставрація Мейдзі», «доба Мейдзі».

V. Творчі завдання

Підготуйте до захисту реферати:

- а) Модернізація Японії в останній третині XIX ст.: досягнення і проблеми.
- б) Роль самураїв у житті японського суспільства до революції Мейдзі і після неї.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1867–1868 рр.революція Мейдзі

1889 р.ухвалення Конституції Японії

Узагальнення з теми № 4: «Утвердження індустріального суспільства у провідних державах світу»

Утвердження індустріального суспільства наприкінці XIX ст.

У країнах Західної Європи та Північної Америки сталася друга науково-технічна революція, в основі якої лежала зміна енергетичної бази .
Утворювалися монополії та відбувалося втручання держави в економічне життя країни . У 70–90-ті рр. XIX ст. обсяг світової промислової продукції збільшився більше, ніж утричі.
Економічний розвиток окремих країн відбувався в цей період нерівномірно, змінилося розташування сил. В останній третині XIX ст. Велика Британія втрачає своє чільне місце в світовій економіці, поступившись США.
США зайняли у 1880 р. перше місце в світі за виробництвом промислової продукції. На дуже потужного конкурента перетворюється Німеччина . Франція все більше відстає за темпами економічного розвитку.
Пануюче становище в господарському житті зайняли акціонерні компанії . Найбільші банки стали могутніми фінансовими центрами. Фінансова олігархія володіла величезними можливостями економічного і політичного впливу.
Високий рівень концентрації робітників був характерний для США, Німеччини, Росії. Державні системи освіти та роботодавці приділяли особливу увагу підвищенню кваліфікації працівників .
До кінця XIX ст. завершився процес утворення світового ринку , в якому величезне значення мав економічний та територіальний розподіл світу. Колонії стали гарантованими ринками збуту товарів і джерелами сировини.

Особливості економічного розвитку провідних держав світу в останній третині XIX ст.

Країна	Особливості економічного розвитку
Франція	За рівнем промислового розвитку країна займала четверте місце в світі, а за рівнем концентрації банківської справи Франція йшла попереду інших країн.
Німеччина	Стрімкому розвитку німецької економіки сприяли: політичне об'єднання країни, отримання контрибуції від Франції, створення єдиної грошової системи. Юнкери (поміщики) продовжували використовувати напівфеодалні форми експлуатації селян.
Велика Британія	Британія почала втрачати свою торговельно-промислову монополію на світовому ринку. Проте Британія мала найпотужніший флот . Фунт стерлінгів залишався світовою розрахунковою одиницею.

США	США стали провідною індустріальною державою світу. В основі цього – перемога Півночі над Півднем, освоєння нових територій, приток іммігрантів, величезні природні багатства.
Росія	Для Росії було характерне: формування <i>монополістичного капіталізму</i> , висока <i>концентрація виробництва та капіталу</i> , значне інвестування розвитку промисловості <i>іноземним капіталом</i> . Розвиток економіки гальмували <i>кріпосницькі пережитки</i> .
Японія	Після революції Мейдзі у 70-х рр. XIX ст. почалося формування загальнонаціонального ринку. Сформувалися <i>великі фінансово-промислові компанії</i> . У 80-х рр. в Японії почалася промислова революція.

**Особливості політичного розвитку
провідних держав світу в останній третині XIX ст.**

Країна	Особливості політичного розвитку
Франція	У Франції утвердилася парламентська республіка. <i>Політичні кризи</i> (Панамська; «змова буланжистів»; «справа Дрейфуса») загострили ситуацію в країні. Конституція 1875 р. діяла до 1940 р.
Німеччина	Німеччина стала <i>конституційною монархією</i> , союзом 22 монархій і 3-х «вільних міст». Конституція 1871 р. закріпила гегемонію Пруссії. <i>Імператором</i> міг бути лише король Пруссії.
Велика Британія	Велика Британія була <i>парламентською монархією</i> . Діяла <i>двопартійна система</i> . Ліберали здійснювали соціальні реформи. Консерватори основну увагу приділяли зовнішній політиці.
США	США були <i>президентською республікою</i> . Це перша країна, яка прийняла конституцію та на її основі затверджувала <i>розподіл влади</i> на законодавчу, виконавчу, судову, що є визначальною ознакою правової держави. В країні зберігалася сегрегація. Піком робітничого руху став страйк 1 травня 1889 р. та зіткнення з поліцією у Чикаго.
Росія	Росія була <i>абсолютною монархією</i> . Після відміни кріпосного права <i>різноманітні</i> стали основною силою революційного руху в пореформеній Росії. Сталося <i>становлення ідеології народництва</i> та його трьох напрямків: анархістського, пропагандистського та змовницького. Почав зароджуватися <i>соціал-демократичний рух</i> .
Японія	Японія з 1889 р. була <i>конституційною монархією</i> . В ході революції Мейдзі сталася <i>рестаурація влади імператора</i> . Після 1868 р. імператор здійснив низку суспільно-політичних та економічних <i>реформ</i> , які прискорили модернізацію Японії.

Тема 5. Завершення формування світових колоніальних імперій. Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.

§21. Завершення територіального поділу світу

Історична довідка

Передумови колоніалізму зародилися в епоху Великих географічних відкриттів, у XV ст. Перші колонії були засновані в Новому Світі іспанцями. Для колоніальної політики періоду первинного накопичення капіталу характерні: прагнення до встановлення монополії в торгівлі з підкореними територіями, загарбання та розграбування цілих країн, використання або насадження феодалних та рабовласницьких форм експлуатації місцевого населення. Ця політика призвела до концентрації в країнах Європи великих капіталів на основі пограбування колоній та работоргівлі, яка була одним із важелів перетворення Великої Британії на найрозвиненішу країну того часу. Колоніальна політика призводила до розграбування величезних регіонів та винищування цілих народів. Були і певні позитивні наслідки колоніальної політики, зокрема, для розвитку економіки колоній та стриманні міжнаціональних конфліктів.

1. КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА НА СХОДІ Й В АФРИЦІ

1.1. Зосередження інтересів колоніальних держав на Сході та в Африці

Наприкінці XVIII ст. у більшості іспанських та португальських колоніальних володінь в Америці нарізали революційні зміни. Більшість місцевого населення, включаючи землевласників, торговців та промисловців-креолів (нащадків європейських переселенців, що народилися в Америці), піднялися на боротьбу проти колоніального панування Іспанії та Португалії.

Війна за незалежність 1810–1826 рр. призвела до того, що всі володіння Іспанії, за винятком Куби та Пуерто-Рико, стали *незалежними державами*. У 1822 р. була проголошена незалежність і найбільшої португальської колонії – *Бразилії*.

Після того, як утворилися США та завоювали незалежність країни Латинської Америки, інтереси європейських держав зосередилися на *Сході та в Африці*. Саме там колоніалізм досяг свого найвищого розквіту та могутності, саме там почався і завершився розпад колоніальної системи.

! **Колоніальна політика** – це політика групи промислово-розвинених країн (метрополій) відносно країн Азії, Африки та Америки у XVI–XX ст., **політика поневолення та експлуатації** народів, країн та територій переважно з населенням іншої національності, як правило, економічно менш розвинених.

1.2. Основні цілі колоніальної політики в XIX ст.

<i>Експлуатація природних та людських ресурсів</i> , у ряді випадків – прямий доступ до унікальних природних ресурсів
Досягнення більшої <i>безпеки торгівлі</i> , ліквідація країн-посередників.
Формування професійної цивільної та військової <i>колоніальної адміністрації</i> .
Застосування сили при вирішенні місцевих конфліктів – спосіб <i>підтримки боєздатності збройних сил</i> .
Отримання безплатної, порівняно з жителями метрополії, <i>дешевшої або взагалі безкоштовної робочої сили</i> , у тому числі до метрополії на «брудні», не-престижні роботи.
<i>Випробування нових цивільних та військових технологій</i> (ноу-хау), <i>експорт шкідливих відходів</i> своїх виробництв, можливість проведення ризикованих військових, наукових, промислових експериментів та діяльності, результати якої могли б поставити під загрозу здоров'я та життя жителів метрополії.
Досягнення <i>стратегічних зовнішньополітичних інтересів</i> , формування системи опорних пунктів у ключових точках світу для досягнення більшої мобільності своїх збройних сил.
<i>Культурна, мовна експансія</i> .

1.3. Суттєві зміни в колоніальній політиці у XIX ст.

Поряд з методами прямого пограбування населення велику роль починає відігравати *експлуатація колоній за допомогою торгівлі*, нерівного обміну.

Колонії тісніше пов'язуються з метрополіями, *перетворюються на їх аграрно-сировинні додатки* з монокультурним напрямком розвитку сільського господарства.

Поширення нових методів експлуатації, а також суперництво буржуазії в метрополіях призвели до *ліквідації монопольних колоніальних торговельних компаній* та переходу захоплених країн і територій під *державне управління* метрополій.

Використання величезних багатств, що вивозилися з колоній, призвело до *прискорення соціально-економічного розвитку* країн Західної Європи та Північної Америки.

Хоча колонізатори були зацікавлені у зростанні товарності сільського господарства в колоніях, вони нерідко *підтримували феодальні і дофеодальні відносини*, розглядаючи феодальну знать у поневолених країнах як свою соціальну опору.

Безмитне ввезення товарів, викачування сировини за безцінь вели до *розорення та зубожіння корінного населення*, загибелі національних ремесел.

2. КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

2.1. Колоніальна політика Великої Британії

З початком промислової епохи найбільшою колоніальною державою стає Велика Британія. Завдавши поразки Франції в ході тривалої боротьби у XVII–XIX ст., вона збільшила свої володіння за її рахунок, а також за рахунок Нідерландів, Іспанії та Португалії. Велика Британія підпорядкувала собі Індію. Посилилася британська експансія в Південно-Східній Азії.

Свідчать факти

У 1819 р. була заснована військово-морська база в Сингапурі, що стала головним опорним пунктом Великої Британії в цій частині світу. В середині XIX ст. Велика Британія вела «опіумні війни» проти Китаю, нав'язала йому кабальні угоди. Вона оволоділа Сянганом (Гонконг), захопила ряд опорних пунктів у Перській затоці. Підкорення Індії відкрило британцям шлях до Афганістану та Бірми. В Афганістані зіткнулися колоніальні інтереси Британії і Росії. Після британсько-афганських війн 1838–1842 і 1878–1881 рр. британці встановили контроль над зовнішньою політикою цієї країни, але добитися її повного підкорення так і не змогли.

Колоніальна монополія разом із промисловою монополією забезпечували Великій Британії становище найпотужнішої держави протягом усього XIX ст.

2.2. Колоніальна політика Франції

Франція підкорила *Алжир* (1830–1848 рр.), *В'єтнам* (50–80-і рр. XIX ст.), встановила свій протекторат над *Камбоджею* (1863 р.), *Лаосом* (1893 р.). Наприкінці XIX ст. французи створили Індокитайський союз, до складу якого увійшли В'єтнам, Камбоджа та Лаос. Колоніальна експансія в *Тунісі*, *Марокко* та у *Тропічній Африці* була здійснена як компенсація за національне приниження, спричинене втратою Ельзасу та Лотарингії у 1871 р.

Франція використовувала головним чином *методи прямого правління*, за допомогою армії та поліції придушуючи опір тих, хто не бажав миритися з колоніальним пануванням. У той же час вона, як і Португалія, проводила у своїх колоніях *політику асиміляції*.

2.3. Колоніальна політика Німеччини

Німеччина приєдналась до колоніальних перегонів запізно – в середині 80-х рр. XIX ст., приступивши до захоплення так званих «нічийних земель». Першими колонізаторами стали *німецькі купці*, що створили «Німецьке колоніальне товариство». У 90-х рр. Німецька імперія викупила всі найважливіші колонії у торговельних компаній і перетворила їх на імперські. У цей час колонії Німеччини упр'ятеро перевищували її територію, та все ж залишалися у 12 разів меншими від британських.

«Новий курс» імператора Вільгельма II був виражений у претензії Німеччини на панування в Європі, у прагненні до поділу сфер впливу

в Африці, Азії, Океанії, в бажанні зміцнити свої позиції на Балканах, Сході. Активізація експансії на Сході отримала назву «**Дранг нах Остен**» («*На тиск на схід*»). Ця політика здійснювалася за умов безпрецедентного загострення відносин з Великою Британією. На початок ХХ ст. Німецька імперія захопила значні володіння: в Африці – *Того, Камерун*, в Азії – порт *Циндао (Кайтчоу)* на півострові Шаньдун, захоплений в 1897 році, а потім «орендований» у китайського уряду на 99 років, в Океанії – *Нову Гвінею*.

3. НАРОДИ АФРИКИ ПІД ВЛАДОЮ КОЛОНІЗАТОРІВ

Найінтенсивніше колоніальна експансія європейських держав розгорталася на африканському континенті. Велика частина Африки була підкорена колонізаторами лише у другій половині ХІХ ст. Методи підпорядкування були різними – від військових захоплень до економічного рабства та нав'язування нерівноправних угод.

3.1. Суперництво в колоніальній політиці в Африці

Найбільшу активність в розподілі Африки на сфери впливу виявляли Велика Британія та Франція. Об'єктом *французької* експансії на континенті стала перш за все Північно-Західна, Західна і частково Центральна Африка. *Британці* зосере-дилися на тому, щоб збудувати суцільний ланцюг своїх володінь від південного краю Африки через район Великих озер і далі на північ по басейну річки Ніл до берегів Середземного моря. В ході цього процесу кілька разів відбувалися зіткнення інтересів Англії та Франції, проте кожного разу наявність величезного масиву «вільних земель» дозволяла знайти мирну розв'язку кризи, що назрівала.

У поділу Африки брали участь і інші європейські держави. *Італія* захопила Еритрею та частину Сомалі. *Німеччина* закріпилася на території нинішньої Намібії, в Того та Камеруні, а в 1885 р. німецькі колонізатори вдерлися до низки британських володінь у Східній Африці, захопивши її приєкваторіальну частину.

3.2. Північна Африка

Особливо приваблювали колоніальні держави *Північної Африки*, і насамперед *Єгипет*, що давали величезні економічні вигоди, панування в Середземному морі, відкривали шляхи на південь континенту та на схід.

Алжир у 1848 р., після тривалих військових дій, був оголошений територією Франції.

Туніс був підпорядкований «мирним» шляхом – Франція зуміла витіснити своїх конкурентів (Велику Британію, Італію) та у 1881–1883 рр. установили над ним свій протекторат.

Єгипет, залишаючись у складі Османської імперії, прагнув проводити незалежну політику, проте у 70-х рр. ХІХ ст. потрапив у сферу першочергових інтересів колонізаторів.

Свідчать факти

Будівництво Суецького каналу (1859–1869 рр.) принесло величезні вигоди Європі і спустошило єгипетську казну. Єгипет опинився у фінансовій кабалі у Франції та Британії, які встановили над ним у 1876–1882 рр. так званий подвійний контроль. Країну грабували, більше двох третин державних доходів ішли на виплату зовнішніх боргів. У 1882 р. Єгипет був окупований британськими військами, а у 1914 р. Велика Британія встановила над ним свій протекторат.

3.3. Екваторіальна (Тропічна) Африка

Мати контроль над величезними територіями Екваторіальної Африки, розташованих у басейні р. Конго, прагнули і Велика Британія, і Франція, і Німеччина. Жодна з цих країн не могла допустити, щоб цей регіон перейшов до конкурента. У цей час на шлях колоніальних захоплень вступила **Бельгія**. Бельгійський король Леопольд II розумів, що його невеликій країні важко розраховувати на успіх у колоніальній політиці при відкритому суперництві з великими державами. Тому він використовував протиріччя між ними, всілякі «обхідні» маневри та махінації.

Берлінська міжнародна конференція (1884–1885 рр.), в роботі якої брали участь представники 14 держав, виробила угоду про створення нової, нібито суверенної **«Вільної держави Конго»** на чолі з бельгійським королем Леопольдом II. По суті це означало, що британський, французький та німецький капітали могли в альянсі з бельгійськими компаніями безперешкодно експлуатувати багатющі природні ресурси цієї країни. У військово-політичному плані це рішення дозволило зберегти певну **рівновагу** між великими державами. Крім того, учасники конференції прийняли **компромісні рішення** в інших спірних питаннях, що виникли в боротьбі за розподіл окремих територій Екваторіальної Африки. Було вирішено, що будь-яка країна здобуває ті або інші території, якщо вона їх «ефективно окупує» та «своєчасно направить ін-

Фото рабів, звільнених британськими моряками у 1869 р.

Продаж африканського немовляти (Ілюстрація з книги Генрі Бібба «1815-1864 або Опис життя та пригод Генрі Бібба, американського раба, написаного ним самим»)

шим державам відповідні повідомлення». Міжнародна конференція в Берліні прийняла також заяву про необхідність *припинення работоргівлі*.

Лише дві африканські країни, *Ефіопія* та *Ліберія*, змогли зберегти незалежність.

У результаті на початок XX ст. Африка була повністю розділена між метрополіями і стала континентом класичного колоніалізму.

4. СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ НАСЛІДКІВ КОЛОНІАЛЬНОГО ПАНУВАННЯ

Колоніальне панування адміністративно виражалося або у формі *домініону* (прямого управління колонією за допомогою віце-короля або генерал-губернатора), або у формі *протекторату*. Іспанський варіант колонізації передбачав експансію католицизму, іспанської мови через систему енком'єнди.

Більшість сучасних дослідників вважають, що колоніальна політика провідних європейських держав в Азії та Африці мала як негативні, так і позитивні наслідки.

Після завоювання колоній європейці почали інтенсивно освоювати їх. Метрополії (держави і приватні компанії) направляли до цих територій *значні капітали*. Наприкінці XIX ст. були закладені основи *спеціалізації сільського господарства* у виробництві експортних культур. У Південній Африці здійснювалися великі інвестиції у добувну промисловість, створену на базі родо-

Енком'єнда (ісп. *encomienda*, буквально – піклування, захист) – *форма залежності населення іспанських колоній від колонізаторів; аналогічна кріпацтву* (існувала у XVI–XVIII ст.). Місцеві жителі «доручались» до енкомєндєро (поручителя) і зобов'язані були платити податок та виконувати повинності (роботу на копальнях).

вищ золота та алмазів. У колоніях будувалися *залізниці*, особливо інтенсивне залізничне будівництво відбувалося в Індії, Західній та Південній Африці. Потреба у кваліфікованих кадрах для промисловості і колоніальної адміністрації примушувала колонізаторів займатися створенням *системи освіти*. В колоніях відбувалося кількісне і якісне *зростання місцевої бюрократії*. Панування європейських країн, зокрема, в Африці стримувало зростання злочинності і розвиток *міжнаціональних та міждержавних конфліктів* на етнічному та релігійному ґрунті.

Проте залучення колоній до світового ринку, створення основ промислового виробництва, розвитку засобів транспорту і зв'язку, створення на їх територіях систем освіти одночасно супроводжувалося *нищівною експлуатацією населення колоній та їх природних ресурсів*.

Погляд дослідника. Витяг зі статті І. Федюкіна «Шкода і користь колоніалізму» (Часопис «Влада», №31, 13 серпня 2007 р.):

Там, де кліматичні та епідеміологічні умови були сприятливими, європейці засновували поселення і створювали стабільні політичні інститути, як, наприклад, в Австралії або Новій Зеландії. Там, де смертність була висока, європейці прагнули не селитися – ці регіони цікавили їх лише як джерело корисних копалин. Відповідно, тут створювалася репресивна система управління, а політичні інститути не розвивалися. Крім того, економіка, орієнтована на експорт природної сировини, стала ідеальною основою для формування корумпованих режимів...

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Чому у XIX ст. інтереси колонізаторів були зосереджені в Африці та на Сході?
2. Які країни виявляли найбільшу активність у колоніальній політиці в Африці? Які протиріччя між ними при цьому виникали?
3. Як у XIX ст. склалися історичні долі Алжису, Тунісу, Єгипту?
4. За яких обставин на карті Африки з'явилася «Вільна держава Конго»?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. У чому полягали цілі колоніальної політики європейських держав у XIX ст.?
2. Які зміни сталися в колоніальній політиці європейських держав у XIX ст.?
3. Назвіть особливості колоніальної політики Британії, Франції та Німеччини.

III. Для обговорення в групі

1. Чому більшість народів Африки зазнали поразки в боротьбі з колонізаторами?
2. Якими були негативні та позитивні наслідки колоніального панування для подальшого розвитку країн Азії та Африки, що даються знаки до сьогодні?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «колоніальна політика», «колоніалізм», «метрополія», «колонія», «енком'єнда».
2. Які із зазначених країн відносяться до Північної Африки: Туніс, Туреччина, Алжир, Марокко, Афганістан, Єгипет, Лівія, Ефіопія, Еритрея.

V. Творчі завдання

Підготуйте до захисту реферати:

- а) Британська колоніальна імперія: становлення й особливості функціонування.
- б) Французька колоніальна імперія: становлення й особливості функціонування.

§22. Британське панування в Індії

1. ПОВНЕ ПІДКОРЕННЯ ІНДІЇ

1.1. Створення Ост-Індської компанії

Відкривши морський шлях до Індії, *португальці* ще у XV ст. почали створювати колоніальні опорні пункти на західному узбережжі Індостанського півострова. Проте в них не вистачило сил і засобів для проникнення в глиб індійської території. На зміну португальцям прийшли *голландці*, які стали вивозити з Індії прянощі та зайнялися торгівлею, практично не втручаючись у життя індійців. Але голландські купці, що займали провідні позиції в торгівлі між Індією і європейськими країнами, у 1599 р. вдвічі підняли ціни на перець.

У відповідь на це у 1600 р. королева Єлизавета I дала дозвіл на створення англійського торговельного підприємства – акціонерного товариства «*Британська Ост-Індська компанія*» для ведення торгівлі в Індії, Китаї та інших східних країнах. Купці-акціонери отримали монополію на торгівлю з усіма країнами Індійського та Тихого океанів. У 1639 р. англійці заснували свою *першу фортецю* в Індії у м. Мадрас – форт Св. Георгія, який став опорним пунктом для подальшої експансії. У 1668 р. у володіння англійської Ост-Індської компанії перейшло місто Бомбей.

1.2. «Розподіляй та володарюй»

Британська Ост-Індська компанія запроваджувала політику «розподіляй та володарюй», підкуповуючи місцевих феодалів. На початку XVIII ст. компанія заснувала торговельне представництво в китайському Кантоні. Перші десятиліття чай купувався на срібло і золото, але потім було розроблено підступний план підвищення прибутковості операцій. Для цього в сусідній Індії збройними формуваннями Ост-Індської компанії у 1757 р. була захоплена і згодом розорена *Бенгалія*.

Свідчать факти

Британці збільшили податки, винищили всю торгівлю в області, а місцеві ремісники і селяни, не витримавши конкуренції з товарами із монополії, були розорені. Як наслідок – масштабний голод. Десятки мільйонів померли, ті ж, що залишилися живими, стали дармовою робочою силою для виробництва опіуму. Саме його і почали вигідно обмінювати на китайський чай! У Китай ввозилися сотні тонн дурману. Імператор Китаю запровадив заборону на ввезення опіуму, але хабарі та контрабанда легко вирішили цю проблему для британців.

1.3. Британсько-французьке суперництво в Індії

Ост-Індська компанія була створена і у Франції, яка також прагнула до встановлення свого панування в Індії та інших країнах Сходу. У другій половині XVII ст. *французька Ост-Індська компанія* захопила Пондішєрі – місто на

півдні Індостанського півострова. Але у 1690 р. *англійська Ост-Індська компанія* заснувала порт і фортецю Калькутту в Бенгалії, яка перекрила шлях до моря французам. У 1744 р. компанії почали між собою *війну* за сфери впливу в Індії. У 1761 р. війська британської Ост-Індської компанії отримали повну перемогу. Її результати були закріплені в Паризькій угоді 1763 р. Після цього у Франції на індійській території залишилися лише незначні торговельні позиції, але не було жодної фортеці.

1.4. Створення Британської Індії

Військова сила, дипломатія та адміністративна діяльність на захоплених територіях з середини XVIII ст. почали займати все більше місця в діяльності британської Ост-Індської компанії в перетворенні її з торговельної на *колоніальну владу*.

Свідчать факти

У 1773 р. британський парламент оголосив губернатора Ост-Індської компанії генерал-губернатором всіх володінь Великої Британії в Індії. Компанія здобула великі земельні володіння, і для їхньої охорони будувала фортеці та формувала збройні сили. Під командуванням британських офіцерів були створені військові частини з найманих солдатів-індійців (сипаїв).

2. СИСТЕМА КОЛОНІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ІНДІЄЮ

До 30-х рр. XIX ст. майже вся Індія опинилася під британським колоніальним пануванням. За межами влади британської Ост-Індської компанії залишилася лише долина Інду. В північній її частині, на території Пенджабу, була сикхська держава, а в південній – дрібні володіння белуджських емірів.

Територія, що належала британцям, складалася з *двох частин*:

- *Британська Індія* – знаходилася під безпосереднім управлінням британського колоніального апарату на чолі з генерал-губернатором;
- *інша частина території Індії* – перебувала під примарним управлінням індійських князів.

Князям заборонялося мати будь-які стосунки з іншими державами: навіть їх внутрішні розбрати розв'язувались британцями.

Свідчать факти

Основним джерелом прибутку британсько-індійської влади був земельний податок та урядова монополія на опіум та сіль, що давали майже 85% усіх прибутків. Експорт індійського опіуму до Китаю давав величезні прибутки. Ціни на сіль були підняті завдяки монополії настільки, що цей життєво необхідний продукт став розкішшю для селянина та бідного міського ремісника.

Перетворивши Індію на джерело дешевої сировини (з Індії вивозилися тростинний цукор, індиго, опіум, мак, тютюн, бавовна) та ринок збуту своїх фабричних виробів, британська влада визискувала з цього нерівного обміну *ве-*

личезні прибутки, розоряла індійських селян, ремісників, місцеву промисловість. Кошти, отримані від експлуатації індійського народу, витрачалися на армію, пенсії відставним чиновникам, сплату дивідендів пайовикам Ост-Індської компанії, на ведення війн.

3. РЕЛІГІЯ ТА КАСТИ В ЖИТТІ ІНДІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Роль релігії в індійському суспільстві

Релігія відігравала важливу роль у житті індійського суспільства:

- визначала **духовний світ та світосприйняття** людей;
- диктувала норми поведінки для **повсякденного життя**;
- ідеологічно **обґрунтовувала суспільно-політичний устрій** в країні, зокрема – обожнювання правителя як живого бога;
- сприяла формуванню певних **рис національного характеру**.

Індуїзм. Три чверті населення Індії становили послідовники індуїзму, який складався у численних народів Індії впродовж тисячоліть. За індуїзмом, мета життя полягає в залученні людини до Бога. Індус глибоко вірив, що всі події зумовлені долею, і якщо його спіткала біда, то він говорив: «Це у мене написано на лобі».

Іслам. Ця релігія прийшла в Індію завдяки арабським і подальшим мусульманським завоюванням. Іслам був поширений у північно-західних індійських землях і у Східній Бенгалії, був державною релігією імперії Великих Моголів, релігією більшості феодалної знаті.

Статуя Шиви

3.2. Касты в індійському суспільстві

Касты (порт. casta – рід, покоління, походження) – замкнуті і спадкові соціальні групи людей, що займають певне місце в соціальній ієрархії, пов'язані з традиційними заняттями й обмежені у спілкуванні один з одним.

Індуїзм визначав поділ суспільства на касты, до яких відносились, зокрема: **брахманы** (жерці); **кшатрії** (воїни); **вайш'я** (землероби); **шудри** (слуги і раби). Представники кожної касты монополювали певну професію. Жодні контакти між кастами виключались. Шлюби укладались лише всередині касты.

3.3. Політика кастового й релігійного розбрату

Британці-колонізатори застосовували принцип «розподіляй і володарюй», використовуючи протиріччя між представниками різних релігій і каст. Вже на початку їх панування серйозно загострювались **стосунки між індусами та**

мусульманами. Ця ворожнеча підкріплювалася тим, що феодалами в Індії були переважно мусульмани, а більшість селян були індусами.

Британці підтримували усі *релігійно-кастові відмінності*, які сприяли розколу у суспільстві. Залишки системи каст зберігалися навіть всередині християнської, сикхської і мусульманської общин в Індії.

Індуїзм надавав *вищий релігійний сенс виконанню внутрішньокастових обов'язків*. За віруваннями, якщо людина за життя виконувала свій обов'язок, закони своєї касты, дотримувалась розпоряджень брахманів, то після смерті її душа мала відродитися у тілі людини вищої касты. Якщо ж людина порушувала усталений порядок, то її душа могла опинитися у тілі представника нижчої касты або навіть у тварині, птиці, рибі, комасі. Всі ці традиції британська влада прагнула використовувати для посилення контролю над колонією.

4. ПОВСТАННЯ СИПАЇВ

Повстання сипаїв проти колонізаторської політики британців – *Індійське*

Сипаї (від перс. sipahi – «солдат», «воїн») – *наймані солдати в колоніальній Індії* (XVIII–XX ст.), що набиралися з місцевого населення європейськими колонізаторами, найчастіше британцями. У 1857–1859 рр. бенгальські сипаї підняли повстання. Термін «сипаї» для рядових піхотинців досі використовується в арміях Індії, Пакистану та Бангладеш.

народне повстання 1857–1859 рр. – почалося на півночі країни, від Бенгалії до Пенджаба, і в центральній Індії. Військовим ядром повстання були *сипаї*.

4.1. Передумови повстання

Британські колонізатори, зберігши в Індії у своїх інтересах кастову систему, з презирством ставилися до звичаїв місцевого населення. Ост-Індська компанія втручалася у внутрішні справи індійських держав, зачіпала політичні та економічні інтереси місцевої знаті і змушувала її відмовлятися від влади та частини прибутків на свою користь. За часів генерал-губернатора *лорда Дальгаузі*, що займав цю посаду у 1848–1856 рр., різке збільшення податків, що стягувалися із землевласників-общинників, ліквідація податкових привілеїв брахманів призвели до погіршення їх становища і втрати землі за борги.

 Погляд дослідника. Із статті індійського історика і публіциста М. Кумара «Сипаї проти Імперії» («Вокруг света», 2007, №8):

«Однією з причин бунту були жахливі умови, в яких повсталі несли свою службу. Бенгальська армія разом з арміями округів Бомбея і Мадраса вважалася за найбільшу на сході від Суецького каналу. За 18 з гаком років, що передували початку повстання, сипаїв постійно використовували для... першої Афганської війни, війни з Китаєм і у Кримській війні проти Росії... Усі керівні посади, починаючи з офіцерів, мали європейці. Платня сипаїв (у порівнянні з англійськими військовослужбовцями) була копійчаною».

Індійські правителі, які постраждали від британської влади, підбурювали сипаїв до бунту. Безпосереднім же **приводом** для повстання послужила роздача в сипайських частинах патронів, змащених коров'ячим та свинячим жиром. Цим грубо ображалися релігійні почуття солдатів-індуїстів та мусульман, якими комплектувалися військові частини. Отже, в повстанні **взяли участь:** сипаї, 7 князівств, індійське населення. Їх **супротивниками** були: британська компанія і її збройні формування, британська регулярна армія, 20 князівств Індії та Ост-Індського Непалу.

4.2. Поширення повстання сипаїв

9 травня 1857 р. військовий суд у фортеці Міраті засудив до п'ятирічних каторжних робіт 85 сипаїв-кавалеристів, що відмовилися прийняти патрони. У присутності всіх сипаїв засуджені були закуті в кандали та оточені британським конвоем. Вже наступного дня спалахнуло **збройне повстання**.

Свідчать факти

Сипайська кіннота визволила заарештованих та рушила на Делі. Мусульманське населення міста, що приєдналося до повстання, знищило близько 500 європейців та проголосило султаном нащадка Великих Моголів Бахадур-шаха. Султан висловлював занепокоєння подіями, але прийняв **допомогу сипаїв і заявив про підтримку повстання**.

Повстанці виявляли **надзвичайну жорстокість** до своїх супротивників, у тому числі мирних жителів, сімей британських військовослужбовців, чиновників. У більшості захоплених міст і військових поселень повністю було вирізане все британське населення. Знищені були також військовополонені та поранені.

Сипайські частини в містах Ауда та Бенгалії приєдналися до повсталих, проте бомбейські та мадраські полки залишилися вірними британцям. Індійські держави не підтримали повстанців. Британцям удалося використати ненависть сикхів Пенджабу до мусульман: вони не лише не збунтувалися, але навіть виділили загони для боротьби з заколотниками.

4.3. Поразка повстання сипаїв

Британці зібрали сили. Частина військ була перекинута з метрополії морем, частина – сушею через Персію та з Китаю. Британські війська рушили до **Делі**, знищуючи безліч індусів у битвах. Незабаром почалася облога міста. Британці перевезли на слонах до Делі гармати, що вирішило результат битви.

Свідчать факти

Безліч індусів були вбиті з помсти за розправи повстанців над колонізаторами та членами їх сімей. Британська артилерія розстріляла головну мечеть з навколишніми будівлями, в яких проживала мусульманська еліта Індії. Бахадур-шах був заарештований, а його сини і онучки розстріляні. Правитель був вигнаний в Рангун, де помер у 1862 р., закінчивши династію Великих Моголів.

Придушення повстання сипаїв

(Картина В. Верещагіна «Придушення Індійського повстання англійцями», 1884 р.)

Ще до падіння Делі британці оволоділи Капуром. Увірвавшись до Лакхнау, вони вчинили страшну різанину і грабіж, який тривав протягом двох тижнів. Після падіння Лакхнау повстанці перейшли до *партизанської війни*. У квітні 1859 р. останні осередки опору повсталих були придушені.

4.4. Наслідки повстання

Після розгрому повстання, у **1858 р.**, британська *Ост-Індська компанія була розпущена*, а правління Індією передано державі. Був сформований новий уряд, а генерал-губернатор Індії отримав титул *віце-короля*. Він проголосив релігійну терпимість, допустив індусів на допоміжні посади державної служби. З'явилися місцеві чиновники та інтелігенція. У Калькутті, Бомбеї, Мадрасі відкрилися університети. Була оголошена *амністія всім повстанцям*, не замішаним у вбивстві британських підданих. Королева Вікторія пообіцяла «свято поважати права, честь та гідність тубільних князів», підкреслила *недо-торканність земельної феодалної власності*; поміщикам було *заборонено підвищувати податки*. В колоніальній *армії* була збільшена питома вага британських солдатів. Сипайські полки втратили артилерію і були майже цілком передані до рук британців.

5. МІФ ПРО «ТЯГАР БІЛОЇ ЛЮДИНИ»

Відомий англійський письменник і поет *Джозеф Редьярд Кіплінг* у 1899 р. написав вірш «Тягар білої людини». Його основною ідеєю є прославлення ролі «білої» людини, яка мала залучати народи колоній Британії до європейської цивілізації «заради їх власного блага». У цьому вірші, зокрема, є такі рядки:

...Несіть тягар білих
І кращих синів
На тяжку роботу пошліть

За тридев'ять морів;
На службу до підкорених
Похмурих племен...

Так народився ще один міф про «тягар білої людини», про те, як «білі» (британці) несли цивілізацію і культуру «відсталим» народам Азії та Африки.

З одного боку, британський колоніалізм призвів до певних *позитивних змін в Індії*. Вже наприкінці XIX ст. виникли перші національні фабрики і заводи, швидко зростав індійський капітал. За допомогою британців велося інтенсивне залізничне будівництво.

Ще в 1835 р. в Індії почалась *реформа освіти*, у ході якої були створені середні школи з європейською програмою навчання, а в 1857 р. – Калькуттський, Мадраський, Бомбейський університети. У другій половині XIX ст. доступ до британської освіти отримали представники вищих каст. У країні формувалася національна інтелігенція: з'явилися індійці-адвокати, індійці-лікарі, викладачі шкіл та коледжів. Зростала *національна самосвідомість* індійської інтелігенції та буржуазії. Цей невеликий прошарок ставав носієм патріотичних ідей.

Проте молода індійська буржуазія постійно стикалася з *знітом колонізаторів*. Найбільше він виявлявся в ремісничому і сільськогосподарському господарстві. Панування британців, феодальні пережитки зумовили зростаюче аграрне перенаселення. Ґрунти виснажувалися, знижувалася врожайність. Тільки у 1876–1878 рр. голодною смертю померло 2,5 млн. індійців.

Британська влада прагнула *обмежити* політичну діяльність представників індійської буржуазії та інтелігенції прийнятними для колонізаторів рамками і по можливості залучити їх на свій бік. Тому британський віце-король маркіз Ф. Дафферін дав зрозуміти громадським діячам-індійцям, що не чинитиме перешкод у створенні загальноіндійської легальної політичної організації. Наприкінці грудня 1885 р. в Бомбеї відкрився установчий з'їзд, що започаткував першу в країні політичну партію – *Індійський національний конгрес (ІНК)*, який надалі зіграв особливо важливу роль у становленні організованої політичної боротьби народів Індостану.

Проте якщо в Індії британці згадували про «тягар білої людини», то в Бірмі колонізатори розстрілювали та вішали місцеве населення. Зі Східної Африки вони вивозили африканців на плантації Західної півкулі. Останній корабель з невольниками вирушив із Африки до Америки у 1888 р. – за 11 років до появи вірша Кіплінга. А усього британцями з Чорного континенту було вивезено понад 11 млн. рабів.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Які цілі переслідувались при створенні британської *Ост-Індської компанії*?

2. У чому виявилося британсько-французьке суперництво в Індії?
3. Коли і за яких обставин була створена Британська Індія?
4. Яка була роль релігій і каст в індійському суспільстві?
5. З якою метою британці проводили політику кастового й релігійного розбрату?
6. Розкажіть про хід повстання сипаїв.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. У чому полягала система колоніального управління Індією британської Ост-Індської компанії?
2. Назвіть супротивників сипаїв під час повстання.
3. Які були причини і привід для повстання сипаїв?
4. Які були причини поразки повстання сипаїв?

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви думаєте, чому в 1858 р. британська Ост-Індська компанія була розпущена, а правління Індією передано державі?
2. Події 1857–1859 рр. називають по-різному. У сучасній Індії щодо них вживаються назви «Війна за незалежність 1857 року» або «Перша війна за незалежність». У Великій Британії застосовуються терміни «Індійський заколот», «Сипайський заколот», «Сипайське повстання», «Сипайська війна», «Повстання 1857 року», «Магометанське повстання» тощо. Який Ваш варіант назви цих подій?
3. Чому більшість населення Індії не взяла участі у повстанні 1857–1859 рр.?
4. Які були результати політики британських колонізаторів в Індії у ХІХ ст.?
5. Що мали на меті британці, створюючи міф про «тягар білої людини»?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «британська Ост-Індська компанія», «касти», «індуїзм», «сипаї».
2. З перерахованих великих міст Азії назвіть індійські: Тегеран, Делі, Стамбул, Хайдарабад, Багдад, Бомбей, Кабул, Мадрас, Дамаск, Калькутта.

V. Творчі завдання

Підготуйте усне повідомлення:

Як би могла розвиватися Індія, якщо б повсталі сипаї здобули перемогу?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1857–1859 рр.повстання сипаїв

1858 р.розпуск британської Ост-Індської компанії

§23. Китай у другій половині XIX ст.

1. КИТАЙ ТА ЗОВНІШНІЙ СВІТ У XVI–XVIII ст.

1.1. Перші спроби проникнення європейців до Китаю у XVI–XVII ст.

Першими європейцями, що проникли до Китаю в першій половині XVI ст., були *португальці*. У 1557 р. за щорічну плату їм дозволили орендувати півострів Макао (сучасна назва Аоминь).

Наприкінці XVI ст. спроби закріпитися в Китаї робили *голландці*, проте вони зазнали невдачі. У другій половині XVII ст. представники голландської, британської, французької Ост-індських компаній почали чинити тиск на китайський уряд з метою отримання торговельних привілеїв та поступок.

1.2. Політика ізоляції від зовнішнього світу

Усі спроби європейців закріпитися в Китаї не дали результату. Це було викликано традиційно *ізоляціоністськими принципами* китайської зовнішньої політики, згідно з якими всі держави, окрім Китаю, розглядалися як *варварські*.

Свідчать факти

У 1757 р. були закриті для зовнішньої торгівлі всі порти, за винятком Гуанчжоу (Кантона). Але й тут європейцям не дозволялося вивчати китайську мову, селитися в містах. Торгівля з іноземцями велася лише однією організацією китайських купців. На початку XIX ст. іноземцям все ще заборонялося перебувати довгий час у китайській столиці, не допускалося створення посольств та торговельних представництв.

1.3. Політика релігійної та національної нетерпимості

Китайська влада виявляла релігійну та національну *нетерпимість до інших народів*. У 1724 р. з Китаю були вислані усі католицькі проповідники, закриті або знищені майже 300 християнських храмів. Особливу неприязнь Пекін виявляв до ісламу. Оскільки мусульмани часто виступали проти маньчжурів, цінські імператори обмежували свободу їх віросповідання.

1.4. Початок занепаду маньчжурського панування

До кінця XVIII ст. китайські імператори проводили *агресивну політику* стосовно сусідніх країн. Були завойовані *Монголія, Тибет та Туркестан*, що ніколи раніше не входили до імперії. Васалами Китаю стали *Бірма, Корея та В'єтнам*.

Але наприкінці XVIII ст. почався занепад маньчжурського володарювання в Китаї. У країні систематично відбувалися заколоти та повстання.

2. ПЕРША ОПІУМНА ВІЙНА (1840–1842 рр.)

2.1. Передумови Першої опіумної війни

На початку XIX ст. *торгівля* Китаю із зовнішнім світом знов почала розширюватися. Китайський шовк, порцеляна, чай та інші товари мали великий

попит у Європі, але китайці відмовлялися будь-що купувати в європейців, так що тим доводилося платити за китайські товари сріблом. Тоді британці почали ввозити до Китаю *наркотичний опіум* – контрабандою з Індії, де він вироблявся Ост-Індською компанією – і незабаром залучили до куріння опіуму місцеве населення.

2.2. Привід для війни

Наприкінці 30-х рр. XIX ст. ситуація зі *споживанням опіуму*, який призводив до фізичного і морального виснаження населення, почала серйозно турбувати владу. 18 березня 1839 р. був виданий наказ видати чиновникам весь опіум, що зберігався на складах. Факторії оточили військами, і більше 20 тис. ящиків опіуму скинули до ровів з вапном і солоною водою.

У квітні 1840 р. британський уряд офіційно оголосив війну Китаю.

2.3. Хід війни

У червні 1840 р. британська ескадра блокувала Гуанчжоу, війська окупували острів Сянган (Гонконг). Американці, що також продавали в Китаї опіум, підтримали британців своїм флотом. У цей час друга британська ескадра з'явилася поблизу міста Тяньцзінь, погрожуючи столичній провінції Чжилі.

Китайський уряд намагався домовитися з британцями. У січні 1841 р. була підписана конвенція про видачу британцям 6 млн. юанів кон-трибуції і передачу під юрисдикцію Великої Британії Гонконга.

Незабаром китайський уряд в односторонньому порядку відмінив цю конвенцію.

Перша опіумна війна.
Обстріл китайських джонок

Воєнні дії розгорнулися з новою силою. У ряді провінцій виникли китайські загони народної самооборони. Проте економічна та військова відсталість країни, а також капітулянтська політика уряду, який побоювався розгортання народного руху, призвели до *порозки Китаю*.

Перша опіумна війна започаткувала новий період в історії китайського суспільства, його перетворення на напівколоніальне та напівфеодальне.

2.4. Нанкінський мирний договір

29 серпня 1842 р. був підписаний мирний Нанкінський договір, за яким Китай *відкривав для британської торгівлі п'ять портів*, сплачував *контрибуцію* в 31 млн. юанів, віддавав у «вічне володіння» британцям *порт Гонконг*. Китаю були нав'язані низькі митні збори на британські товари. Британцям не вдалося

добитися формальної легалізації ввезення опіуму в Китай, хоча договір фактично не забороняв контрабандну торгівлю. У 1844 р. були підписані договори Китаю з США і Францією, що поширювали на ці країни права та привілеї, які були надані китайською стороною Великої Британії.

3. ТАЙПІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ (1850–1864 рр.)

Тайпіни – учасники *релігійно-політичного руху в Китаї*, що призвів до масштабного народного повстання проти панування маньчжурської династії (1850–1864 рр.). На першому етапі повстання тайпіни досягли значних успіхів (захоплення Нанкіна, створення нової «Небесної держави», побудованої за принципами рівності). Проте розкол серед тайпінів (1856 р.) і допомога, надана маньчжурам британсько-франко-американськими військами, призвели до поразки повстання.

3.1. Причини тайпінського повстання

- *важке становище народу*, що посилювалося після Першої опіумної війни;
- *посилення феодалної експлуатації*, податкового тягара;
- погіршення становища селян у зв'язку з їх *обезземеленням*;
- антинародна *політика маньчжурської династії*;
- *агресія* провідних європейських держав і США, їх прагнення встановити панування в Китаї.

3.2. Початок Тайпінського повстання. Хун Сюцюань

Тайпінське повстання спалахнуло у провінції Гуансі влітку 1850 р. Ідейним керівником повсталих був сільський учитель **Хун Сюцюань**, що організував релігійне «Товариство поклоніння богу», яке проповідувало ідею створення «Небесної держави великого благоденствія» – «Тайпін тяньго» (звідси назва повстання).

Свідчать факти

Хун Сюцюань познайомився з християнською релігією. Згодом він стверджував, що під час хвороби був покликаний на небеса до християнського Бога, який доручив йому «позбавити Китай від дияволів і утвердити царство справедливості». Надалі Хун Сюцюань іменував себе «молодшим братом Ісуса Христа» й активно проповідував нове релігійне вчення на противагу конфуціанству, буддизму та даосизму.

Хун Сюцюань та його спільники зібрали 20-тисячне військо і почали воєнні дії проти уряду *під гаслом боротьби за рівність*. У 1851 р. повстанці заволоділи великим містом Юн'ань і оголосили *створення «Небесної держави»*, покликаної служити інтересам пригноблених верств китайського суспільства.

Незабаром армія тайпінів зросла до 500 тис. чоловік. Вона відрізнялася високою *боєздатністю* і суворою *дисципліною*. Тайпіни виробили свою страте-

Хун Сюцюань,
керівник повстання тайпінів

гію і тактику та успішно вели маневрову війну. Вони вивчали досвід давніх китайських полководців, видавали книги із стратегії та військові статuti. Проте головним джерелом сили їх армії була **народна підтримка**. На початку січня 1853 р. тайпіни захопили ряд великих міст, а в березні зайняли **Нанкін**. Для повалення цінської династії тайпінам необхідно було розбити маньчжурські війська на півночі країни і взяти Пекін. Проте тайпінські керівники забарилися з походом і виділили для нього незначні сили, через що похід закінчився невдало.

3.3. Тайпінська держава

Влаштувавшись у Нанкіні та оголосивши його своєю столицею, тайпінське керівництво обнародувало свою програму, названу **«Земельною системою небесної династії»**, яка мала стати своєрідною **конституцією Тайпінської держави**. У ній проголошувалась повна рівність усіх членів китайського суспільства у сфері виробництва і споживання. «Земельна система» визначала порядок розподілу землі, організацію армії, систему управління та інші сторони життя. На практиці соціально-економічна політика тайпінів звелася до зменшення орендної плати за землю з селян і перекладання значної частини податкового тягара на поміщиків і багатіїв.

За основу державного устрою був покладений **монархічний принцип** з традиційною для нього ієрархією чинів і рангів. Багато уваги приділялося **релігійному вихованню**, особливо молоді. Були створені школи, друкувалися книги та підручники. Релігійна пропаганда Хун Сюцюаня обіцяла, окрім позбавлення від маньчжурських «демонів», винагороди в раю. Програма тайпінів проголошувала **рівність** усіх людей перед Богом. Особлива увага була приділена становищу **жінок**, яких навіть почали призначати на деякі посади в державному апараті. Ідеологія тайпінів містила обіцянки допомоги калікам, самотнім вдовам та сиротам. Повсталі присягалися ліквідувати торгівлю опіумом, азартні ігри, жіноче рабство тощо.

3.4. Послаблення позицій тайпінів

Проте позиції тайпінів поступово слабшали. У них **не вистачало управлінських кадрів**. Важкі наслідки мав **розбрат серед лідерів** тайпінів, у результаті чого були вбиті три керівники та винищено багато тисяч повстанців у Нанкіні. Табір повстанців був ще більш послаблений розколом у їх лавах восени 1857 р. Частина повстанців пішла до південно-західних провінцій. Скориставшись цим, феодална реакція у 1856–1858 рр. відбила в тайпінів багато важливих опорних пунктів і значну територію.

3.5. Друга опіумна війна (1856–1860 рр.)

Уряди західних країн формально дотримувалися *нейтралітету* щодо Тайпінської держави. Проте насправді вони спочатку *співчували тайпінам та прагнули використати громадянську війну* у своїх цілях.

У 1854 р. представники Великої Британії, Франції та США пред'явили китайському імператорові вимогу про переукладення договорів 1842–1844 рр. Вони вимагали собі права необмеженої торгівлі на всій території Китаю, допуск своїх постійних послів до Пекіна, офіційного права торгувати опіумом.

Китайський уряд відхилив ці вимоги, але відкритого конфлікту не сталося, оскільки збройні сили Великої Британії в цей час були задіяні у війнах з Росією, Іраном та Індією. Проте як тільки Велика Британія відновила свої сили після Кримської війни, вона в 1856 р. розпочала Другу опіумну війну. У 1857 р. у воєнних діях взяли участь американські кораблі. Незабаром до Британії приєдналася Франція. У вирішальній битві під Пекіном британсько-французька артилерія розбила маньчжурсько-монгольську кінноту. Шлях на Пекін був відкритий.

Наприкінці жовтня 1860 р. був підписаний *Пекінський договір*, згідно з яким китайський уряд погодився виплатити Британії та Франції велику контрибуцію, відкрити для іноземної торгівлі Тяньцзінь, дозволити використовувати китайців як робочу силу в колоніях. До Британії відійшов півострів Цзюлун поблизу Гонконга.

Таким чином, Друга опіумна війна стала важливим етапом у перетворенні Китаю на *напівколоніальну державу*.

3.6. Поразка тайпінського повстання

У той час, коли уряд Китаю підписав новий кабальний договір, *тайпіни відстоювали суверенітет і незалежність* країни. Тому західні країни надали цінській владі всебічну допомогу і почали відкриту *інтервенцію* проти тайпінів.

У запеклих боях тайпіни втратили майже всі свої опорні пункти. Із захопленням у липні 1864 р. Нанкіна і загибеллю головних керівників, Тайпінське повстання було придушене урядовими силами за допомогою збройних сил західних держав. Тайпінська держава припинила своє існування. Залишки армії тайпінів протягом певного часу продовжували боротьбу, проте їх доля уже була вирішена.

4. ЕКОНОМІЧНЕ ПРОНИКНЕННЯ В КРАЇНУ ЗАХІДНИХ ДЕРЖАВ

4.1. Територіальні втрати

До XX ст. в Китаї панувала цінська династія, яка не прагнула модернізації країни. Китайського відродження на зразок японської доби Мейдзі не відбулося.

Поразка Китаю в опіумних війнах дозволила європейцям відкрити для торгівлі китайські порти. Слабкій цінській династії були нав'язані нерівноправні договори: Нанкінський (1842 р.), Пекінський (1860 р.) та ін. У результаті в другій половині XIX ст. *Китай потрапив у залежність від Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії та Японії.*

Через поразку Цінської імперії в ході китайсько-французької війни (1884–1885 рр.) Франція закріпилася у *В'єтнамі*, який формально був васальною державою Китаю. У 1886 р. Велика Британія взяла під свій контроль *Бірма* – також колишню васальну державу Китаю.

Свідчать факти

У результаті японо-китайської війни (1894–1895 рр.) *Японія*, зміцнивши свій вплив у Кореї (колишній васал Китаю), почала інтенсивне просування у внутрішні райони Китаю. До неї відійшли території островів Формоза та Тайвань. Лише завдяки дипломатичному втручання Росії, Німеччини та Франції Японія вимушена була відмовитися від захоплення Ляодунського півострова. У 1898 р. Російсько-китайська конвенція закріпила передачу *Росії* в оренду на 25 років Льюйшуня (Порт-Артура) і Дальнього (Даліяня), а також дала дозвіл на спорудження Південно-Маньчжурської залізниці. У тому ж році *Велика Британія* орендувала на 99 років території, прилеглі до Гонконга. Подібні набутки зробила і *Франція*.

У результаті до кінця XIX ст. Китай вимушений був поступитися європейцям «в оренду» майже всіма морськими портами. Японці отримали в країні великі концесії, а США порушили питання про запровадження в Китаї *режиму «відкритих дверей»* на рівних умовах для всіх іноземних держав. Насправді концесії й оренда означали відторгнення територій Китаю та перетворення його на напівколонію.

4.2. Провал політики реформ

Наприкінці XIX ст. у Китаї склалися два полюси влади – навколо імператора Гуансюю та його тітки, імператриці-вдови Цисі.

У 1898 р. група патріотично налаштованих аристократів і вчених ініціювала проведення в країні *серії реформ* з метою здійснення модернізації країни та здобуття економічної незалежності. Імператор Гуансюю, який підтримував реформаторів, видав 60 указів, які стосувалися освіти, будівництва залізниць, заводів і фабрик, сільського господарства, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, реорганізації збройних сил, вдосконалення діяльності державного апарату.

Ці реформи об'єктивно були спрямовані на створення умов для прискореного соціально-економічного розвитку Китаю. Проте вони здійснювалися всього 103 дні і були скасовані імператрицею Цисі, за наказом якої головні реформатори були заарештовані та страчені без судочинства. Таким чином, *перша спроба здійснення прогресивних реформ у Китаї закінчилася поразкою.*

4.3. Іхетуанське повстання 1899–1901 рр.

Втручання іноземних держав викликало опір місцевого населення. Особливо вороже прості люди сприйняли неповагу європейців до китайських звичаїв, прагнення насильно насаджувати християнську релігію.

Основні цілі іхетуанів. Наприкінці XIX ст. в Китаї спалахнуло народне повстання, що увійшло в історію як «*повстання іхетуанів*», оскільки його організатором було таємне товариство «І хе туань» («Кулак в ім'я справедливості та згоди»). Назва «іхетуань» дослівно перекладалася як «загони справедливості та згоди».

Члени товариства присягали «не бути жадібними, не порушувати наказів батьків, не порушувати існуючих законів, знищувати чужоземців, убивати чиновників-хабарників». Спочатку іхетуані також виступали за зміну маньчжурської династії Цін на китайську. Вони вірили, що, здобувши навички рукопашного бою та використовуючи магичні церемонії й амулети, зможуть розвинути надприродні здібності та досягти невразливості в бою з озброєними вогнепальною зброєю ворогами. Цей виступ, названий на Заході «*повстанням боксерів*» (або «боксерським повстанням»), відразу ж набув *антиіноземної спрямованості*.

Початок і хід повстання. Привід для повстання виник у 1898 р. в одному з шаньдунських сіл, де виникла суперечка між католицькою місією і місцевим населенням щодо володіння храмом. Суд вирішив справу на користь католицької церкви, після чого жителі повстали під керівництвом іхетуанів.

Повстанці вступили в Пекін і організували облогу посольського кварталу.

Велика Британія, Німеччина, Франція, Австро-Угорщина, Японія, США, Росія та Італія організували *інтервенцію* до Китаю. Перелякана розмахом руху іхетуанів імператриця Цісі, побоюючись за свою долю, оголосила *війну* інтервентам та заступництво іхетуаням. Проте цінські війська фактично не чинили серйозного опору військам коаліції, які досить легко захопили Пекін.

Поразка повстання. Інтервенти на чолі з німецьким фельдмаршалом Вальдерзе жорстоко розправилися з іхетуанями та втопили повстання в крові. На Китай знов була накладена величезна контрибуція. Китайці були зобов'язані розмістити на своїй території значні іноземні військові контингенти.

Незважаючи на поразку, повстання іхетуанів показало *зростання національної самосвідомості* китайського народу, його рішучість у боротьбі проти розчленування Китаю.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Назвіть цілі європейців, які прагнули проникнути в Китай.
2. Як здійснювалися перші спроби проникнення європейців у Китай?

3. Дайте правильну відповідь: У період правління цінської династії Китай за формою державного правління був: парламентською монархією; абсолютною монархією; парламентською республікою.
4. У чому суть «політики ізоляції» цінської династії?
5. Розкажіть про хід Першої опіумної війни. Чому Китай зазнав поразки?
6. Розкажіть про хід і підсумки Другої опіумної війни.
7. Які були цілі іхетуанів? Назвіть обставини початку повстання.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які були передумови та привід Першої опіумної війни?
2. Назвіть основні положення Нанкінського договору.
3. Які були передумови повстання тайпінів?
4. У чому полягала суть програми тайпінів та принципи побудови їх держави?
5. Яких територіальних утрат зазнав Китай у другій половині XIX ст.?
6. Які факти свідчать про те, що в другій половині XIX ст. Китай перетворився на напівколоніальну державу?

III. Для обговорення в групі

1. Визначте наслідки поразки Китаю в опіумних війнах.
2. Чому спроби здійснення реформ у Китаї у 1898 р. зазнали невдачі? Чому в Китаї не була проведена модернізація на зразок доби Мейдзі в Японії?
3. Як Ви думаєте, чому імператорський двір спочатку надавав заступництво іхетуаням, а потім змінив свою позицію?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «тайпіни», «іхетуані».

V. Творчі завдання

Підготуйте повідомлення на теми:

1. Основні принципи та особливості державного управління і повсякденного життя китайців у XIX ст.
2. Відмінності китайської цивілізації XIX ст. від європейської.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1840–1842 рр.Перша опіумна війна
 1850–1864 рр.Тайпінське повстання
 1856–1860 рр.Друга опіумна війна
 1899–1901 рр.Іхетуанське повстання

§24. Міжнародні відносини в 1871–1900 рр.

1. ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ФРАНКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

Франко-пруська (або франко-німецька) війна 1870–1871 рр. та її наслідки внесли глибокі зміни в систему міжнародних відносин у Європі.

По-перше, *протиріччя між Францією та Німеччиною* ще більше загострилися. Кожна стаття Франкфуртського миру 1871 р. породжувала реваншистські настрої у Франції. Водночас Німеччина прагнула остаточно розгромити свого західного сусіда.

По-друге, наслідки війни та франко-німецькі протиріччя *впливали на взаємини інших європейських держав*. Підсилюючи зовнішньополітичну експансію, Німецька імперія враховувала, що в разі її конфлікту з будь-якою європейською державою Франція скористається наданим випадком для взяття реваншу, і тому прагнула залишити її в міжнародній ізоляції. Франція ж прагнула виграти час для відновлення свого воєнного потенціалу та шукала союзників.

Франко-німецькі протиріччя стали головним джерелом нестабільності в Європі та однією з основних причин Першої світової війни 1914–1918 рр.

2. «СОЮЗ ТРЬОХ ІМПЕРАТОРІВ»

Канцлер Німеччини О. фон Бісмарк побоювався загрози з боку Франції і тому *хотів зміцнити становище Німеччини тристороннім союзом з Росією та Австро-Угорщиною*. З іншого боку, канцлер прагнув перешкодити зближенню Франції та Росії. Використовуючи ідею монархічної солідарності, Бісмарку вдалося створити «Союз трьох імператорів», до складу якого увійшли імператори Німеччини, Австро-Угорщини та Росії.

6 червня **1873 р.** під час візиту імператора Росії до Відня *Олександр II і Франц Йосиф I* підписали в Шенбрунні (під Віднем) угоду. У жовтні 1873 р. до цієї угоди приєдналася і *Німеччина*. Угода мала консультативний характер, але роль Німеччини в міжнародних відносинах відразу ж зросла.

Німеччина не підтримала домагань Росії на Балканах. Крім того, на Берлінському конгресі Бісмарк підтримав Австро-Угорщину проти Росії. У свою чергу, Росія відмовлялася зберігати нейтралітет у разі війни Німеччини та Франції. Це утримувало Бісмарка від нового нападу на Францію. До того ж, після взаємного підвищення митних зборів на ввезення товарів між Німеччиною і Росією наприкінці 1870-х рр. почалася справжня митна війна.

У червні 1881 р. в Берліні був підписаний новий договір трьох імператорів, продовжений у 1884 р. ще на три роки. До середини 1880-х рр. «Союз» повністю вичерпав свої можливості. Його основні положення були порушені загостренням у 1885–1886 рр. стосунків між Австро-Угорщиною та Росією через «болгарське питання». «Союз трьох імператорів» остаточно розпався.

3. ЗАГОСТРЕННЯ АНГЛО-НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛЬНОГО СУПЕРНИЦТВА

3.1. Активізація німецької зовнішньої політики

Бурхливий розвиток промисловості примушував правлячі кола Німеччини підтримувати німецьку торговельну експансію в Європі, шукати «нові незалежні території» для збуту товарів. Вже з кінця 80-х рр. XIX ст. німецькі товари почали витіснити зі світового ринку продукцію британських фабрик і заводів.

Значно поступаючись площею колоній, Німеччина вперше поставила питання про *переділ світу, який вже був поділений європейськими країнами*. Перехід Німеччини до «світової політики» втілювався в її претензіях на панування в Європі, бажанні закріпитися на Близькому, Середньому та Далекому Сході, прагненні до переділу сфер впливу в Африці та інших регіонах світу. Вільгельм II прагнув перетворити Німеччину на сильну морську державу.

3.2. Британська політика «блискучої ізоляції»

Виходячи з вигідного острівного положення Великої Британії і переваги британського військово-морського флоту, дипломатія цієї країни тривалий час дотримувалася політики «блискучої ізоляції». Британія намагалася уникати союзів з іншими державами та розпалювала конфлікти між ними. Для збереження «європейської рівноваги» Велика Британія *протидіяла сильній державі* на європейському континенті, не дозволяючи їй домінувати в Європі.

3.3. Загострення британсько-німецьких протиріч

Протиріччя між Німеччиною, у якій зростали апетити до територіальних загарбань, і Великою Британією, яка намагалася зберегти свою найбільшу колоніальну імперію, стали головними в системі міжнародних відносин.

Занепокоєння британської «володарки морів» викликало розгорнуте з 1898 р. *будівництво Німеччиною надпотужних військового і торговельного флотів*. Інтереси двох країн зіткнулися і на Сході. У 1899 р. Вільгельм II добився від турецького султана згоди на будівництво трансконтинентальної *Багдадської залізниці*, яка мала пройти через всю Малу Азію аж до Перської затоки. Це значно зміцнювало німецький вплив у Османській імперії та створювало стратегічний плацдарм Німеччини на Близькому і Середньому Сході.

Британсько-німецькі протиріччя посилювались і в боротьбі за розподіл *Південної Африки*. Британсько-німецькі протиріччя ставали непримиренними.

4. УТВОРЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ

У 1876 р. *Сербія, Болгарія та Чорногорія*, що перебували під владою Туреччини, оголосили їй війну. Провідні європейські країни підбурювали турок до активних воєнних дій. *Російське* суспільство охопило співчуття до братніх слов'янських народів. Використовуючи цю ситуацію та прагнучи

скористатися слушним моментом для посилення впливу Росії на Балканах, уряд Олександра II у 1877 р. оголосив Туреччині війну. Російські війська, переправившись через Дунай, зайняли Північну Болгарію, розбили турок біля Плевни та на Шипці. Наприкінці 1877 р. російські війська увійшли до Південної Болгарії, а в січні 1878 р. зайняли Адріанопіль. Воєнні дії російської армії в Закавказзі також були успішними.

3 березня 1878 р. в селі **Сан-Стефано**, що за 12 км від Константинополя, Росія і Туреччина підписали мирний договір. Згідно з умовами договору створювалася нова держава – автономне князівство **Болгарія** (у складі Османської імперії), що включала територію з болгарським населенням від Дунаю до Егейського моря. **Сербія, Чорногорія та Румунія** стали повністю незалежними державами і розширили свої території.

Але провідні європейські країни – Британія, Австро-Угорщина, Німеччина, Франція – не могли примиритися з потужним зростанням впливу Росії на Балканах і посиленням близьких їй слов'янських держав. Тому в 1878 р. був скликаний **Берлінський конгрес**, який значно обмежив воєнні успіхи Росії. Були зменшені території Чорногорії, Сербії та Румунії. Австро-Угорщина отримала право на невизначений час окупувати територію Боснії та Герцеговини.

5. ЗАГОСТРЕННЯ РОСІЙСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН І УТВОРЕННЯ ТРОЇСТОГО СОЮЗУ

5.1. Військово-політичне зближення Німеччини та Австро-Угорщини

Погіршення стосунків з Росією зумовило військово-політичне зближення Німеччини та Австро-Угорщини. У 1879 р. уряди двох країн уклали секретний союзний договір, який передбачав взаємодопомогу в разі нападу Росії на будь-яку з цих держав і нейтралітет під час війни з будь-якою іншою європейською країною, якщо до неї не приєднається Росія. У випадку військового конфлікту Німеччини і Франції, у разі надання допомоги останній з боку Росії Німеччина одержувала б австрійську підтримку, а війна набула б загальноєвропейського масштабу.

5.2. Остаточне оформлення Троїстого союзу

З часом, використовуючи італо-французьке колоніальне суперництво, Бісмарку вдалося залучити до коаліції Італію. Таємний договір між **Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією** був підписаний 20 травня 1882 р. і отримав назву «**Троїстий союз**», який проіснував до 1915 р. Учасники договору зобов'язувалися не брати участі в жодних союзах і угодах, спрямованих проти одного з них, і вступити у війну в разі агресії проти учасника союзу. Цей договір поклав початок розколу Європи на ворогуючі військові блоки.

Вправно маніпулюючи на розбіжностях європейських держав, Троїстому союзу незабаром вдалося залучити на свій бік **Румунію та Іспанію**. Однак спроби

Бісмарка та його наступників добитися участі в союзі Великої Британії виявилися безрезультатними. Британія, як і раніше, не хотіла зв'язувати себе договором з будь-якою європейською державою, залишаючись вірною своїй політиці «блискучої ізоляції».

5.3. Загострення російсько-німецьких протиріч

У 1881 р. сербський князь М. Обренович таємно від парламенту Сербії підписав з Австро-Угорщиною конвенцію, згідно з якою Белград визнавав Боснію та Герцеговину сферою впливу австрійців. Цей документ ілюстрував оформлення *проавстрійської орієнтації Сербії*, яка була головною опорою Росії на Балканах. У 1883 р. союзний договір з Австро-Угорщиною, спрямований проти Росії, підписав *румунський король* Карл Гогенцоллерн. У тому ж році до нього приєдналася *Німеччина*, а в 1888 р. – *Італія*. Союз трьох імператорів припинив своє існування. З 1888 р., коли німецьким імператором став Вільгельм II, *антиросійська спрямованість зовнішньої політики Берліна значно посилилася*.

6. ОФОРМЛЕННЯ АНГЛО-ФРАНКО-РОСІЙСЬКОГО АЛЬЯНСУ

6.1. Зміна зовнішньополітичного курсу Британії на початку XX ст.

Загострення міжнародної обстановки, різке зростання військової і морської могутності *Німеччини* та її агресивні наміри створювали реальну загрозу існуванню Британської імперії. Політика «блискучої ізоляції» ставала небезпечною, і британська дипломатія почала шукати на континенті союзників для цілком вірогідного у майбутньому військового зіткнення з Німеччиною.

6.2. Військово-політичне зближення Франції та Росії у 1891–1893 рр.

Союз Німеччини з Австро-Угорщиною, яка була головним супротивником Росії на Балканах, прискорив військово-політичне зближення Франції та Росії. У 1892 р. представники генеральних штабів обох країн підписали *секретну військову конвенцію* про спільні дії. Сторони зобов'язалися надавати взаємну допомогу в разі нападу Німеччини або Австро-Угорщини на Росію, чи Італії та Німеччини на Францію.

6.3. Створення Антанти (1904–1907 рр.)

У 1904 р., після врегулювання взаємних колоніальних претензій в Африці, *Велика Британія* уклала військово-політичну угоду з *Францією*, яка отримала назву «*Антанта*» («сердечна згода»).

Антанта. Російський плакат 1914 р.

у 1907 р., підписавши з Великою Британією конвенцію про розділ сфер впливу в Ірані, Афганістані і Тибеті, до неї приєдналась і *Росія*. Британія, як і раніше, не брала на себе жодних військових зобов'язань, але угоди з Францією та Росією створювали основу для міцнішої співпраці з цими країнами.

Таким чином, у результаті угод 1904–1907 рр. сформувався військово-політичний блок Антанта, що протистояв країнам Троїстого союзу.

6.4. Геополітичні наслідки створення військово-політичних блоків

Створення Троїстого союзу та Антанти означало руйнування колишньої системи в міжнародних відносинах, коли мир у Європі забезпечувався угодами між окремими провідними державами. Тепер нестійку рівновагу підтримували два потужні військово-політичні блоки. Кожен із двох блоків прагнув досягти переваги, що стало передумовою розв'язування *гонки озброєнь*. Створення військово-політичних блоків, до складу яких увійшли провідні європейські держави, суттєво зменшило можливості мирного врегулювання конфліктів.

Політична підготовка до війни була фактично завершена.

7. США В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ. ПАНАМЕРИКАНІЗМ

7.1. Дві тенденції у зовнішній політиці США наприкінці XIX ст.

Ізоляціоністи вважали, що США мають розширювати сфери свого впливу в Латинській Америці та Карибському басейні, не допускати туди європейців, а в Східній півкулі визнавати лідерство провідних європейських держав.

Експансіоністи виступали за створення потужного військово-морського флоту, морських баз на островах Атлантичного і Тихого океанів та розширення «плодів своєї цивілізації» у Східній Азії. Їх лідери наполягали на необхідності участі в європейських подіях і проведенні «великої політики» в цілому.

7.2. Панамериканізм

Панамериканізм – ідеологічне обґрунтування *панування США на всьому Американському континенті*; політична доктрина, використана правлячими колами Сполучених Штатів для підкорення країн Латинської Америки і створення у Західній півкулі військово-політичного блоку під егідою США.

«Теоретичною основою» панамериканізму була *ідея про географічну, історичну, економічну і культурну «спільність» і «єдність» всіх країн Американського континенту*. Ця теорія використовувалася США для обґрунтування економічної, політичної, а інколи і військової експансії США в країнах Латинської Америки.

Використовуючи прагнення латиноамериканських народів до боротьби проти колоніального ярма Іспанії і Португалії, у 1823 р. президент США Дж. Монро проголосив *доктрину «Америка для американців»*, спрямовану нібито проти втручання європейських держав у справи країн Американського

континенту. Насправді це означало «Америка для США». У 1889 р. за ініціативою США у Вашингтоні було скликано I Панамериканську конференцію, що започаткувала створення «панамериканської системи» під егідою США у вигляді «*Міжнародного союзу американських республік*» (у 1910 р. перейменованого на «Панамериканський союз»).

7.3. Зовнішньополітична експансія США

Спираючись на величезний економічний і військовий потенціал, наприкінці XIX ст. США значно активізували зовнішню політику, спрямовану на зміцнення свого впливу в сусідніх та інших державах.

У 1898 р., скориставшись слабкістю іспанської колоніальної імперії і початком визвольного руху на Кубі і Філіппінах, США спровокували *американо-іспанську війну*. Розгромлена у війні Іспанія відмовлялася від усіх прав на Кубу, Філіппіни, острів Гуам, а також Пуерто-Рико та інші острови в Карибському морі. Майже всі іспанські володіння перейшли до США.

Куба формально залишалася незалежною, але в 1903 р. кубинці були вимушені підписати договір, згідно з яким острів фактично перетворювався на протекторат США. Сполученим Штатам були передані і *Філіппіни*, за які Іспанія отримала 20 млн. дол. так званої «компенсації».

Інтереси американської економіки вимагали проникнення в *Китай*. У 1899 р. державний секретар США Дж. Хей оголосив про політику «відкритих дверей» у Китаї. «Доктрина Хейя» передбачала забезпечення рівних можливостей на китайському ринку для всіх держав.

8. ЗОВНІШНЯ ТА КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯПОНІЇ

8.1. Передумови переходу до агресивної політики

Промислова революція в Японії змусила державу та власників фабрик і заводів шукати нові ринки збуту продукції, створювати нові підприємства і розселяти вільних робітників. Численні нащадки *самурайів*, що втратили привілеї, але зберегли войовничість і агресивність, прагнули до підкорення сусідніх народів. Створення сильної армії, арсеналів, судноверфей уряд вважав своїм найважливішим завданням.

Таким чином, значні успіхи в економіці і військовому будівництві обумовили зміну зовнішньої політики Японії. Країна вранішнього Сонця звернула свою увагу на багатий природними і людськими ресурсами *Азіатський континент*.

8.2. Початок здійснення агресивної політики

У 1874 р. японські війська вперше висадилися на *Тайвані*, але невдало. У 1875 р. Японія захопила російські *Курильські острови* і почала проникнення до сусідньої *Кореї*, яка не могла протистояти сильному супротивникові. Наступного року був підписаний договір, що забезпечив японцям низку привілеїв і прав у цій країні.

8.3. Японо-китайська війна 1894–1895 рр.

У 1894 р. Японія напала на *Китай*. Розв'язуючи цю війну, Японія прагнула встановлення контролю над Кореєю, що була васалом Китаю, а також просування у внутрішні райони Китаю. Військово-стратегічна перевага Японії, невмілі та боязкі дії цінського командування призвели до нищівних поразок Китаю на суші та морі.

17 квітня 1895 р. був підписаний Симоносекський мирний договір між Японією і Китаєм. Згідно умов договору Японія отримала свої перші колонії – *Тайвань* і *Пенхулідао*, а також велику контрибуцію. Симоносекський договір відкривав широкі можливості для проникнення японського капіталу в китайську економіку. Корея була визнана незалежною державою, що означало відмову Китаю від своїх особливих прав стосовно цієї країни і закріплення за Японією економічного та політичного контролю над *Кореєю*.

8.4. Зростання конфронтації з європейськими державами

На межі XIX–XX ст. Японія перетворилася на одну з могутніх держав світу. Такий поступ цієї країни не міг не турбувати європейські держави, що мали інте-реси в Азії, зокрема в Китаї.

Свідчать факти

Спочатку Росія, підтримана Німеччиною та Францією, зажадала від Японії повернення Китаю Порт-Артура. Незабаром Росія орендувала його на 99 років, а в 1900 р. зайняла територію Маньчжурії. Японія на це відповіла створенням у 1902 р. військового союзу з Великою Британією, на що негативно відреагували Німеччина, Франція, а особливо Росія. На початку XX ст. Росія стала головним супротивником Японії на міжнародній арені.

Питання і завдання

I. Для перевірки знань

1. Які були геополітичні наслідки франко-німецької війни 1870–1871 рр.?
2. Назвіть причини активізації зовнішньої політики Німеччини в останній третині XIX ст. У чому вони виявлялися?
3. Які події передували утворенню незалежних держав на Балканах?
4. Чим можна пояснити посилення англо-німецьких та франко-німецьких протиріч?
5. Чому в 90-і рр. XIX ст. почалося зближення Франції та Росії?
6. Поясніть агресивну зовнішню політику Японії в останній третині XIX ст.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які цілі ставили перед собою засновники «Союзу трьох імператорів»?
2. У чому була відмінність позицій між прихильниками експансіонізму та ізоляціонізму в зовнішній політиці США?

3. Назвіть основні положення Симоносекського мирного договору між Японією і Китаєм. Якими були його наслідки?

III. Для обговорення в групі

1. Чому на межі XIX–XX ст. провідні країни Європи почали створювати військово-політичні блоки?
2. Назвіть причини відмови Великої Британії на рубежі XIX–XX ст. від політики «блискучої ізоляції».
3. Виступаючи в Рейхстазі у 1899 р., майбутній канцлер Німеччини Б. Бюлов сказав: «Ми не хочемо нікому заважати, але ми й не дозволимо нікому стати на нашому шляху. Ми не стоятимемо осторонь, тоді як інші ділять світ». Які тенденції в зовнішній політиці Німеччини відбила ця промова?
4. Відомий німецький військовий історик Карл фон Клаузевіц вважав, що війна є продовженням внутрішньої політики держави.
Чи згодні Ви з такою точкою зору? Які факти з історії європейських держав в останній третині XIX ст. підтверджують (або спростовують) цю думку?
5. Які події та процеси, що відбувалися на міжнародній арені в останній третині XIX ст., свідчили про наближення Першої світової війни?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «Союз трьох імператорів», «Троїстий союз», «Антанта», «панамериканізм».
2. З перерахованих держав визначте ті, які увійшли в Троїстий союз: Франція, Німеччина, Болгарія, Австро-Угорщина, Італія, Велика Британія, Греція.
3. З указаних країн і територій визначте ті, в яких в наприкінці XIX – на початку XX ст. посилювався вплив США: Індонезія, о. Гуам, о. Мадагаскар, Філіппіни, Куба, В'єтнам, Конго, Туніс, Пуерто-Рико, Єгипет, Корея.

V. Творчі завдання

Уявіть, що Вам як депутатам парламентів Німеччини, Франції, Японії, що підтримують зовнішньополітичний курс своїх держав, у 1900 р. довелося б виступити з питання зовнішньої політики. Складіть тексти промов.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1873 р.створення Союзу трьох імператорів
1882 р.створення Троїстого союзу
1891–1893 рр.укладання угод між Росією та Францією
1894–1895 рр.японо-китайська війна
1898 р.американо-іспанська війна
1904–1907 рр.створення Антанти

Тема 6. Культура народів світу наприкінці XVIII – у XIX ст.

§25. Розвиток науки і техніки.

Духовне життя народів Європи та Америки наприкінці XVIII – у XIX ст.

1. РОЗВИТОК НАУКИ І ТЕХНІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

1.1. Передумови стрімкого розвитку науки і техніки

Економічний прогрес країн Європи наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. зумовив розвиток техніки й науки. Удосконалення випуску продукції мануфактур і фабрик, кораблебудування, спорудження мостів і залізниць вимагали складних і точних розрахунків, знань з механіки, математики, фізики, хімії. Тому *роль науки у виробничій сфері неухильно зростала*.

Технічний прогрес спричинив зростання продуктивності праці. Це дозволило власникам фабрик, які застосовували на своїх підприємствах технічні вдосконалення, знижувати собівартість виробництва, зміцнювати свої позиції в боротьбі з конкурентами. Розвиток промислового виробництва сприяв швидкому *розширенню міжнародних зв'язків* і формуванню світового ринку.

1.2. Основні досягнення розвитку науки

До початку XIX ст. була накопичена величезна сума знань у різних галузях науки. Відбувалися найважливіші відкриття. У цей час установився міцний взаємозв'язок науки й техніки.

Математика. Стрімко зростала роль математики як фундаментальної науки, а її досягнення застосовувалися в рішенні практичних завдань.

Теорія ймовірності отримала подальший розвиток у роботах французьких математиків П. Лапласа, А. Лежандра, С. Пуассона й німецького вченого К. Гаусса. Наступний період розвитку теорії ймовірності пов'язаний з іменами російських математиків М. Остроградського, П. Чебишева та інших.

Видатний російський математик М. Лобачевський зробив справжню революцію в математичній науці, висунувши й розвинувши теорію *неевклідової геометрії*.

Фізика. Один із основоположників *термодинаміки* С. Карно (Франція) дослідив питання про одержання «рушійної сили» при переході тепла від більш нагрітого тіла до менш нагрітого. Вчення про тепло як про

Микола Лобачевський

рушійну силу молекул розробляв англійський учений В. Томсон. Установлення механічного еквівалента теплоти є заслугою Дж. Джоуля (Велика Британія), Г. Гельмгольца (Німеччина). У 1847 р. Дж. Джоуль дав експериментальне обґрунтування *закону збереження енергії* й довів, що теплота може бути отримана за рахунок механічної роботи. Г. Гельмгольц дав математичне вираження закону збереження й перетворення енергії.

Італійський фізик А. Вольта дав тлумачення дослідів Л. Гальвані й створив *«гальванічну батарею»*. Його іменем була названа одиниця електричної напруги — вольта. Російський учений В. Петров сконструював *електричну батарею*. Англійський фізик М. Фарадей запровадив поняття *«електромагнітне поле»*. Французький фізик А. Ампер у 1820 р. відкрив явище *взаємодії електричних струмів*. Його іменем була названа одиниця сили електричного струму — ампер. Встановлення кількісних співвідношень між величинами опору електричного ланцюга, електрорушійної сили й сили струму здійснив німецький фізик Г. Ом у середині 20-х рр. XIX ст. (закон Ома).

Хімія. Нові ідеї остаточно перемогли в роботах французького хіміка А. Лавуазьє. Французькі вчені запропонували нову хімічну номенклатуру, уперше запровадили такі назви речовин, як «кисень», «водень». У 1811 р. італійський хімік А. Авогадро довів, що в рівних обсягах газів за однакових умов міститься рівна кількість молекул.

Біологія й медицина. Французький зоолог Ж. Б. Ламарк є основоположником *учення про еволюцію* («ламаркізм»). Він першим запровадив термін «біологія». Французький учений Ж. Кюве вперше досліджував і зробив *опис викопних решток вимерлих форм життя* нашої планети. У 1827 р. російський натураліст К. Бер сформулював основи *ембріології*. У 1839 р. німецький біолог Т. Шванн створив теорію про *клітинну будову* рослинних і тваринних організмів. Англійський лікар Е. Дженнер розробив першу *вакцину проти віспи*.

1.3. Основні досягнення технічного прогресу

Промисловий переворот та суспільні зміни обумовили розробку та удосконалення *машин для текстильного виробництва* (винахід Дж. Харгрівса, Р. Аркрайта, С. Кромптона) і створення Дж. Уаттом *парової машини*.

Винаходи для текстильної промисловості. Удосконалені машини для текстильної промисловості були розраховані на застосування парового двигуна. Так, механічний ткацький верстат Е. Картрайта приводився в рух паровою машиною. Англійський механік Р. Робертс винайшов *автоматичну прядильну моль-машину*. У 1807–1808 рр. французький механік Ж. Жаккар створив так звану *«машину Жаккара»* для виготовлення тканин зі складним малюнком, що застосовувався для виготовлення декоративних килимів, порт'єр, скатертин. У 1834 р. англійський механік Д. Сміт винайшов *автоматичну прядильну машину*.

Перший паровоз
Ричарда Тревітіка (Ве-
лика Британія, 1804 р.)

Паровоз Джорджа Стефенса-
на (Велика Британія, 1828 р.)

Пароплав Роберта
Фултона (США, 1807 р.)

Хімічна промисловість. Француз Н. Леблан поклав початок *промисло-вому виробництву соди* із глауберової солі. У 1839 р. американський винахідник Ч. Гуд'їр відкрив процес *вулканізації каучуку*. У 1842 р. російський хімік М. Зинін одержав синтетичним шляхом барвник – *анілін*.

Транспорт. У 1803 р. шотландський винахідник Р. Тревітік створив перший *паровоз*, а англієць Дж. Стефенсон створив серію паровозів, здатних пересувати потяги загальною вагою до 90 тонн. У 1807 р. американський винахідник Роберт Фултон створив і випробував перший *річковий пароплав* з назвою «Клермонт». У Британії перші пароплави почали застосовувати з 1812, у Росії – з 1815 р. Незабаром регулярно океанське пароплавне сполучення було встановлено між Великою Британією й США, між Великою Британією, її індійськими володіннями та Єгиптом.

Засоби зв'язку. Француз К. Шапп ще в часи якобінського Конвенту винайшов оптичний або *семафорний телеграф*, що одержав широке поширення в Європі. У 1835 р. російський винахідник П. Шилінг продемонстрував роботу першого *електромагнітного телеграфу*. У 1837 р. американський художник Семюел Морзе винайшов апарат, що передавав короткі й довгі електричні імпульси (у вигляді крапок і тире), а в 1850 р. Б. Якобі винайшов літеродрукувальний *телеграфний апарат*.

Винаходи для побуту й повсякденного життя. У 1814 р. у Лондоні було встановлено газове освітлення вулиць. У 1815 р. німецький винахідник К. фон Зауербронн створив велосипед. Шотландський хімік Чарльз Макінтош винайшов водонепроникну тканину, з якої стали шити верхній одяг. У 1827 р. француз Ж. Ньєпс став засновником фотографії. У 1834 р. сліпий французький тифлопедагог Л. Брайль розробив рельєфно-крапковий шрифт для письма й читання сліпих. Перша ножна швейна машинка з'явилася в США у 1848 р.

2. РОЗВИТОК НАУКИ Й ТЕХНІКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

2.1. Найважливіші досягнення в розвитку науки

Фізика й астрономія. Французький фізик Ж. Фуко в 1851 р. здійснив дослідження з маятником («маятник Фуко»), які підтвердили *добовий оберт Землі*. У 1898 р. російський учений і винахідник К. Цюлковський

обґрунтував можливість використання *ракет* для міжпланетних експедицій. У 1897 р. англійський фізик Дж. Томсон відкрив першу елементарну частинку – *електрон*, який входив до складу атома. Французькі фізики А. Беккерель, П. Кюрі й М. Склодовська-Кюрі досліджували ефект *радіоактивності*. Також П. Кюрі й М. Склодовська-Кюрі вперше впровадили термін «радіоактивність».

Хімія. У 1869 р. російський учений Д. Менделєєв відкрив *періодичний закон*, який встановив зв'язок між будовою атомів елементів та властивостями їх сполук і відкрив можливості для більш глибокого пізнання навколишнього світу. Відомий російський хімік О. Бутлеров у 1861 р. сформулював *теорію хімічної будови органічних речовин*. На базі розвитку науки відбувся поштовх для розвитку хімічної промисловості. Було налагоджено виробництво барвників, каталізаторів, ліків, мінеральних добрив.

Біологія й медицина. У 1859 р. англійський учений Чарльз Дарвін у своїй роботі «Походження видів» висунув *теорію еволюції живих організмів шляхом природного відбору*. У книзі «Походження людини й статевий відбір» (1871 р.) він висунув гіпотезу походження людини від мавпоподібних предків.

Дослідження в галузі *фізіології* серцево-судинної системи, органів травлення здійснив російський учений І. Павлов. Він вивчив вплив вищої нервової діяльності на хід фізіологічних процесів, розробив *теорію умовних рефлексів*.

Основоположником *мікробіології й імунології* був видатний французький учений Луї Пастер. Російський мікробіолог І. Мечников створив теорії імунітету, походження багатоклітинних організмів, займався проблемами старіння.

У 1851 р. німецький учений Г. Гельмгольц винайшов офтальмоскоп – прилад для дослідження ока. У 1895 р. німецький учений *Вільгельм Рентген* відкрив промені, які використовувалися для діагностики травм і хвороб.

У 1866 р. австрійський учений Г. Мендель сформулював закономірності спадковості, що стало основою *класичної генетики*. Німецький мікробіолог Р. Кох та його учні відкрили збудників туберкульозу, черевного тифу, дифтериту, сифілісу й створили ліки від них. Австрійський невропатолог і психіатр Зігмунд Фрейд у 1896 р. сформулював основи *методу психоаналізу*, принципи якого він поширив на міфологію, фольклор, художню творчість, релігію тощо.

Завдяки успіхам хімії *медицина поповнилася новими препаратами*. Розроблялися основи наукової санітарії й гігієни, заходи щодо профілактики й попередження епідемій.

Внесок українських учених у світову науку. До вчених всеросійської та європейської слави, які працювали на Україні, належать М. Умов – засновник київської школи теоретичної фізики, М. Бекетов – учений-хімік із Харківського університету, О. Люпанов – математик із Харкова, ембріолог А. Ковалевський. І. Мечников разом із М. Гамалією заснував у 1886 р. в Одесі *першу в Російській імперії бактеріологічну станцію*, що дало можливість лікувати чуму, холеру, туберкульоз та тиф.

2.2. Досягнення технічного прогресу в другій половині XIX ст.

Основою технічного прогресу стала енергетика. У результаті освоєння *видобутку й переробки нафти*, одержання різних рідинних нафтопродуктів і використання їх у двигунах внутрішнього згоряння значно здешевлювалося перевезення вантажів і пасажирів, виникли нові види транспорту (автомобіль, літак). *Електрифікація* виробництва і побуту відкривала нові можливості передачі електроенергії на відстані, поліпшення умов праці.

Технічні досягнення. У 1860 р. французький винахідник Е. Ленуар створив перший *двигун внутрішнього згоряння*. Переворотом у техніці стала поява двигунів, сконструйованих Н. Отто (1876 р.) і Р. Дізелем (1897 р.). У 1885 р. К. Бенц (Німеччина) сконструював перший автомобіль, що працював на бензині, через чотири роки створив автомобіль німецький інженер Г. Даймлер. У 1893 р. американець Г. Форд провів випробування свого першого автомобіля.

У 1882 р. під керівництвом американського винахідника й підприємця Томаса Едісона стала до ладу *перша електростанція*. Едісон створив перший звукозаписний пристрій – *фонограф*, промисловий зразок *лампи розжарювання*, сконструював *електричні генератори*.

У 1876 р. американський учитель шотландського походження А. Белл винайшов *телефон*. Через два роки в США (м. Пітсбург) була відкрита перша громадська телефонна станція. З 1889 р. у США з'явився телефон-автомат, який працював від опущеної монети.

Російський винахідник О. Попов у 1895 р. створив прилад для виявлення електромагнітних коливань – прототип радіоприймача. У 1896 р. італійський радіотехнік Г. Марконі винайшов *радіоприймач*. У 1895 р. французькі винахідники брати Люм'єри створили «Сінематограф» – перший *кіноапарат* для зйомки й проєкції на екран «фотографій, що рухаються».

У другій половині XIX ст. у найбільших містах світу стали будувати підземні залізниці, а перша «підземка» – Лондонське *метро* – відкрилася у 1863 р.

У 1873 р. у Сан-Франциско (США) був пущений перший у світі *трамвай*.

Винаходи для побуту й повсякденного життя. У 1880 р. у США була винайдена кулькова ручка. У 1888 р. американський винахідник Дж. Істмен випустив у продаж дешевий і простий фотоапарат «Кодак». Американська фірма «Зінгер» у 1889 р. випустила перші швейні машинки з електричним приводом.

Нові технології. Англійський винахідник Г. Бессемер у 1856 р. створив *конвертор*, що використовував продувку повітрям рідкого чавуну для переділу його на сталь. Також був винайдений новий спосіб одержання алюмінію й міді методом *електролізу*. В 1864 р. французький інженер П. Мартен винайшов метод виплавки литої сталі в печі («*мартен*»).

У промисловості був впроваджений *крекінг* – процес розкладання сирої нафти з метою одержання легкого рідкого палива. У Німеччині розробили

Робота на конвеєрі
(початок XX ст.)

Винахід конвеєра сприймається неоднозначно. На деяких сучасних підприємствах від нього відмовляються.

– Як Ви вважаєте, завдяки яким чинникам конвеєр сприяв підвищенню продуктивності праці? Як Ви гадаєте, які недоліки має конвеєр для робітників, їхнього самопочуття?

спосіб одержання бензину з вугілля. У 1866 р. шведський винахідник Альфред Нобель винайшов *динаміт* – вибухову речовину на основі нітрогліцерину, що знайшло застосування в гірничодобувній та інших галузях промисловості.

Зміни в організації виробництва. Кардинальні зміни в організації виробництва були пов'язані з *випуском масової стандартизованої продукції й переходом до конвеєрного виробництва*. Його сутність полягала в тому, що обробні механізми й робочі місця розташовувалися по ходу технологічного процесу, а сам процес, розчленований на ряд простих операцій, відбувався безупинно. Уперше конвеєр був застосований на заводах Генрі Форда в США.

3. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ

3.1. Романтизм як особливий світогляд

На межі XVIII–XIX ст. у філософії, політиці, економіці, історії, літературі та живопису склалася особлива форма світогляду – *романтизм*. Для романтиків важливим був якийсь ідеал, що підкреслював недосконалість дійсності. Романтики *конструювали такий ідеал у своїй свідомості або знаходили його в минулих епохах*, зокрема в окремих періодах античності й середньовіччя.

3.2. Становлення світогляду індустріальної епохи

Романтизм створив свою систему цінностей, де понад усе шанувалися *краса, натхнення, чисті й щирі пориви*. Ця система цінностей вплинула на її сучасників, однак за своєю сутністю вона не вписувалася в нову індустріальну епоху з її прагматизмом, розрахунком, досить усталеними нормами поведінки.

Філософи, що прийшли на зміну романтизму, піддавали нещадному критичному аналізу цінності минулого, у тому числі також створені романтиками.

Розвивався й *новий погляд на цивілізовану людину*. Під впливом церкви й держави вдосконалювалася система заборон, посилювалося почуття сорому й самоконтролю. Протягом XVIII–XIX ст. були вироблені манери, що практично не відрізнялися від сучасних.

3.3. Німецька класична філософія

Філософія – форма суспільної свідомості; наука, вчення про загальні закони розвитку природи, суспільства й мислення, пізнання.

Імануїл Кант. Родоначальником німецької класичної філософії був І. Кант. Він розробив космогонічну гіпотезу походження Сонячної системи з первісної туманності. Кант досліджував межі й можливості людського пізнання. Пізнання починається, за Кантом, з того, що «речі в собі» впливають на органи зовнішніх почуттів і викликають у нас відчуття. Бога й душу, вважав І. Кант, *пізнати неможливо*, оскільки їх неможливо сприймати чуттєво.

Досліджуючи стосунки між людьми в суспільстві, відомий мислитель дійшов висновку про те, що будь-який вчинок буде моральним тільки в тому випадку, якщо він відбувається з поваги до *морального закону*.

У своїй політичній теорії Кант виходив із уявлення про громадянське суспільство, що надає громадянину максимум волі. Межі свободи особи, за Кантом, визначаються сумісністю її волі з волею іншої особистості. Завдання загального правового порядку, що діє в громадянському суспільстві, – забезпечення цієї волі й запобігання можливості зловживання нею.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Німецький філософ Гегель – творець теорії *діалектики*.

За Гегелем, вся природа, суспільство й духовна культура людства являють собою поступове виявлення творчої сили «світового розуму», що існує вічно і є основою розвитку. Зміни в природі, суспільстві й у духовній культурі – це одночасне втілення й самопізнання «світового духу», або «абсолютної ідеї».

Таким чином, розвиток є головною рисою діяльності «світового духу».

Георг В. Ф. Гегель

Діалектика – універсальна теорія й метод пізнання світу, що представляє весь природний, історичний і духовний світ у вигляді безперервного *процесу руху, зміни, перетворення й розвитку*.

Людвиг Фейєрбах. Німецький філософ Фейєрбах *віddaє першість буттю, а не свідомості*. У центрі його філософських поглядів була людина як основа буття. Він вважав, що суспільство розвивається за законами розвитку окремої людини. Фейєрбах витлумачував релігію як відчуження людського духу, джерело якого – почуття залежності людини від стихійних сил природи й суспільства.

Його моральні принципи носили абстрактний характер. Фейєрбах вважав, що щастя людина може досягти, якщо вона буде розумно обмежувати свої потреби і з любов'ю ставитись до інших людей.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. У чому виявився технічний прогрес наприкінці XVIII – у XIX ст.?
2. Які були досягнення в розвитку техніки у другій половині XIX ст.?
3. У чому виражалася роль транспорту й зв'язку наприкінці XVIII – у XIX ст.
Як їхній розвиток впливав на технічний прогрес?
4. У чому полягали зміни в організації виробництва в другій половині XIX ст.?
5. Які винаходи для повсякденного життя змінили побут людей у XIX ст.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які були передумови розвитку науки й техніки наприкінці XVIII – у XIX ст.?
2. Назвіть основні досягнення в галузі математики, фізики, хімії, біології, медицини, генетики наприкінці XVIII – у XIX ст.
3. Визначте значення винаходів Т. Едісона для розвитку технічного прогресу.
4. Які нові галузі промисловості з'явилися в другій половині XIX ст.?
5. Якими були особливості духовного життя в період розвитку індустріальної епохи?

III. Для обговорення в групі

1. Як проявлявся взаємозв'язок у розвитку науки й техніки у XIX ст.?
2. У першій половині XIX ст. значно прискорюється процес урбанізації (зростання населення міст), що є характерною рисою індустріалізації.
У чому полягали основні передумови прискорення цього процесу?
3. Індустріальна епоха народжувала новий тип «ділових людей», для яких інтерес до збагачення сполучався з інтересом до своєї справи. Серед них – Круппи, Сіменси, Рокфеллери, Моргани тощо. Як Ви думаєте, які загальні особисті якості характерні для цих відомих підприємців? Що заважало появі таких людей раніше?
4. Англійський економіст Д. Рікардо (1772–1823 рр.) вважав, що економічне зростання і продуктивні сили природи обмежені незмінною кількістю землі. Жодні інвестиції, вдосконалення знарядь праці не можуть нічого змінити. Тому, на думку Рікардо, економічний прогрес носить тимчасовий і обмежений характер. Чи можна погодитися з такою точкою зору? Наскільки актуальні висновки англійського економіста для нашого часу?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями

1. Поясніть терміни й поняття: «філософія», «діалектика».
2. Які країни представляли вчені й винахідники: М. Фарадей, А. Вольта, Ч. Дарвін, Л. Пастер, А. Лавуазьє, Дж. Дзюль, Р. Фултон, Дж. Стефенсон?

V. Творчі завдання

Підготуйте доповідь на тему: «Основні протиріччя технічного прогресу у XIX ст. та його вплив на розвиток суспільства».

§26. Література і мистецтво народів Європи та Америки наприкінці XVIII – у XIX ст.

1. ЛІТЕРАТУРА

1.1. Основні напрямки розвитку літератури

Назва напрямку	Основні риси
Неокласицизм (друга половина XVIII – початок XIX ст.)	<i>Неокласицизм звертався до античної спадщини як до норми й ідеального зразка, був пов'язаний з Просвітництвом, прагнучи відбивати високі моральні ідеали. Представниками цього напрямку були Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ф. Шиллер, Й. Гете.</i>
Романтизм (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)	<i>Романтики виступали як оспівувачі почуттів, зосереджували свої зусилля на спробах розкриття тасмниці особистості, її духовного світу. Романтизм виник у Німеччині, його відрізняв інтерес до міфологічних мотивів, що відбилося у творчості братів Грімм, Е. Гофмана. Для англійського романтизму характерний інтерес до суспільних проблем. Представниками романтизму були Дж. Байрон, В. Скотт, В. Гюго, А. Міцкевич, Е. По та інші.</i>
Реалізм (з початку 30-х рр. XIX ст.)	<i>Послідовники реалізму прагнули правдиво й об'єктивно відобразити дійсність у всьому її різноманітті й протиріччі. Перевага надавалася проблемам «людини й суспільства», життю «маленької людини». Серед представників реалізму в літературі XIX ст.: О. де Бальзак, Стендаль, Ч. Діккенс, М. Твен, Л. Толстой, Ф. Достоевський.</i>
Натуралізм (остання третина XIX ст.)	<i>Представники натуралізму прагнули до «об'єктивного» відтворення реальності, уподібнюючи художнє пізнання до наукового. Вони виходили з уявлення про повну зумовленість долі, волі, духовного світу людини соціальним середовищем, побутом, спадковістю, фізіологією. Серед представників натуралізму були: Е. Золя, Г. Гауптман, брати Гонкур, А. Хольц, С. Крейн, Ф. Норріс.</i>
Символізм (1870–1910 рр.)	<i>Представники символізму зосереджувались на художньому вираженні своїх почуттів та інтуїтивному розумінні сутності речей за допомогою символів. Ознаками символізму були багатозначність образів, гра метафор та асоціацій. Символісти висловлювали тугу за духовною волею, трагічне передчуття світових соціально-історичних потрясінь. Представниками символізму в літературі були: П. Верлен, П. Валері, М. Метерлінк, О. Блок, А. Бєлий.</i>

1.2. Характерні національні особливості розвитку літератури

Література Німеччини. У творчості одного з основоположників німецької літератури нового часу **Йоганна Вольфганга фон Гете** (1749–1832 рр.) знайшли своє глибоке осмислення найважливіші тенденції політичного й ідейного розвитку Європи. Видатним твором Гете є трагедія «Фауст». Звертаючись до середньовічної народної легенди про доктора Фауста, що продав душу дияволу, автор створив грандіозний за своєю філософською концепцією твір.

Йоганн Гете
(Портрет роботи
Жозефа Карла Штілера)

Прагнення до волі, утвердження людської гідності виражені в творах **Фрідріха Шіллера** (1759–1805 рр.). Його драма «Розбійники» настільки обурила герцога Вюртембергського, що він наказав заарештувати Шіллера й заборонив йому писати.

Література Великої Британії. У центрі поетичних творів **Джорджа Байрона** (1788–1824 рр.) присутній образ похмурого, розчарованого й самотнього героя, що йде від цивілізованого суспільства на Схід, туди, де ще збереглися сильні пристрасті та яскраві почуття («Паломництво Чайльда Гарольда»). Один із кращих творів Байрона – «Дон-Жуан».

Вальтер Скотт (1771–1832 рр.) вніс у літературу принцип історизму, написав цілу низку блискучих історичних романів. У них перед читачами з'являється картина боротьби інтересів різних соціальних і релігійних груп.

Моральні колізії романів **Чарльза Дікенса** (1812–1870 рр.) – зіткнення безкорисливого великодушного або беззахисного героя зі світом егоїстичних пристрастей і розрахунку («Посмертні записки Піквікського клубу»). Пафосом жалю до приниженого (особливо до переживань дитячої душі), неприйняттю соціальної несправедливості пройняті його пригодницькі романи «Пригоди Олівера Твіста» та інші.

Вальтер Скотт (Портрет
роботи Генрі Ребурна)

В творах англійського письменника й драматурга, ірландця за походженням **Бернарда Шоу** (1856–1950 рр.) визначилася основа його творчого методу – парадокс як засіб повалення ідеологічних догм. Англійський письменник **Оскар Уайльд** (1856–1900 рр.) найчастіше віддавав пріори-

тет формі художнього твору, ніж змісту. Мистецтво й література, як вважав Уайльд, мають доставляти людям естетичну насолоду. Його кращі твори – «Портрет Доріана Грея», фантастичні казки (збірники «Щасливий принц», «Гранатовий будиночок» та інші) пройняті гуманізмом та осудом жорстокості.

Література Франції. Одне з кращих творів **Віктора Гюго** (1802–1885 рр.) – роман «Собор Паризької Богоматері». Життя, зображене в романі, насичене соціальними контрастами й конфліктами. Гюго рішуче виступив проти узурпації влади Луї Наполеоном Бонапартом. Цим подіям присвячена його книга «Історія одного злочину». У період вимушеного 19-річного вигнання він написав романи «Знедолені», «Трудівники моря», «Людина, що сміється».

Широку популярність здобули романи **Стендаля** (1783–1842 рр.; псевдонім А. Бейля) «Червоне й чорне», «Пармська обитель» та інші. Автор створив яскраві й незалежні характери, ворожі несправедливості сучасного їм світу.

Оноре де Бальзак (1799–1850 рр.) поставив перед собою грандіозне завдання – зобразити історію французького суспільства від першої Французької революції до середини XIX ст. Цей твір мав назву «Людська комедія». Письменник віддав усі свої сили цій титанічній праці – йому вдалося написати 90 романів і новел.

Французький письменник **Еміль Золя** (1840–1902 рр.) мріяв намалювати засобами літератури всеосяжну панораму історії Франції. До серії «Ругон-Маккари. Природна й соціальна історія однієї родини в добу Другої імперії» увійшли 20 романів, об'єднаних ідеєю розкриття динаміки розвитку особистості, родини, соціальних груп у суспільстві й самого суспільства в історії.

В основі творчості письменника-реаліста **Гі де Мопассана** (1850–1893 рр.) – реальне розуміння сутності відносин у суспільстві. Популярністю й у наш час користуються новела письменника «Пампушка», романи «Життя», «Любий друг».

Російська література. Великим національним генієм, творцем поезій неперевершеної краси й досконалості став перед сучасниками й нащадками **Олександр Пушкін** (1799–1837 рр.). Поєми «Кавказький бранець», «Бахчисарайський фонтан», «Цигани» – твори, що сяють яскравими барвами романтизму. Пушкін часто звертався до історичного досвіду – у трагедії «Борис Годунов», поємі «Полтава».

З 1823 р. поет працював над романом у віршах «Євгеній Онегін», у якому у всій повноті відбито життя російського суспільства того часу. Селянська проблематика

Олександр Пушкін
(Портрет роботи В.Тропініна)

відображена в його творах «Дубровський», «Капітанська дочка». Неповторна краса літературної майстерності Пушкіна з величезною силою виявилася в його ліриці.

Творчість класика російської літератури *Михайла Лермонтова* (1814–1841 рр.) позначена болючими роздумами над епохою й місцем людини в ній. Образи бунтарів, що шукають волю й повстають проти суспільної несправедливості, часто виступають у його поемах («Мцирі», «Пісня про купця Калашникова»). У центрі видатних творів Лермонтова – образ гордої особистості, що шукає сильних відчуттів у боротьбі: Арбенін (драма «Маскарад»), Демон («Демон»), Печорін («Герой нашого часу»).

Автор повістей і романів «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Миргород», «Тарас Бульба», «Вій» – *Микола Гоголь* (1809–1852 рр.) став однією із значних особистостей світової літератури. Всесвітню славу йому принесли комедія «Ревізор» і поема «Мертві душі». *Гоголь є водночас великим російським і українським письменником, що оспівував українські народні традиції та звичаї, зберіг перлини народної творчості та вдачі українського народу.*

У класичних творах «Війна і мир», «Анна Кареніна» Льва Толстого, «Злочин і покарання» Федіра Достоевського, «Батьки і діти» Івана Тургенєва, «Кому на Русі жити добре» Миколи Некрасова, «Гроза» Олександра Островського, «Історія одного міста» Михайла Салтикова-Щедріна, «Дядя Ваня», «Чайка», «Людина у футлярі» Антона Чехова й інших яскраво втілилися *характерні риси російської літератури: високі громадянські почуття, широта зображення життя, розкриття основних його протиріч.*

Американська література. *Джеймс Фенімор Купер* (1789–1851 рр.) здобув популярність насамперед завдяки своїй епопеї з п'яти романів («Піонер», «Останній з могікан», «Прерія», «Слідопит», «Звіробій»), у яких *протиставляв корисливість і жадобу європейських переселенців патріархальним та природним звичаям індіанців.* Більшість творів американського письменника *Марка Твена* (1835–1910 рр.) пов'язані з *традиціями народного гумору.* Спогади про дитячі роки послужили Твену матеріалом для книг «Пригоди Тома Соєра» та «Пригоди Гекельберрі Фіна», а улюбленою для підлітків усього світу стала книга «Принц і жебрак».

2. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

2.1. Образотворче мистецтво Франції

Творчість *Ежена Делакруа* (1798–1863 рр.) пронизана мрією про людську волю і протестом проти гноблення й насильства (картина «Свобода, що веде народ»). Делакруа вважається творцем історичного живопису нового часу. Краща з його історичних картин – «Вступ хрестоносців у Константинополь».

Початок реалістичному напрямку у французькому мистецтві поклав живопис художників *«Барбізонської школи»*, які стали розкривати прекрасне

в сюжетах, пов'язаних з повсякденним життям і працею народу. Пейзажі *Теодора Руссо*, *Шарля Добіньї* затвердили у французькому мистецтві замишування природою. Лідером *реалістичного напрямку* у французькому живопису був *Густав Курбе* (1819–1877 рр.). Його кращі картини – «Каменярі», «Похорони в Орлеані».

2.2. Образотворче мистецтво Великої Британії

Відомий англійський художник *Вільям Тернер* (1775–1851 рр.) прославився серед сучасників як «історичний» живописець, тому що його великі, наповнені контрастами світла й кольору пейзажі зазвичай доповнювалися міфологічною або історичною сценою («П'ята страта єгипетська», «Загибель армії Ганнібала в Альпах»).

Англійський художник *Джон Констебл* (1776–1837 рр.) першим став зображувати *реальну природу такою, якою вона є*. Одна з кращих його картин – «Віз для сіна, що переїжджає брід» (1821 р.) стала ніби викликом класицизму.

2.3. Образотворче мистецтво Німеччини

Образотворче мистецтво Німеччини не висунуло майстрів світового значення. У живопису панували безжиттєві академічні принципи. Винятком були деякі портрети *Філіпа Рунге* та пейзажі *Каспара Фрідріха*. У XIX ст. з'являлися витвори у стилі *сентиментального романтизму*, що оспівували затишок провінційного існування.

2.4. Образотворче мистецтво Росії

У картинах *Василя Тропініна* (1776–1857 рр.) і *Олексія Венеціанова* (1780–1847 рр.), розкривалися моральні якості селян, зображувався образ російської природи. Видатне місце в мистецтві Росії займав історичний живопис. *Карл Брюллов* (1799–1852 рр.) у картині «Останній день Помпеї» зобразив

К. Брюллов. Останній день Помпеї

загибель людей, на яких обрушилася сліпа всеруйнуюча стихія. Великою переконливістю й життєвою силою характеристик відрізнялися багато портретів, створених Брюлловим.

Понад 20 років художник *Олександр Іванов* (1806–1858 рр.) працював над своїм монументальним полотном «Поява Христа народу», основною темою якого є духовне переродження потопаючих у стражданнях і пороках людей.

Подією російського живопису стала організація у 1870 р. «Товариства нересувних художніх виставок», яке об'єднало художників-реалістів. Деяких із них хвилювали злободенні життєві сюжети, приваблювали образи людей праці – селян і робітників (*В. Маковський* – «Засуджений», «В'язень»). Торкалися вони й «вічних», у тому числі і євангельських тем (*І. Крамської* – «Христос у пустелі»; *В. Полєнов* – «Христос і грішниця»). Були серед них і чудові майстри історичного живопису (*В. Суриков* – «Ранок стрілецької страти»), пейзажу (*О. Саврасов* – «Граки прилетіли», *І. Шишкін* – «Лісова глушина», «Жито», «Дубовий гай»), визначні портретисти (*І. Крамської*, *М. Ярошенко*, *В. Серов* та інші).

Картини *Іллі Рєпіна* (1844–1930 рр.) розкривали вільнолюбство, духовну красу народу («Бурлаки на Волзі», «Царівна Софія», «Не чекали» та інші). *Творчість Рєпіна тісно пов'язана з Україною*. Під час роботи художника над всесвітньовідомою картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султану» йому позували відомі діячі науки і культури – історик Д. Яворницький (писар), професор Петербурзької консерваторії А. Рубець (Тарас Бульба), артист Д. Стравинський (осавул); генерал М. Драгомиров (Сірко) та ін. Костюми та деталі картини (люльки, шаблі, турецькі мушкети, бандура, порохівниці тощо) також написані з натури, зі справжніх, оригінальних предметів, що нагадують про події української історії.

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану

2.5. Модерністські напрями в образотворчому мистецтві

Імпресіонізм. Імпресіонізм як модерністський напрямок у мистецтві зародився у французькому живописі, а потім був втілений у скульптурі та музиці.

Імпресіонізм (франц. *impression* – *враження*) – напрямок у мистецтві останньої третини XIX – початку XX ст., представники якого прагнули природно і неупереджено відобразити реальний світ у його рухливості й мінливості, *передати свої скороминущі враження*.

Едуард Мане (1832–1883 рр.) першим із французьких живописців *передав у картині багатство сонячного світла*. Навколо Мане об'єдналася група молодих художників, які шукали нові шляхи в мистецтві. Навесні 1874 р. ці маловідомі живописці продемонстрували публіці свої витвори. Їхній живопис зустрів лише глузливий сміх відвідувачів виставки, а газети замайоріли заголовками: «Комічна виставка», «Мазанина». За художниками закріпилася назва, дана на сміх спритним журналістом – *імпресіоністи*. Приводом послужила назва картини Клода Моне (1840–1926 рр.) «Враження. Схід сонця». Так само, як і «барбізонці», імпресіоністи оспівували рідну природу, але першими стали зображувати сцени динамічного міського життя.

Весь шлях розвитку імпресіонізму пов'язаний із творчістю пейзажиста **Клода Моне**. Він нерідко писав той самий вид у різний час доби. Такі його серії «Стіжки сіна» та «Руанський собор». Швидкими, начебто недбалими мазками художник створював враження поля, що гойдається від вітерцю, або сповненої руху вулиці Парижа. *Життєрадісне і яскраве сприйняття світу* виявилось у творчості **Огюста Ренуара** (1841–1919 рр.). Засобом характеристик своїх персонажів **Едгар Дега** (1834–1917 рр.) обирає *рух* («Блакитні танцівниці», «Перед стартом», «Репетиція балету на сцені» та інші картини).

Е. Дега. Репетиція балету на сцені

Ван Гог.
Портрет доктора Гаше

Постімпресіонізм. Низку художників (В. Ван Гог, П. Гоген, П. Сезанн, А. де Тулуз-Лотрек) називають постімпресіоністами. Цей термін умовний, тому що ці художники працювали паралельно з імпресіоністами. Відмінністю постімпресіоністів стала відсутність єдиної естетичної концепції, інтерес до філософських і символічних аспектів зображення.

Вінсент Ван Гог (1853–1890 рр.) – голландець за походженням – тісно пов'язаний із французькою школою живопису. Спостерігаючи навколишню дійсність, художник у своїх картинах виразив той глибокий трагізм, з яким він сприймав життя. Його картини – наповнений стражданнями діалог із самим собою, Богом, світом.

Лише сім останніх років недовгого життя Ван Гога були присвячені живопису. Однак творче надбання майстра – близько двох тисяч картин і малюнків, Ван Гог писав одну–дві картини кожного дня. За все життя художник зміг продати лише одну свою картину, а через сто років його твори стали одними з найдорожчих у світі. У 1980-х рр. його «Соняшники» купили за 40 мільйонів доларів, «Іриси» – за 54 мільйони. У 1990 р. на аукціоні Крісті в Нью-Йорку його «Портрет доктора Гаше» було куплено за рекордні 82,5 мільйонів доларів.

Поль Гоген (1848–1903 рр.), глибоко розчарований у новій цивілізації, залишив Європу й багато років провів на Полінезійських островах. Природа й життя місцевих племен стали джерелом його творчого натхнення.

Французький художник **Поль Сезанн** (1839–1906 рр.) основи видимого світу знайшов в об'ємних формах предметів. Він хотів повернути мистецтву загублену імпресіоністами визначеність форм, продуманість композиції картини.

3. АРХІТЕКТУРА

3.1. Архітектура Франції

Після приходу до влади Наполеона Бонапарта від архітектури зажадали не спартанської краси, а помпезної величі Римської імперії. Одне з відомих творінь цього періоду – Триумфальна арка у Парижі (1806 р.). Її автори – архітектори Ш. Перс'є й П. Фонтен. У період Другої імперії був споруджений монументальний будинок Паризької опери (архітектор Ш. Гарн'є).

3.2. Архітектура Німеччини

У Німеччині архітектори (Шинлель, Кленце) і скульптори (Шадов, Раух) довго дотримувалися традиційних, існуючих ще з XVIII ст. форм холодного

Класицизм (від латинського *classicus* – зразковий) – стиль і напрямок у літературі й мистецтві рубежу XVIII – XIX ст., що звернувся до **античності** як до ідеального зразка. Характеризується піднесеними героїчними й моральними ідеалами, строгою організованістю логічних і гармонійних образів.

й безпристрасного класицизму, віддаючи данину консервативним смакам, що особливо ретельно насаджувалися монархічною владою.

3.3. Архітектура Великої Британії

Архітектура «вікторіанської епохи» відрізнялася співіснуванням класицизму й готичного стилю. У 40–50-х рр. XIX ст. у готичному стилі був побудований будинок парламенту в Лондоні (Ч. і Е. Беррі). У 50-х рр. починаються нові пошуки: «Кришталевий палац» для Всесвітньої виставки у 1851 р. у Лондоні був побудований Дж. Пакстоном із заліза й скла, а художній аспект був тут повністю принесений в жертву функціональності технічних витівок.

Інженер Дж. Пакстон. «Кришталевий палац» у Лондоні

3.4. Архітектура Росії

У стилі зрілого класицизму сильними й монументально-простими формами будувалися краші громадські, адміністративні, а також житлові будинки Петербурга, Москви й ряду великих провінційних міст.

Великими ансамблями прикрашаються головні міста Росії: у Петербурзі – Адміралтейство **А. Захарова**, Казанський собор і Гірничий інститут **А. Вороніхіна**, Біржа Т. де Томона й ряд споруд **К. Россі**; у Москві – комплекси будівель **О. Бове**, **Д. Жилярді** й інших майстрів (новий фасад університету, Манеж).

У процесі будівництва в перші десятиліття XIX ст. остаточно складається неповторний вигляд столиці Російської імперії – Петербурга.

3.5. Модернізм в архітектурі

Модернізм – загальний термін для різних напрямків в різних видах мистецтва, які намагались порвати з художніми традиціями XIX ст.

Ейфелева вежа

У 1889 р. у Парижі відбулася Всесвітня виставка. До цього часу було закінчено будівництво 300-метрової вежі, названої Ейфелевою на честь проектувальника **Олександра Густава Ейфеля** (1832–1923 рр.). Вона викликала здивування і захват парижан та численних гостей французької столиці. Ейфель був також творцем різноманітних за стилем мостів і першого багатоповерхового універсального магазину в Парижі.

У США сталеві конструкції використовували в мостобудівництві (міст над Ніагарою, Бруклінський міст, 1869 р.). Найвидатнішим досягненням нової будівельної технології варто визнати «каркасний» спосіб будівництва, розроблений чиказькою школою та її керівником **Луїсом Саллівеном** (1856–1924 рр.).

У Чикаго в 1885 р. був побудований перший надвисотний будинок – хмарочос.

4. МУЗИКА

4.1. Музичне мистецтво Австрії та Німеччини

Музичне мистецтво Австрії й Німеччини займало провідні позиції у світовій музиці. Австрійського композитора **Йозефа Гайдна** (1732–1809 рр.) називали «батьком» симфонії і струнного квартету.

Батьківщина **Вольфганга Амадея Моцарта** (1756–1791 рр.) – австрійське місто Зальцбург, а творчість композитора належить усьому світу. Моцарт – автор опер «Весілля Фігаро», «Дон Жуан». Відомі його симфонії, смичкові квартали, клавірні концерти. У 1791 р. геній подарував світу оперу «Чарівна флейта» та «Реквієм».

Найважливіше місце в творчості геніального німецького композитора **Людвіга ван Бетховена** (1770–1827 рр.) займав симфонічний жанр. У трьох із дев'яти симфоній Бетховена (Третій, П'ятий, Дев'ятий) яскраво втілений дух героїчної визвольної боротьби. Всесвітню славу композиторові також принесли його проникливі сонати – «Патетична», «Місячна», «Аврора» та інші.

Німецький композитор **Ріхард Вагнер** (1813–1883 рр.) відобразив у своїй творчості як прагнення свого покоління до прогресу, так і розчарування в колишніх ідеалах. Найбільш відомий його музичний витвір – тетралогія «Перстень Нібелунга».

4.2. Музичне мистецтво Франції

Гектор Берліоз (1803–1869 рр.) відомий як творець цілого ряду симфоній. У «Фантастичній симфонії» втілений образ романтичного героя з його пристрастями та надіями. Берліоз став творцем нової школи диригування.

В опері *Шарля Гуно* (1818–1893 рр.) «Фауст» на першому плані – образ люблячої і покинутої Маргарити. Значний внесок в історію європейської музики зробив композитор *Жорж Бізе* (1838–1875 рр.). Його опера «Кармен» – вершина французької реалістичної опери – не сходить зі сцени вже понад 100 років. *Жак Оффенбах* (1819–1880 рр.) став одним із основоположників французької класичної оперети («Прекрасна Єлена», «Перикола» та інші).

4.3. Музичне мистецтво Італії

Вершиною італійської оперної школи стала творчість *Джузеппе Верді* (1813–1901 рр.) – композитора, пов'язаного з національно-визвольним рухом Італії, у якому він брав особисту участь. Деякі його оперні хори стали гімнами національного руху. Відомі його опери «Ріголетто», «Травіата», «Трубадур».

Видатний італійський композитор і скрипаль *Ніколло Паганіні* (1782–1840 рр.) своєю натхненною грою приводив у захват публіку. Паганіні домагався різноманіття звучання скрипки й підсилював вплив на слухачів віртуозними технічними прийомами – грою на одній струні, імпровізаціями.

4.4. Музичне мистецтво Польщі

У XIX ст. польська музика здобуває світового значення в особі свого національного генія *Фредеріка Шопена* (1810–1849 рр.). Опинившись у становищі емігранта у зв'язку з польським повстанням 1831 р., Шопен не переривав духовного зв'язку з батьківщиною, історичну трагедію якої він переживав. Всесвітню популярність здобули його мазурки, полонези, сонати, ноктюрни.

4.5. Музичне мистецтво Росії

Творчість *Михайла Глинки* (1804–1857 рр.) була початком класичного періоду російської музики. Опери Глинки «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила», його романси й пісні стали значним явищем у світовому музичному мистецтві.

Основними жанрами видатного російського композитора, відомого диригента, педагога, музичного діяча *Петра Чайковського* (1840–1893 рр.) були опера й симфонія. Творчість композитора відрізняли унікальна мелодійність, напруженість пошуків, різноманіття художніх інтересів. Серед творів Чайковського, які дотепер не сходять зі сцен провідних театрів світу: опери «Пікова дама», «Євгеній Онегін», «Орлеанська діва»; балети «Лебедине озеро», «Спляча красуня», «Лускунчик».

4.6. Формування національних музичних шкіл

Серед інших музичних шкіл – норвезька (*Е. Гріг*), угорська (*Ф. Ліст*), чеська (*Б. Сметана*, *А. Дворжак*), фінська (*Я. Сибеліус*). Творчість цих та інших композиторів і музикантів ввійшла в скарбницю світової музичної культури.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Назвіть письменників зазначених творів: «Людська комедія», «Пригоди Олівера Твіста», «Посмертні записки П'євксського клубу», «Собор Паризької Богоматері», «Червоне й чорне».
2. Які риси сучасного йому суспільства відобразив О. де Бальзак у своїх творах?
3. В яких країнах творили композитори Л. ван Бетховен, Дж. Верді, Ф. Шопен, Ж. Бізе, Й. Гайдн, Г. Берліоз?
4. Назвіть відомі вам опери та балети П. Чайковського.
5. Визначте особливості творчості художників Франції, Британії, Росії у XIX ст.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні напрямки розвитку літератури наприкінці XVIII – XIX ст.
2. Які основні досягнення літератури Німеччини, Франції, Великої Британії, США, Росії наприкінці XVIII – XIX ст.?
3. Які проблеми суспільного життя Росії стали основою творчості російських письменників XIX ст.?
4. Порівняйте реалістичний та романтичний напрямки в мистецтві.
5. У чому полягала відмінність постімпресіонізму від імпресіонізму?
6. Назвіть видатних архітекторів XIX ст.

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви думаєте, чому Дж. Байрон закидає свого бунтівного героя в далекі країни, а не в саму Англію? Чому його герой завжди самотній?
2. Чому багато письменників XIX ст. зверталися до історичної тематики?
3. Наскільки простежується зв'язок між тематикою творів літератури й мистецтва та проблемами суспільного життя XIX ст.?
4. Як Ви думаєте, чому в другій половині XIX ст. романтизм у літературі й мистецтві поступається місцем реалізму?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями

Поясніть терміни й поняття: «класицизм», «неокласицизм», «романтизм», «реалізм», «натуралізм», «символізм», «модернізм», «імпресіонізм», «постімпресіонізм».

V. Творчі завдання

Які з творів світової літератури XIX ст. представляються Вам найбільш актуальними для осмислення цієї епохи? Які з них не втратили своєї злободенності й у наші дні? Обґрунтуйте свій вибір.

§27. Культура народів Азії та Африки

1. КУЛЬТУРА ЯПОНІЇ

1.1. Література

Два сторіччя – із середини XVII і до середини XIX ст. – у літературі й мистецтві Японії характеризуються рисами тієї епохи, що у Європі називають *Просвітництвом*. Революція Мейдзі спричинила зміни у всіх сферах життя суспільства. Відкриття кордонів Японії, *руйнація середньовічної системи цінностей призвели до перегляду основ культури*. У 70-х – 80-х рр. XIX ст. японці стали захоплюватися перекладом європейських письменників і поетів. Особливо популярним була волелюбна творчість Ф. Шиллера, Й. Гете, Дж. Байрона, Г. Гейне. У другій половині XIX ст. в японській літературі відбувається розквіт і занепад романтичної школи, розквіт натуралізму, утвердження реалістичного методу.

Наприкінці XIX ст. з'являються японські *«вірші нової форми» (тобто європейської)*, однак, разом з тим, зберігалися й національні віршовані традиції.

Ще в давнину виникла *лірична мініатюра*. Основа поетичного образу – одна, дві деталі, виразність і точність яких народжує ланцюг асоціацій, допомагає додумати картину в цілому. У цей час продовжують розвиватися традиції *танка* (у перекладі – «коротка пісня») – п'ятирядкова віршова форма, що зародилася у VII–VIII ст. з народної співучої пісні, а в середні віки перетворилася на елітарне мистецтво самураїв. У XVII ст. відокремлюються й стають самостійним *три перші рядки танка – хокку*. У хокку лише 17 складів: кожне слово точно знайдене, вивірене, несе величезне змістовне й образне навантаження.

1.2. Образотворче мистецтво

Традиційний східний живопис пов'язаний із мистецтвом *каліграфії*, художники надають переваги лінії, малюнку, виконаній одним кольором картині.

Класичний живопис відрізняє своєрідна художня мова, вибір сюжетів. У центрі уваги – пейзаж: гори, річки, квіти, – частини великого єдиного світу, в якому важливий кожен прояв життя природи. Учень старовинної японської школи, представники якої вважали себе не тільки живописцями, але й каліграфами, поетами, філософами, був Тессай Томіока (1836–1924 рр.).

1.3. Театр

В Японії у XIX ст. відродився давній вид театрального мистецтва – кабукі.

Кабукі (ієрогліфічне написання слова «кабукі» буквально означає: «ка» – пісня, «бу» – японський національний танець, «кі» – майстерність) – один із видів традиційного театру Японії. Являє собою синтез співу, музики, танцю й драми, виконавці використовують складний грим і костюми з потужним символічним навантаженням.

Кацукава. Актор театру кабукі

Театр кабукі сформувався у XVII ст. на основі народних пісень і танців. Початок жанру поклала танцівниця *Окуні*, служителька святилища Ідзумо Тайся, що у 1602 р. стала виконувати новий вид театралізованого танцю у висохлому руслі ріки біля Кіото. Жінки виконували й жіночі, і чоловічі ролі в комічних п'єсах, сюжетами яких були епізоди з повсякденного життя людей. Новий жанр став популярним, що дало початок зародженню театру кабукі як поєднання драматичного і танцювального мистецтва.

Незабаром місце жінок – виконавиць ролей зайняли юнаки. Більше уваги тепер приділялося драматичному мистецтву, ніж танцю. Особливість театру становила «співучасть» публіки в театральній дії. Однак вистави часто переривалися дебошами, що змусило сьогунат заборонити виступи юнаків на сцені театру. З 1653 р. у трупах кабукі могли виступати тільки зрілі чоловіки. Японський національний театр до середини XVIII ст. трохи втратив інтерес публіки.

З початком епохи Мейдзі у театрі посилювався драматичний аспект, з'явилися

багатоактні п'єси, зросла акторська майстерність виконавців. Кабукі став приваблювати нижчі верстви міського населення через зрозумілу мову, доступні сюжети, демократизм. Разом з тим, на театр кабукі стали звертати увагу представники імператорського двору й особисто монарх.

2. КУЛЬТУРА КИТАЮ

2.1. Література

Серед найвідоміших творів літератури першої половини XIX ст. роман *Лі Жучжєня* «Квіти у дзеркалі». У цей період у віршах відбивалися теми рівності, волі, боротьби проти агресії західних держав по відношенню до Китаю.

У китайській літературі останньої третини XIX ст. продовжували існувати різні напрямки *послідовників класицизму*. У поезії панував «тунгуанський стиль», що вимагав сліпого й скрупульозного копіювання зразків III–XI ст. Як і раніше, користувалася широким визнанням оповідальна література, що дотримувалася традицій побутового, історичного й пригодницького романів XVII–XVIII ст.

Наприкінці XIX ст. зросла роль публіцистики. Активними пропагандистами західної культури й освіти були Янь Фу, Жун Хун та інші. Завдяки їм освічені китайці могли вивчати твори Ш. Монтеск'є, А. Сміта, Д. Ріккардо, Дж. Мілля й Г. Спенсера.

Під впливом поразки, завданої у війні Японією (1894–1895 рр.), у Китаї розвивався ліберальний рух за реформи. Його лідери – Кан Ювей, Тань Ситун у своїй філософській публіцистиці зверталися до давнього конфуціанства, протиставляючи його середньовічному догматизму. Вони писали вірші, у яких відображались їхні реформаторські погляди.

Кан Ювей

2.2. Театр та образотворче мистецтво

З кінця XVIII ст. салонні *п'єси* поволи поступалися місцем п'єсам, заснованим на народній музичній драмі. До середини XIX ст. такі п'єси одержали назву «столичної драми» і стали основним видом китайського театру.

Китай славився своїми досягненнями у сфері *живопису й прикладного мистецтва*, тісно пов'язаного з кустарними промислами. Однак народні майстри змушені були працювати на вивіз, пристосовуючись до смаків іноземців. *Мистецтво різьблення по слоновій кістці* вироджується.

Під впливом іноземної торгівлі поступово занепадає *порцелянове виробництво*. У середині XIX ст. найпоширенішим видом малюнка на порцеляні залишався синій підглазуровий розпис, однак його сюжети (зображення гір з водоспадами, квітів, птахів) уже майже не запозичалися художниками з реальної природи, а свідомо списувалися зі старих зразків.

Єдиним видом образотворчого мистецтва, що продовжував у цей період поступальний розвиток, була *народна картинка – кольорова гравюра (лубок)*. У середині XIX ст. у лубок починають проникати соціальні мотиви.

Рух за *відновлення класичного мистецтва* з урахуванням досвіду західного живопису виникає у 80-х рр. XIX ст. Одним із найбільш значних майстрів живопису в Китаї на рубежі століть був *Ці Байші* (1860–1957 рр.). Успадкувавши майстерність, він до 19 років досяг таких успіхів у різьбленні по дереву, що вважався «царем столярів». Його картини характеризуються лаконічним і виразним зображенням квітів, птахів, риб. Написані точними, скупими лініями, вони вражають добірністю і пластичністю.

2.3. Архітектура

У XIX ст. більшість китайських міст, як і раніше, мали *середньовічний вигляд*. Дві широкі вулиці зазвичай перетинали місто навхрест із півночі на пів-

день та із заходу на схід. Будинки всі були низькими, навіть у багатіїв. Більша частина будівель – дерев'яна, розмальована й покрита лаком зовні. У вікна вставлявся папір, скло, витончені ґрати або слюда.

Під час правління маньчжурської династії тривало *будівництво імператорських палаців*, замських парків, храмів. Зразками архітектури цього періоду були Пекін і особливо імператорське місто й замський палац – парк Іхеюнь. Орнаменти, оформлення інтер'єрів – усе розвивалося шляхом ускладнення кращих зразків. На зміну глибоким синім тонам архітектурних комплексів, побудованих під час правління династії Мін, прийшов пронизливо червоний колір та виблискування жовтих цегельних дахів, звивисті дракони на стінах палаців, в інтер'єрі – жовті ширми й букети квітів, зібрані з коштовного каміння.

2.4. Повсякденне життя китайців

Основна маса китайських *селян*, що славилися працьовитістю й становили більшість населення країни, була малоземельною або безземельною. Село було пов'язане круговою порукою, системою об'єднання дворів. Відповідно до традицій і релігійних канонів селянам заборонялося залишати рідне село.

Міста вражали контрастом між умовами життя вищих верств суспільства й простих городян. Ремісники, біднота тулилися в халупах, а в південних містах жили на човнах з навісом, ходили в лахмітті, харчувалися недоїдками. У містах не було розповсюджених у середні віки організацій по очищенню міст і вивозу нечистот. Сотні тисяч селян, бродяг прагнули потрапити у міста, щоб знайти собі притулок і засоби для існування.

Китайські ремісники, які передавали заняття ремеслом у спадщину, поєднувалися в цехи. Кожен городянин був занесений у спеціальні книги, приписаний до своєї вулиці й кварталу, зобов'язаний був двічі на місяць ходити на спеціальні перевірки в управу. Всі, хто приїздив або покидав місто, проходили реєстрацію. Ченці були зобов'язані надавати відомості й доноси на ремісників.

У китайських містах працювали *імператорські мануфактури*, що виробляли шовк, парчу, оксамит, порцеляну, які користувалися попитом в західних країнах. Наприкінці XIX ст. у портові міста стали проникати західні підприємці.

3. КУЛЬТУРА ІНДІЇ

3.1. Духовне й культурне відродження Індії

З першої чверті XVIII ст. починається *вторгнення в Індію європейців*: португальців, голландців, французів і британців. До кінця XVIII ст. Велика Британія міцно затвердила своє панування в Індії. Впровадження британської моделі освіти й діяльність християн-місіонерів справили величезний вплив на культурне життя й релігійну самосвідомість індійців. Нова столиця, Калькутта, а слідом за нею Бомбей і Мадрас стали центрами західної цивілізації. Частина освічених індійців, надмірно захопившись європейською культурою, ігнорувала свою національну спадщину.

За духовне й культурне відродження Індії стали ратувати представники реформаторського руху, засновником якого був **Рам Мохан Раї**. Керівники цього руху стверджували істинність священних книг індуїзму й ісламу, не відкидаючи прогресивної західної філософської думки. Ще одним джерелом духовного відродження країни стало вчення **Рамакришні** (1836–1886 рр.), яке проповідувало, що всі віровчення – це лише різні шляхи, що ведуть до однієї мети.

Прозайки й драматурги стали звертатися до історичної й соціальної тематики. У Лакнау та Джайпурі утворилась школа **індійського танцю катхак**. Пізніше виник рух за відродження **індійського живопису**, на чолі якого стояли художники «бенгальської школи». У Калькутті й Бомбеї ставилися *п'єси*.

Шрі Рамакришна Парамахамса

3.2. Література

У першій половині XIX ст. у літературах народів Індії переважала **поезія**. Одним із найбільш відомих поетів був **Галіб** (1796–1869 рр.), що писав (як і багато інших поетів-мусульман) двома мовами – перською та урду. Незважаючи на складність поетичних образів його віршів, Галіб вдавалося передавати почуття широї скорботи, навіяне **індійською дійсністю**. Надалі Галіб звернувся до прози, розповідав про події свого часу, у тому числі й про повстання сипаїв.

Першим великим прозаїчним твором мовою хінді був «Океан любові» (1803 р.) Лаллуджі Лали. Присвячений традиційній міфологічній темі – життєпису богочолодини Кришні, цей твір, разом з тим, послужив основою для формування літературної мови на хінді.

Відомий суспільний діяч і літератор **Рам Мохан Раї** (1772–1833 рр.) відіграв значну роль у розвитку бенгальської прози. Він створив релігійно-філософську систему, що відкидала кастову нерівність і принизливе становище жінки в суспільстві, виступав за єдинобожжя й проти поклоніння ідолам. Рам Мохан Раї був прихильником світської освіти й підкреслював важливість вивчення природничих наук. Його називають «батьком сучасної бенгальської словесності».

З другої половини XIX ст. у літературі Індії поступово затверджуються **європейські жанри** – повість, роман, драма. Національний друк мовами народів Індії починає відігравати активну просвітницьку й політичну роль. Співпрацюючи з різними газетами й журналами, провідні діячі країни багато зробили не тільки для розвитку суспільної думки, але й для формування **індійських мов і літератур**.

У цей час широкої популярності набула драма бенгальського письменника *Дінобондху Мітро* «Дзеркало індиго» (1860 р.). У цьому викривальному творі показана жорстокість британських власників індигових плантацій та з щирим співчуттям зображена важка доля селян. Бенгальський поет і драматург *Модхушудон Дотто* (1824–1873 рр.) у своїх комедіях висміював індійців, що сліпо наслідували «західну моду» й захоплювались усім західним.

Письменник *Бонкимчондро Чоттопадхай* (1838–1894 рр.) став зачинателем сучасного бенгальського роману. У своїх творах Бонкимчондро Чоттопадхай відстоює ідеї боротьби народів Індії за незалежність.

3.3. Рабіндранат Тагор

Символом оновлення країни, «совістю Індії» називають *Рабіндраната Тагора* (1861–1941 рр.). Письменник, поет, драматург, режисер, художник, музикант, суспільний діяч, він зробив величезний внесок у звільнення своєї батьківщини від колоніалізму, в розвиток її культури та духовного світу.

Рабіндранат Тагор народився 6 травня 1861 р. в Калькутті у заможній родині брахмана, де був чотирнадцятою дитиною. Його батько часто здійснював паломництва до святих місць Індії. Мати вмерла, коли синові було 14 років. У дитинстві Тагор вів замкнутий спосіб життя, багато читав, з восьми років писав вірші. Спочатку він здобув домашню освіту, потім навчався в приватних школах, у тому числі в Східній семінарії Калькутти, педагогічному училищі й Бенгальській академії, де вивчав бенгальську історію й культуру.

З 1875 Р. Тагор почав друкуватися, писав бенгальською мовою. Його повісті, п'єси, публіцистика були спрямовані проти расової дискримінації, релігійної нетерпимості, кастової системи й безправ'я жінки, пройняті міркуваннями про правомірність національної та соціальної боротьби.

У 1878 р. була опублікована його перша епічна поема – «Історія поета».

Рабіндранат Тагор

Тоді ж Тагор виїхав у Велику Британію вивчати право в Університетському коледжі Лондона, однак через рік, не одержавши диплома, повернувся в Індію і якийсь час жив у Калькутті. У 1883 р. він видав свої перші поетичні збірки: «Ранкові пісні» і «Вечірні пісні». В історичних романах «Берег Бібхі» (1883 р.) і «Раджа-мудрець» (1885 р.) Р. Тагор засудив тиранію й насильство над людиною.

У 1890 р., на прохання батька, Р. Тагор став управителем родового маєтку в Східній Бенгалії. Він пише цикл філософських драм, почав редагувати літературно-суспільний

журнал «Шадхода», де друкувалася більшість його творів. У ці роки Р. Тагор ближче знайомиться з життям простого народу, чий представники все частіше стають героями його творів. До цього часу відносять кращі оповідання й поетичні цикли Р. Тагора. У збірках 1893–1900 рр. «Маноші», «Золота тура», «Збір урожаю», оспівуються сільські пейзажі й народні звичаї. Піднесений романтичний стиль ранніх творів поступово змінюється на більш спокійний. На тлі картин колоніального життя з'являється образ борця з несправедливістю, що захищає права пригноблених людей – «Світло й тіні» (1894 р.).

На перші десятиліття ХХ ст. доводиться розквіт творчості Р. Тагора.

3.4. Живопис і театр

На пригімалайській півночі, при дворах князів переживала свій розквіт так звана «*гірська*» *школа мініатюри*, що надихалася головним чином *фантастичними легендами індійського епосу та явищами різноманітної природи Індії*.

Живопис, що намагався реалістично зобразити життя, користуючись засобами європейської мальовничої техніки, виник в Індії у середині ХІХ ст.

Індійський професійний театр сучасного типу виник лише в останній чверті ХІХ ст. У 1872 р. був організований перший *бенгальський театр*. Репертуар театрів в основному складався з творів, написаних на традиційні міфологічні теми. Однак режисер та актори надавали їм гострого злободенного суспільного тлумачення.

3.5. Повсякденне життя індійців

Власником земель в індійському суспільстві був правитель держави або князівства, а обробіток землі вважався державною повинністю селян. На практиці більша частина землі належала феодалній знаті, представники якої мали необмежену владу над селянами. З селян феодали стягували, крім основного податку, безліч дрібних поборів, змушували будувати шляхи, храми, мости.

Індійські селяни були об'єднані в *громади*, де вони мали ділянку землі. Індійська громада, як правило, складалася з одного села. У центрі кожного села знаходився храм і головна площа, тут розміщувались квартали представників так званих «чистих» каст – брахманів, купців, землевласників, ткачів. За межами основної території села жили люди, що належали до більш низьких каст. Найбільш віддаленими були селища «недоторканих».

Всіма справами в *індійській родині* розпоряджався старший із чоловіків. Він призначав роботи, завідував витратами, стежив за порядком, улагоджував непорозуміння й сварки. У просторому будинку заможного селянина за більшим двором перебував другий маленький дворик, куди виходили вікна жіночої половини. Вікна в жіночих кімнатах розташовувалися високо, під самою стелею, щоб дотримувалося приписання священних книг, яке говорило, що «жінці непристойно дивитися у вікно». *Жінки* з бідних верств примушені були виконувати найрізноманітніші роботи, і тому їм доводилося бувати скрізь. У більш

заможних родинах вони жили на особливій половині будинку й підкорялися старшій – дружині або матері голови родини. На вулиці вони могли з'явитися тільки під спеціальним покривалом.

Індійські міста довгий час відрізнялися від сіл тільки більшою кількістю будинків і мешканців. Багато з них виникли як своєрідні ставки князів. Крім того, існували міста, що служили центрами внутрішньої торгівлі й ремесла.

Жителі міст займалися **ремеслом і кустарним виробництвом**. Селилися ремісники за професіями у своєму кварталі, для кожного ремесла були окремі вулиці. Кустарі використовували секрети майстерності, що передалися їм від батьків, пишалися своїм мистецтвом і ставилися до нього із благоговінням.

Населення індійських міст також становили численні **чорнороби**: носії, поденники, що перебивалися випадковою працею. Вони становили найбільш принижену й знедолену частину населення міста. Індійські міста були переповнені **жебракками, мандрівними факірами**.

4. КУЛЬТУРА НАРОДІВ АФРИКИ

На території сучасної Нігерії, недалеко від узбережжя, царство Бенін проіснувало аж до британської колонізації в 1897 р. У Беніні були створені **шедеври скульптури**, що завоювали визнання в усьому світі. Скульптура Беніну дуже реалістична. Багато витворів були створені з бронзи.

Архітектурні традиції Африки склалися у другій половині XIX – на початку XX ст. Це традиційні будиночки циліндричної форми з конусоподібним дахом; прямокутні будови, притиснуті одна до одної, які утворюють замкнутий чотирикутник із замкнутим простором; дерев'яні будиночки на палях з дахом із пальмового листа та ін. Різне планування мали й африканські поселення, серед яких переважали кругові, коли будинки разом із захованими за ними господарськими будівлями розміщувалися навколо спеціальної території для зборів.

Музична творчість африканців і в XIX ст. не зазнала впливу культури європейців. Здавна у всіх кінцях континенту з різноманітних матеріалів – слонової кістки, дерева, бамбуку, шкіри, металу, рогу, каменю – створювалися прекрасні музичні інструменти. Значна роль у танцювально-пісенних жанрах належала учасникам дії, що починали спів і задавали певний ритм танцю, прискорюючи й постійно ускладнюючи його. Дуже популярними на цих землях завжди були народні співаки, які, подорожуючи від селища до селища, створювали під акомпанемент струнного інструменту пісні-імпровізації. Гра на деяких інструментах символізувала вищу «священну» владу місцевих правителів, вождів африканських племен і була прерогативою знаті.

Для виробів кращих африканських ремісників завжди були характерні самобутні традиції, відчуття особливої виразності, вміння створювати досконалі композиції. У XIX ст. в Африці продовжувало розвиватися **гончарство**, представлене численними й різноманітними виробами. Серед

них: ліпний посуд з геометричним орнаментом (на території сучасної Замбії); ребристий посуд з білуватої глини, прикрашений скульптурними й мальовничими зображеннями (на території сучасної Ефіопії); глиняний посуд, пофарбований у червоні кольори й натертий із зовнішньої сторони графітом (на території сучасного Малаві).

У XIX ст., як і раніше, була популярною *літературна творчість*. За допомогою казок, прислів'їв, приказок засвоювалися основні моральні принципи й норми поведінки, релігійні погляди, правила й заборони, які регулювали відносини в суспільстві. Однією з африканських країн з давніми традиціями літературної творчості була Ефіопія. З появою у XVIII ст. паперу, що замінив собою пергамент, в Африці прискорюється процес *створення й оформлення книг*. Книга перетворювалася на синтез багатьох видів мистецтва: від каліграфії й живопису до декоративних елементів зовнішнього оформлення.

Наявність письмових мов була визначальним фактором у виникненні *літератури*. Літературне обличчя Африки своїми рисами зобов'язане досягненням її північно-східної, східної й південної територій, де швидкими темпами розвивалися літературні мовами геес, суахілі, а також африкаанс.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Визначте тематику літературних творів у Японії, Китаї та Індії.
2. У чому виявилася своєрідність японського театру кабукі?
3. Розкажіть про роль Р. Тагора у розвитку індійської культури.
4. Розкажіть про повсякденне життя китайців та індійців у XIX ст.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні досягнення культури Японії.
2. Які були основні досягнення літератури й мистецтва Китаю?
3. Назвіть особливості розвитку культури Індії.
4. У чому виявилась своєрідність розвитку культури народів Африки?

III. Для обговорення в групі

1. Як революція Мейдзі вплинула на культуру й духовне життя в Японії?
2. Які фактори сприяли духовному й культурному відродженню Індії у XIX ст.?
3. Як Ви думаєте, чому саме у XIX ст. в Японії, Китаї та Індії відроджується інтерес до традиційного національного мистецтва?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями

Поясніть терміни й поняття: «театр кабукі», «танка», «хокку».

V. Творчі завдання

Підготуйте реферат: «Рабіндранат Тагор – совість Індії».

§28. Повсякденне життя людей

1. НАСЛІДКИ УРБАНІЗАЦІЇ

! **Урбанізація** (від лат. urbanus – міський) – процес **зосередження населення** й економічного життя у великих містах та **зростання ролі міст у розвитку суспільства**. Для урбанізації характерно збільшення міського населення за рахунок мешканців села, які вирушають у міста на роботу, за культурно-побутовим потребами тощо.

Урбанізацію, що почалася у XIX ст., визначила низка чинників.

- **Зростало населення** внаслідок промислової революції. Продовжувала **знижуватися смертність**, підвищилася народжуваність. З 1800 по 1850 р. населення Європи збільшилося з 187 до 266 млн. чоловік.

- В умовах перенаселення села й у зв'язку із запровадженням нових технологій **частина сільського населення виявилася надлишковою**. Селяни їхали до великих міст. Через скорочення ремісничого виробництва й дрібної торгівлі занепадали невеликі містечка, мешканці яких також поповнювали населення великих міст.

- На зростання міського населення країн Західної Європи й США істотно впливала **еміграція** з менш індустріально розвинутих країн.

Внаслідок урбанізації **змінювався вигляд великих міст**: будинки ставали вищими, вулиці прямішими й ширшими. Багаті буржуа стали будувати в центрі міст великі житлові будинки. В них було багато кімнат різного призначення: вітальні, спальні, їдальні. Для облаштування кімнат стали застосовувати дерев'яні панелі, шпалери, ще в XVIII ст. з'явилася мода на паркет. Збільшилися розміри вікон, у приміщеннях будувалися каміни.

Будинок компанії "Стандард Ойл" на Бродвеї, в Нью-Йорку, США

Пролетаріат (нім. «*proletariat*» від лат. «*proletarius*» – незаможні) – соціальна група, представники якої позбавлені власності на засоби виробництва; основним джерелом засобів для життя пролетаріїв є продаж власної робочої сили, в результаті якої вони стають **найманими робітниками**.

Бідняки, представники пролетаріату жили в **нетрях**, де не було каналізації, був голод, заразні хвороби. Найчастіше родини тулилися в одній кімнаті. Меблями для бідняків були скриня, дерев'яне ліжко з матрацом і стіл. Деякі багаті підприємці-філантропи приділяли увагу будівництву будинків для бідних. Наприклад, у 1887 р. у Лондоні були побудовані так звані «будинки Ротшильда», які заселялися лондонською біднотою й іммігрантами зі Східної Європи.

2. ОСВІТА

2.1. Шкільна освіта

Формування законодавства про шкільну освіту. У **Пруссії** «Загальним положенням про школи» (1794 р.) всі навчальні заклади оголошувалися державними. У **Франції** у 1882 р. був прийнятий закон, за яким для дітей від шести до шістнадцяти років навчання було обов'язковим. У **Великій Британії** з 1840-х рр. запроваджувалася обов'язкова початкова освіта, були створені урядові комітети для нагляду за відвідуванням шкільних занять. У 1891 р. був прийнятий закон про безкоштовну шкільну освіту. У **США** в окремих штатах були видані акти й постанови, що законодавчо визначали діяльність навчальних закладів; за зразок взято законодавство Великої Британії.

Управління шкільною освітою. Управління шкільною справою в країнах Заходу відбувалася через взаємодію тенденцій **централізації й децентралізації**.

У середині XIX ст. у **Пруссії** була посилена роль центральних шкільних органів. На місцеві громади покладалася обов'язок виконувати приписання центру, які були настільки регламентованими, що школа скоріше нагадувала армію. Всі без винятку навчальні заклади підлягали державному контролю.

У **Франції** управління школою перебувало під контролем урядових органів на чолі з міністром освіти. На місцях в управлінні школами брали участь впливові особи із заможних верств населення: представники комун і кантонів.

У той же час у **Великій Британії** й **США** розвиток шкільної системи відбувався в напрямку децентралізації. Прерогативи департаменту освіти у Британії й бюро з освіти в США зводилися до координації загальнонаціональної шкільної політики.

В усіх країнах Заходу існували **приватні** навчальні заклади, які перебували під державним контролем. Особливо багато їх було у Британії та США.

Створення нових типів шкіл. У XIX ст. у країнах Заходу з'явилися нові типи початкових шкіл. У XIX ст. в Західній Європі й США відбувається **становлення систем середньої освіти**. У Великій Британії основним типом

середньої школи була граматична школа. У Пруссії співіснували два основних типи шкіл: гімназія й міська школа (реальне училище). У Франції основними типами шкіл у системі середньої освіти були ліцеї і коледжі. У США головним типом навчального закладу середньої освіти була академія.

і Розвиток середньої школи на Заході протягом XIX ст. полягав у створенні навчальних закладів класичної й сучасної освіти. Останні мали все більше поширення, бо були ознакою нового часу.

2.2. Вища освіта

Вищу освіту в Європі та США здобували в основному в університетах.

і **Університет** (від лат. universitas – сукупність, спільність) – вищий навчальний заклад, де навчаються майбутні **фахівці з фундаментальних і багатьох прикладних наук**. Університет здійснює й науково-дослідну роботу, поєднують у своєму складі кілька факультетів.

Історична довідка

Найдавніший у Європі університет – медичний – був заснований у Салерно не пізніше першої половини XI ст. Близько 1100 р. був відкритий університет в Болоньї, який спочатку представляв собою школу, де на основі римського права розроблялися юридичні норми. На базі декількох монастирських шкіл наприкінці XII ст. виріс Паризький університет. У 1117 р. був заснований Оксфордський університет в Англії, але після конфлікту професури й студентів із жителями Оксфорда в 1209 р. деякі вчені й студенти втекли на північ, де заснували Кембридзький університет. У XIV ст. з'явилися університети в Празі – в 1342 р., у Кракові – 1364 р., у Відні – 1365 р., у Гейдельберзі – 1385 р., потім у Лейпцигу – 1409 р., у Базелі – 1459 р. і т.д.

Вищу освіту у **Великій Британії** можна було одержати в університетах, інститутах, коледжах. У XIX ст. відкривалися політехнічні інститути, які готували інженерів, технологів з багатьох спеціальностей. Найпрестижнішими вищими навчальними закладами Британії та усієї Європи вважалися Кембридзький та Оксфордський університети. Диплом приватної школи дозволяв завершити освіту в Оксфорді або Кембриджі, що, в свою чергу, відкривало широкі можливості для успішної кар'єри в парламенті або уряді.

Провідне місце в системі вищої освіти **німецьких держав** займали класичні «старі» університети. Це Гейдельберзький університет (заснований у 1385 р.), університети у

Університет Сорбонна

Фрейбурзі, Тюбінгені тощо. З XIX ст. зразком для всієї Європи став Берлінський університет (заснований у 1810 р. В. фон Гумбольдтом). Наприкінці XIX ст. у Німецькій імперії стали з'являтися університети, які одержали свій статус у процесі перетворення технічних та інших галузевих навчальних закладів. Університети деяких німецьких держав стали оплотом демократичних сил.

У Франції вищі навчальні заклади були представлені університетами, що перебували під контролем держави, й вищими школами (переважно приватними).

Свідчать факти

Одним із провідних університетів Європи продовжував залишатися Паризький університет – Університет Сорбонни, названий на честь свого засновника монаха-домініканця Р. де Сорбона (1201–1274 рр.), духівника короля Людовика IX. Спочатку, на думку засновників, університет мав бути навчальним закладом міжнародного рівня. Чотири його факультети – богослов'я, права, медицини й мистецтв – приймали не тільки французів, але й англійців, а також вихідців із німецьких і фламандських земель.

3. РОДИННІ СТОСУНКИ

Відносини родини й суспільства, родини й особистості **змінювалися** під впливом змін у способі життя, суспільних відносин. Водночас традиції, що **зберігалися**, передавалися новим поколінням як модель поведінки в родині.

3.1. Вплив індустріальної цивілізації на родинні стосунки

До середини XVIII ст. в європейських країнах визначальним фактором при укладанні шлюбу була **становая приналежність** майбутнього чоловіка й жінки. В XIX ст. поступово на перший план виходили особисті якості майбутнього чоловіка й жінки. У подружньому зв'язку стали бачити союз двох індивідів, що люблять і поважають один одного за властиві їм якості.

Жінки з родин буржуазії й **«середнього класу»** не зазнавали матеріальних труднощів, їхні родини могли утримувати слуг, у них було багато вільного часу тощо. Вважалося, що жінки із цього соціального середовища повинні були обов'язково вийти заміж і підкорятися у всьому своєму чоловіку. Для них вважалося «непристойним» працювати де-небудь, крім у благодійних цілях. У той же час служниці працювали по 60–70 годин на тиждень за мізерну платню.

Жінки з родин робітників у багатьох випадках, у зв'язку з дуже складними побутовими умовами, поєднували свої об'ємні домашні обов'язки з роботою на фабриках і заводах. При рівному виробничому навантаженні їхня заробітна платня становила від 30 до 50% зарплатні чоловіків. З розвитком техніки в них з'явилися нові професії: телефоністки, друкарки, секретарки й т.п.

Сільські родини в більшості європейських країн були багатодітні. Заміжні жінки мали вести все домашнє господарство, поєднувати турботу про побут, виховання дітей, роботу на присадибній ділянці та найману працю (або разом із чоловіком відбувати встановлені повинності у землевласника).

3.2. Особливості сімейного права у XIX ст.

Особливе місце сімейному праву було відведено у *Громадянському кодексі Наполеона Бонапарта*, прийнятому в 1804 р. Багато положень Кодексу у сфері сімейного права надалі були використані для створення аналогічних документів в інших країнах. Норми сімейного права в Громадянському кодексі Наполеона Бонапарта мали для свого часу прогресивне значення: у документі було закріплене положення про те, що шлюб – це є громадянський договір, підтверджувалося запроваджене під час революції право на розлучення. Ці та інші положення означали *розрив держави із церквою в питаннях шлюбу й родини*.

Так, відповідно до *німецького Громадянського кодексу* (1896 р.), шлюб був світським (не церковним) і мав моногамний характер (одношлюбність). Батько міг давати дозвіл на шлюб тільки неповнолітнім дітям; мати – тільки дітям, народженим поза шлюбом. Шлюб вважався нерозривним за взаємною згодою чоловіка й жінки. Німецький закон закріпив принцип верховенства чоловіка в загальносімейних справах, але надав дружині право «не підкорятися рішенню чоловіка, якщо є думка, що він зловживає своїм правом». Кодекс визнавав загальним для всіх шлюбів режим спільності майна із правом чоловіка ним користуватися й управляти.

4. ДОЗВІЛЛЯ

У XIX ст. у представників буржуазії, «середнього» класу, підприємців і торговців, деяких категорій робітників та службовців, студентів стало досить багато вільного часу. Вони відчували потребу в організації дозвілля, відпочинку.

4.1. Відпочинок і розваги

Усе доступнішим для відвідування ставав *театр*. Як і раніше, столицею різних розваг залишався Париж. На балах, що проводилися в паризькій Опері, танцювали галоп тисячі чоловік. Для публіки, що гуляла, на площах влаштовувалися *атракціони*. Популярними були лондонські *карнавали*.

Наприкінці XIX ст. у Нью-Йорку, Парижі, Лондоні, Відні, Берліні, в інших великих містах стрімко зростала кількість *розважальних закладів*. У численних кафе й ресторанах до ранку виступали артисти, а їхні відвідувачі мали можливість веселитися. Інші кафе й ресторани були місцем зустрічей для письменників, поетів, художників – представників так званого «світу богемі».

Улюбленим заняттям для британців давно вже стали *перегони на конях*.

Популярністю стали користуватися різні *виставки*, особливо *Всесвітні промислові виставки* (перша була проведена в Гайд-парку в Лондоні у 1851 р.). Поступово на цих виставках провідну роль стали приділяти розвагам. Особливою популярністю у публіки користувалася всяка екзотика з ароматом колоніальних наполеонівських і британських війн. Створювалися «гавайські села», стрілецькі тири в стилі африканського сафарі, «куточки середньовічного Парижа» тощо.

4.2. Спорт

Популярними видами спорту ставали футбол, теніс, регбі, баскетбол, фігурне катання та ін. Багато будинків людей середнього статку мали великі ділянки, на яких будувалися корти – площадки для гри в *теніс*. Стало популярним і *катання на ковзанах*. У 1876 р. в Лондоні відкрилася перша штучна ковзанка, а вже у 1896 р. відбувся перший чемпіонат світу з фігурного катання. У 90-ті рр. XIX ст. великої популярності набув *лижний спорт*. Перші *автомобільні перегони* відбулися у Франції на трасі між Парижем і Руаном.

Багату на події історію має й найпопулярніший вид спорту – *футбол*.

У 1857 р. у Шеффілді молоді вихідці з «середнього класу», які вже створили місцевий крикетний клуб, заснували найстаріший у світі футбольний клуб «Шеффілд». Через рік гравці записали основні розроблені ними правила. У 1862 р. шеффілдський клуб опублікував свої правила вже у вигляді брошури. 26 жовтня 1863 р. представники 11 лондонських клубів і шкіл зібралися в таверні «Вільні муляри» і заснували Футбольну асоціацію Англії. Цей день вважається датою народження сучасного футболу.

Англійська футбольна команда

Винахідником *баскетболу* є викладач фізичного виховання Спрингфілдської тренувальної школи в штаті Массачусетс *Джеймс Нейсміт*.

Дж. Нейсміт у пошуках збільшення фізичних навантажень студентів у зимовий час вирішив придумати гру з м'ячем у залі. Він попросив сторожа принести дві порожні коробки, щоб учні, змогли кидати в них м'ячі. Але не знайшовши коробок, сторож приніс кошики з-під персиків. Їх прикріпили на різних боках балкона, що оперізував зал на висоті 3 м 05 см (на цій висоті перебуває сучасне баскетбольне кільце). Нейсміт написав правила гри, і 21 грудня 1891 р. провів перший баскетбольний матч.

П'єр де Кубертен

Наприкінці XIX ст. виник задум про створення центру міжнародного спортивного руху. Ініціатором відродження античних Олімпійських ігор виступив французький громадський діяч барон *П'єр де Кубертен*. У червні 1894 р. у Парижі пройшов Міжнародний атлетичний конгрес, на якому було ухвалено рішення про відродження *Олімпійських ігор* і проведення I Олімпіади в 1896 р. в Афінах (Греція). У столиці Франції був обраний Міжнародний олімпійський комітет (МОК), генеральним секретарем якого став П. де Кубертен.

6 квітня 1896 р., у національне свято – День звільнення Греції від турецького ярма – король Георг I оголосив I Олімпійські ігри сучасності відкритими. У змаганнях взяли участь 245 атлетів з 14 країн світу.

5. ФЕМІНІЗМ

Фемінізм (франц. *féminisme* від лат. *femina* жінка) – у широкому сенсі – *прагнення до рівноправності жінок із чоловіками* у всіх сферах життєдіяльності суспільства; у вузькому сенсі – *жіночий рух*, метою якого є усунення дискримінації жінок і зрівняння їхніх прав із чоловіками.

Уперше вимоги рівноправності були висунуті жінками під час війни за незалежність у США (1775–1783 рр.). Першою американською феміністкою вважають *Абігейл Сміт Адамс* (1744–1818 рр.). Вона ввійшла в історію фемінізму знаменитою фразою: «*Ми не станемо підкорятися законам, у прийнятті яких ми не брали участі, і владі, що не представляє наших інтересів*» (1776 р.).

У 1791 р. *Олімпія де Гуж* розробила «Декларацію прав жінки й громадянки». Тоді ж була створена перша жіноча політична організація «Товариство жінок – революційних республіканок». У період яacobинської диктатури була відправлена на гільйотину О. де Гуж (їй належать слова «*Якщо жінка гідна зійти на ешафот, то вона гідна ввійти й до парламенту*»). У 1804 р. Наполеон закріпив підлегле становище жінок стосовно чоловіків у різних сферах.

У роботі англійки *Мері Уолстонкрафт* «Захист прав жінок» (1792 р.) доводилася необхідність надання жінкам можливості одержати освіту.

У 1848 р. у штаті Нью-Йорк дві реформістки *Лукреція Мотт й Елізабет Кейді Стентон* провели перший публічний мітинг, вимагаючи право голосу для жінок. Учасники цього руху одержали назву «*суффражистки*». У цьому ж році Е. К. Стентон створила «Конвенцію з боротьби за права жінок».

Боротьба за рівноправність відбувалася у трьох напрямках: у *сфері освіти* жінки домогалися доступу до навчальних закладів, рівного із чоловіками права на освоєння спеціальностей; у *сфері права* жінки домогалися можливості розпоряджатися власністю; у *політиці* жінки висували вимогу права голосу.

Найбільш послідовним жіночий рух був у Великій Британії, де ним керувала вдова адвоката з Манчестера *Емеліна Панкхорст*. У Великій Британії у 1882 р. заміжні жінки домоглися права розпоряджатися своєю власністю, а в 1886 р. – права залишати при собі дітей у випадку розлучення. У 1918 р. жінки Британії одержали право голосу. На початку ХХ ст. виборче право вибороли також жінки Данії, Австралії, Нової Зеландії, США, Німеччини й інших країн.

6. РЕЛІГІЯ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – у ХІХ ст.

В епоху Просвітництва вплив релігії на життя людини й суспільства трохи послабився. Однак уже за Наполеона Бонапарта ставлення до церкви стало змінюватися, а після падіння його імперії почався період відновлення впливу католицької церкви у Франції, Іспанії, ряді інших держав. У Пруссії й інших німецьких державах влада захищала протестантську релігію.

У Східній і Південно-Східній Європі поширилося *греко-православне (православне)* віросповідання. Православ'я дотримувалися греки, болгари, серби, чорногорці, більша частина македонців, румуни. У Росії православ'я було панівною, офіційною релігією. Крім росіян, українців, білорусів, православ'я було також релігією молдаван, карелів, комі, мордви, удмуртів, народів Сибіру. На Кавказі – грузинів, частини осетин, абхазів. Православна церква ідейно підтримувала абсолютну царську монархію й фактично цілком їй підкорялася.

Революція Мейдзі в Японії призвела до визнання *синтоїзму*. Імператор намагався оголосити синтоїзм єдиною релігією Японії. Але з цього нічого не вийшло, тому що буддизм сильно утвердився серед народу. В результаті синтоїзм набув значення придворного імператорського культу: офіційні свята й обряди були синтоїстськими, а в побуті народу синтоїзм і буддизм стали переплітатися. У 1889 р. у Японії була оголошена свобода віросповідання.

У ХІХ ст. за релігійною приналежністю близько 3/4 частини населення Індії становили послідовники *індуїзму*. Індуїзм вимагав дотримання кастових відмінностей. Арабські й мусульманські завоювання принесли в Індію *іслам*.

Релігійно-культурною основою китайського суспільства в ХІХ ст. залишалася триєдність *конфуціанства, даосизму і буддизму*, які доповнювали один одного. Ідеї Конфуція, що носили в основному світський характер, визначали морально-етичні норми поведінки людей. Буддизм обслуговував філософський аспект уявлень китайців. Даосизм увібрав в себе уявлення про світ.

У ХІХ ст. активізувалася місіонерська діяльність *католицької церкви*, що була покликана підкорити впливу метрополій і церкви народи колоній. *Протестантські* місіонери також прагнули поширювати вплив своєї церкви.

У XIX ст. *послабшали ворожі відносини між представниками окремих релігій*, зокрема між католиками й протестантами: їхні взаємини стали більш терпимими. Поступово ідеї свободи віросповідання, рівності релігій проби-вали собі дорогу в головах найбільш передової частини суспільства.

Питання й завдання

I. Для перевірки знань

1. Які були основні передумови процесу урбанізації у XIX ст.?
2. Охарактеризуйте основні напрямки й проблеми розвитку шкільної та уні-верситетської освіти в XIX ст.
3. У чому полягали особливості сімейного права у XIX ст.?
4. Яку роль і місце займала релігія в житті суспільства й держави у XIX ст.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть наслідки урбанізації у XIX ст.
2. Порівняйте місто XIX ст. з містом Середньовіччя.
3. Які факти свідчать про те, що в Західній Європі й США відбувався процес формування громадянського суспільства й правової держави?
4. Як індустріальна цивілізація впливала на розвиток родинних стосунків?
5. Назвіть нові види й форми дозвілля, які з'явилися в індустріальну епоху.

III. Для обговорення в групі

1. У провідних країнах Європи XIX ст. пройшло під знаком втрати позицій аристократії й переходу економічного й політичного лідерства в суспіль-стві до рук буржуазії. Чим можна пояснити цей процес?
2. Феміністський рух виник наприкінці XVIII ст. Як Ви думаєте, чому це від-булося саме в цей час, а не раніше?
3. У XIX ст. послабшали ворожі стосунки між представниками окремих релі-гій, зокрема, між католиками й протестантами. Чим це можна пояснити?
4. Чому в XIX ст. активізувалася місіонерська діяльність католицької церкви?

IV. Робота з історичними термінами й поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни й поняття: «урбанізація», «пролетаріат», «універси-тет», «фемінізм».
2. З перерахованих міст назвіть:
 - а) місто, у якому була організована перша Всесвітня промислова виставка (Париж, Брюссель, Відень, Лондон, Будапешт, Манчестер);
 - б) місто, у якому відбулися перші Олімпійські ігри сучасності (Рим, Мадрид, Афіни, Стамбул, Амстердам, Нью-Йорк)

Узагальнення з теми № 5: «Завершення формування колоніальних імперій. Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.»

Колоніальні володіння провідних держав світу (кінець XIX ст.)

Колонії Великої Британії	На 1901 р. площа самої Великої Британії становила менше 1% площі її колоній, а чисельність населення – близько 12% населення Британської імперії.
Колонії Франції	Франція втратила свої позиції в Північній Америці, Індії, ряді інших регіонів. Але після революції 1830 р. почалося завоювання Алжиру, згодом – Індокитаю, Західної Африки.
Колонії Німеччини	У 1884 р. Бісмарк взяв під державний контроль закордонні володіння німецьких комерсантів. Німеччина захопила деякі колонії в Африці, Океанії, китайське місто Циндао (1898 р.).

Особливості міжнародних відносин в останній третині XIX ст.

Зовнішня політика держав підпорядковувалася економічним інтересам – боротьбі за ринки збуту, використанню дешевої робочої сили й джерел сировини.
Нерівномірність економічного й політичного розвитку провідних країн призвела до посилення боротьби між ними в останній третині XIX ст.
Велика Британія й Франція стали на шлях колоніальних захоплень раніше, ніж США, Німеччина, Росія, Австро-Угорщина, Італія; тому в останній третині XIX ст. значно загострилася боротьба за переділ колоніальних володінь.
Велике значення для міжнародних відносин мало посилення соціальних і національно-визвольних рухів, прагнення правлячих кіл провідних держав перебороти внутрішні кризи шляхом мілітаризації економіки й підготовки до війни.
Найбільш гострі протиріччя в останній третині XIX ст. виникли між Великою Британією та Німеччиною.
У 1882 р. був утворений Троїстий союз у складі Німеччини, Австро-Угорщини й Італії, а в 1907 р. завершилося формування Антанти (Франція, Велика Британія й Росія). Ці два блоки розпочали підготовку до війни за переділ світу.
Наростання протиріч між великими державами вилилися в цілу низку гострих міжнародних криз і війн. Так, у 1875 і 1877 р. між Німеччиною та Францією виникли гострі конфлікти, які з труднощами вдалося вирішити мирним шляхом.
У 1898 р. спалахнула перша війна за переділ світу між США та Іспанією. У результаті перемоги до США відійшли Пуерто-Рико, Філіппіни, о. Гуам. Куба була проголошена «незалежною» державою, а фактично перейшла під протекторат США.

Британське панування в Індії

Дата	Подія
1600 р.	Заснування англійськими купцями Ост-Індської компанії, яка перетворилася на знаряддя британської колоніальної експансії в Індії.
1617 р.	Британська Ост-Індська компанія одержала право торгувати з Індією від могольського імператора Джахангіра.
1717 р.	Зростаючий вплив Ост-Індської компанії спонукав могольського правителя Фаррукха Сіюра дарувати їй дозвіл на вільну безподаткову торгівлю в Бенгалії.
1763 р.	Паризький мирний договір, однією з умов якого було юридичне закріплення британських завоювань в Індії.
Перша пол. XIX ст.	Британська Ост-Індська компанія монополізувала торгівлю в Бенгалії.
Початок 50-х рр. XIX ст.	Ост-Індська компанія контролювала більшу частину індійського субконтиненту, включаючи сучасні Пакистан і Бангладеш. Британці дотримувалися принципу «розподіляй та володарюй».
1857 р.	Початок повстання сипаїв.
1858 р.	Британська Ост-Індська компанія ліквідована, Індія перейшла під безпосереднє управління Британської корони як колонія імперії.
1859 р.	Придушення повстання сипаїв.

Китай у другій половині XIX ст.

Дата	Подія
1840 – 1842 р.	Перша опіумна війна. Велика Британія і Франція змусили Китай погодитися на ввезення опіуму й дозволити вільну торгівлю ним.
1850 – 1864 р.	Повстання тайпінів, які виступали проти феодальної експлуатації та засилия іноземців у країні. Тайпіни виражали інтереси селян, ремісників, купців.
1856 – 1860 р.	Друга опіумна війна. Скориставшись повстанням тайпінів, західні держави захопили Пекін і перетворили Китай на напівколонію.
1864 р.	Придушення повстання тайпінів.
1897 р.	Захоплення європейськими державами китайських портів.
1899 – 1901 р.	Повстання «іхетуань». Після придушення повстання Китай надав іноземним державам нові пільги й заплатив контрибуцію.

До початку XX ст. Китай опинився у становищі напівколонії європейських країн, які взяли під повний контроль його економіку й фінансову систему.

ЄВРОПА у 1794–1815 рр. ВІЙНИ НАПОЛЕОНІВСЬКОЇ ФРАНЦІЇ

Франція у 1794 р.

Території, приєднані до Франції у 1795–1811 рр., роки приєднання

Завойовницькі війни Франції

Італійський похід (1796–1797 рр.)

Похід у Єгипет та Сирію (1798–1799 рр.)

Походи наполеонівських військ
1805–1809 рр.

Похід армії Наполеона до Росії у 1812 р.
та її відступ

Відступ російських військ влітку 1812 р.

Контрнаступ російських військ у
жовтні–листопаді 1812 р.

Похід Наполеона I до Франції з о. Ельба
«Сто днів», 22 березня–22 червня 1815 р.

Держави, залежні від Франції

Континентальна блокада, з 1806 р.

Кордони держав на 1812 р.

Оборонні лінії, які захищали українські
козацькі полки та частини українського
ополчення

Райони дії партизанів у Вітчизняній
війні 1812 р.

Дії російських та союзних військ
у 1813–1815 рр.

Дії британських військ

Місця та роки битв

Кордони Священної Римської імперії
(проіснувала до 1806 р.)

РЕВОЛЮЦІЇ у 1848–1849 рр. РОБІТНИЧИЙ та НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ у ЄВРОПІ

Райони селянських повстань

Польське повстання 1863 р.

Основні осередки революційного руху

Найбільші страйки робітників

ЧЕХИ

Народи, які боролися за національну незалежність

----- Кордони держав на 1859 р.

ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

Пруссія у 1864 р.

Інші держави, які увійшли до Північнونیмецького союзу

Німецькі держави, які не увійшли до Північнонімецького союзу

Ельзас та Лотарингія, загарбані
у Франції у 1871 р.

Території, захоплені Пруссією
у 1864-1866 рр.

➔ Дії пруських військ проти Данії (1864 р.), Австрійської імперії (1866 р.)

➤ Наступ пруських військ у війні з Францією 1870-1871 рр.

Х 1866 Місця та роки битв

Кордони Північнонімецького союзу,
утвореного у 1866-1867 рр.

— Кордони Німецької імперії, проголошеної 18 січня 1871 р. у Версалі

----- Кордони держав на 1864 р.

ЗРОСТАННЯ ТЕРИТОРІЇ США до 70-х років XIX ст.

1845 Роки приєднання територій до США

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА у США 1861–1865 рр.

Штати та території, вільні від рабства

Рабовласницькі штати

Територія Конфедерації південних штатів – рабовласницької держави, яка була проголошена у лютому 1861 р.

Капітуляція головних сил Конфедерації 9 квітня 1865 р.

Дії військ Союзу (північани)

Дії військ Конфедератів (південці)

Місця та роки битв (кольором знаку позначено перемогу сторін)

Морська блокада військами Союзу узбережжя південних штатів

Висадка десанту військ Союзу

КРАЇНИ ЄВРОПИ у другій половині XIX – на початку XX ст.

Промисловість

■ Металургійна, машинобудівна, виробництво зброї
 ■ Текстильна
 ■ Вугільна
 ■ Залізорудна
 — Залізниця

Найбільші монополістичні об'єднання

Німеччина

- ❶ Концерн «Крупп»
- ❷ Електротехнічна компанія «Сіменс-Шуккерт»
- ❸ Рейн-Вестфальський кам'яновугільний синдикат

Франція

- Концерн Шнейдера
- Металургійний синдикат
- Автомобільна фірма «Рено»

Росія

- Синдикат цукрозаводчиків
- Металургійний синдикат «Продамет»
- Синдикат «Продвагон»

Велика Британія

- Чавунний синдикат
- Трест «Портланд-Цемент»

1873

Всесвітні промислові виставки

51 млн

Кількість населення країни на 1914 р.

Кордони держав на 1914 р.

ЗМІСТ

Слово до читача.....	3
Вступ. Світ наприкінці XVIII – у XIX ст.....	5
Тема 1. Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн.....	13
§1. Початок революції у Франції.....	13
§2. Встановлення республіки.....	27
§3. Франція в період Консульства й Імперії.....	41
§4. Падіння першої імперії у Франції.....	51
Тема 2. Європа в добу революцій 1848–1849 рр.....	63
§5. Політичне становище в Європі після Віденського конгресу.....	63
§6. Велика Британія у першій половині XIX ст.....	73
§7. Франція у період реставрації.....	82
§8. Суспільно-політичні течії та рухи.....	89
§9. «Весна народів». Революції 1848–1849 рр. у Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині, Італії.....	99
Узагальнення з теми № 1: «Французька революція кінця XVIII ст. Європа у період наполеонівських війн».....	113
Узагальнення з теми № 2: «Європа в добу революцій 1848–1849 рр.».....	114
Тема 3. Європа й Америка у добу об'єднання й модернізації суспільства.....	116
§10. Політична роздробленість Німеччини. Втрата своїх позицій Австрією й посилення Пруссії.....	116
§11. Італія.....	126
§12. Вікторіанська Британія.....	135
§13. США у першій половині XIX ст. Утворення незалежних держав у Латинській Америці.....	146
Узагальнення з теми № 3: «Європа й Америка у добу об'єднання й модернізації суспільства».....	160
Тема 4. Утвердження індустріального суспільства в провідних державах світу.....	162
§14. Формування індустріального суспільства в Європі і в США. Виникнення великих корпорацій і фінансово-промислових груп.....	162
§15. Криза Другої імперії у Франції.....	176

§16. Німеччина в 1871–1900 рр.....	189
§17. Велика Британія в останній третині XIX ст.....	199
§18. США в 1877–1900 рр.....	207
§19. Модернізація Російської імперії.....	217
§20. Доба Мейдзі в Японії.....	232
Узагальнення з теми № 4: «Утвердження індустріального суспільства у провідних державах світу».....	240

Тема 5. Завершення формування світових колоніальних імперій.	
Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.....	242
§21. Завершення територіального поділу світу.....	242
§22. Британське панування в Індії.....	249
§23. Китай у другій половині XIX ст.....	257
§24. Міжнародні відносини в 1871–1900 рр.....	265

Тема 6. Культура народів світу наприкінці XVIII – у XIX ст....	
§25. Розвиток науки і техніки. Духовне життя народів Європи та Америки наприкінці XVIII – у XIX ст.....	273
§26. Література і мистецтво народів Європи та Америки наприкінці XVIII – у XIX ст.....	281
§27. Культура народів Азії та Африки.....	293
§28. Повсякденне життя людей.....	302
Узагальнення з теми № 5: «Завершення формування колоніальних імперій Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.».....	311

Навчальне видання

**БЕРДИЧЕВСЬКИЙ Яків Михайлович
ЩУПАК Ігор Якович
МОРОЗОВА Людмила Володимирівна**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Новий час (кінець XVIII – XIX ст.)

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Редактори: *Валентина Вороніна, Тетяна Євченко, Олена Колпакова*

Макет, комп'ютерна верстка та дизайн: *Юрій Матвєєв*

Художнє оформлення обкладинки: *Ігор Щупак, Олег Лисенко*

Коректори: *Артем Єрьоменко, Ольга Галєєва*

Комп'ютерне опрацювання карт: *Юрій Матвєєв*

Підписано до друку 10.07.2009 р. Формат 60х90/16

Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 20. Облік.-вид. арк. 21.

Наклад 158100 прим. Зам. 2-82

Видавництво «Прем'єр»

69035, м. Запоріжжя, пр. Маяковського, 3-Б

Тел.: (061) 220-02-10, E-mail: premierkniga@bk.ru

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничою продукції серія ДК за № 1439 від 23.07.2003 р.

Віддруковано ТОВ «НВП Поліграфсервіс»

09161, Білоцерківський район, м. Узин, вул. Фрунзе, 65

Тел. 8 (04463) 6-95-97.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничою продукції серія ДК за № 1777 від 05.05.2004 р.